

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРЯДКО Тетяна Петрівна

УДК 32:008]:324

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОПУЛІЗМ ЯК РИЗИК ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ
І ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАТУ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
(доктор філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Т. П. Прядко)

Науковий керівник: **ГОРБАТЕНКО Ірина Анатоліївна**, кандидат
політичних наук, доцент

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Прядко Т. П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

У дисертації розглядаються актуальні проблеми функціонування сучасної демократії в умовах глобальної кризи, одним із проявів якої є стрімке поширення політичного популізму. Глибинним підґрунтям актуалізації популістської риторики і політики на сучасному етапі розвитку демократії є суперечливі політико-культурні зсуви, світоглядні зміни. Парадоксальним у цьому процесі є те, що в інформаційну епоху швидкого накопичення і поширення знань паралельно відбувається примітивізація людського потенціалу. Нині в світі стираються грані між реальністю і віртуальністю, правдою і неправдою, факти втрачають значення, відбувається деконструкція істини, руйнуються традиційні ідеології, ширяться моральний релятивізм, лицемірство й подвійні стандарти. Загальний ірраціоналізм забезпечує зростання популярності маргінальних політичних сил, що несуть загрозу демократії, західній цивілізації. Необхідність вироблення дієвих засобів і механізмів нейтралізації небезпечного впливу популізму на функціонування демократії як суспільно-політичної системи актуалізують вивчення цього феномена не тільки як стилю політичної діяльності, а насамперед, як політико-культурного явища. Це завдання видається особливо актуальним в Україні на сучасному етапі демократичного транзиту, коли її внутрішні суперечності й проблеми резонують із глобальними викликами. Поширення популізму тут загрожує руйнуванням ще неукоріненим інституційним засадам демократії та втратою державного суверенітету.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні феномену популізму як невід'ємного атрибуту ліберальної демократії, породженого сутнісними характеристиками цієї форми соціально-політичної організації суспільства; комплексному розв'язанні проблеми популізму як ризику демократії, що деструктивно впливає на функціонування її інститутів і механізмів, стан політичної культури суспільства, та як одного з чинників, який визначає напрями демократичної трансформації. На захист виноситься низка положень, що характеризуються науковою новизною.

Уперше встановлено, що гнучкість і мінливість популістських ідеологічних настанов зумовлюється історичною зміною соціально-економічних характеристик категорії «народ», яка є головною і сталою ідеологемою усіх видів популізму, що позиціонує себе єдиним захисником інтересів знедолених і невдоволених результатами діяльності владної еліти. Визначено вплив ідеології популізму на корегування змісту основних конструктивних ідеологій: і консерватори, і ліберали активно включають у свої програми соціальні питання, розв'язання проблем функціонування національних держав тощо; традиційні ліві виходять за межі вузькокласового підходу, виступаючи захисниками інтересів ширших верств суспільства, зокрема середнього класу.

Показано взаємообумовленість абсентеїзму як поведінкової реакції громадян в умовах представницької демократії та популізму як політичної технології і діяльності. Абсентеїзм у сучасному світі відображає прагнення людей відсторонитися від політики через зневіру у власних можливостях впливати на прийняття політичних рішень, через утому від невиконаних обіцянок владної еліти. Водночас в умовах наростання непевності в стабільному майбутньому популісти, обіцяючи швидке вирішення проблем, можуть розраховувати на електоральний потенціал абсентеїстів.

Розкрито ще один парадокс демократії – позитивний вплив популізму, як її компонента, на вдосконалення соціально-політичної організації суспільства. Виявлено, що загалом популізм не справляє руйнівного впливу на усталені

демократичні системи, на відміну від транзитивних суспільств (у тому числі й України), де зазначене явище може призвести до реанімації авторитаризму.

Доведено, що популізм – не причина, а наслідок системної кризи в окремих країнах на сучасному етапі демократичної трансформації, а також своєрідний сигнал про необхідність перегляду й корекції правлячими елітами встановлених на попередньому етапі правил гри і принципів політики.

Отримали подальшого розвитку підходи до осмислення феномену політичного популізму як закономірного ризику ліберальної демократії, який визначається інститутом рівних, вільних виборів і неминучою боротьбою політичних сил за голоси виборців, що визначає його функціональне призначення як засобу електоральної мобілізації.

Узагальнено чинники й важелі впливу популізму на політичну культуру й владні інститути інформаційного суспільства – популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури суспільства, актуалізуючи авторитарні тенденції, зумовлюючи зниження громадянської активності та рівня критичного мислення, підриваючи авторитет демократичних політичних інститутів, формуючи запит на тактичні рішення, а не політичну стратегію;

На основі емпіричного матеріалу досліджено спільні та відмінні причин популізму в країнах Західної Європи і США, країнах Центрально-Східної Європи та України, зумовлені внутрішніми (ментальними, історичними, соціально-економічними, політичними) чинниками та світовими глобалізаційними процесами.

Визначено механізми забезпечення демократії від негативних впливів популізму, зокрема, заходи, спрямовані на підвищення громадянської освіченості людей і підвищення відповідальності правлячої еліти, яка має йти на відкритий і конструктивний діалог зі суспільством.

Поглиблено систематизацію концептуальних підходів у зарубіжній і вітчизняній політології до розгляду політичного популізму як феномена суспільно-політичного життя в умовах ліберальної демократії. Поєднання трьох підходів у вивченні популізму (емпіричного узагальнення, історичного опису та

симптоматичного прочитання – опису проявів й ознак) дозволяє комплексно дослідити це політичне явище.

Інтегроване трактування популізму як політико-культурного явища зумовлене не лише функціональними особливостями ліберальної демократії, а й сутнісними рисами індивідуальної та суспільної свідомості й менталітету.

Запропонований теоретичний аналіз внутрішніх суперечностей ліберальної демократії (суперечності між репрезентативністю та керованістю, між конфліктом й узгодженістю, між згодою та ефективністю) як умови виникнення і розвитку популізму в усіх його різновидах (руху, ідеології, діяльності, технології); аналіз чинників (відкритість діяльності політичних інститутів, наявність механізмів громадського контролю та взаємодії громадянського суспільства й держави), що забезпечують стійкість демократії попри складні історичні, регіональні, глобальні виклики.

Науково обґрунтовано окремі специфічні популістські технології, що негативно впливають на формування громадянської політичної культури, створюючи умови для поглиблення недовіри між елітою і суспільством, самовідчуження людей від політики, ставлячи під сумнів народовладдя як основоположний принцип демократії.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в аналізі багатоаспектних проявів популізму в умовах функціонування ліберальної демократії, як детермінанти конструювання політико-культурного простору в контексті запобігання негативного впливу популізму на розвиток суспільної свідомості, механізмів функціонування і взаємодії демократичних інститутів. Дисертація є внеском у розширення сучасної концепції популізму як однієї з технологій мобілізації електорату задля отримання й утримання влади. Основні положення дисертації, які узагальнюють емпіричні дані сучасного стану суспільно-політичного розвитку, дозволяють розширити межі політологічного дискурсу щодо з'ясування сутнісних характеристик популізму, можуть бути використані для подальших теоретичних досліджень феномену

популізму, прикладних наукових розвідок маніпулятивних можливостей популістських технологій.

Сформульовані в дисертації висновки будуть корисними для розвитку громадянської політичної культури, зокрема підвищення стійкості соціуму до популістських заяв, риторики, діяльності. Для формування політики єдності в Україні матеріали дослідження дають можливість, на основі врахування історичного досвіду трансформації демократії, удосконалити практичні розробки по формуванню інтегруючої гуманітарної й громадянської освіти; виваженої та відповідальної інформаційної політики; допоможуть вирішити завдання розвитку патріотичної свідомості; стануть в нагоді при здійсненні прикладних розробок у галузі політичних комунікацій. Результати проведеного аналізу значимі для професійної діяльності політичних експертів, громадських лідерів у напрямках розробки моделей захисту суспільної свідомості від негативних впливів популізму задля досягнення суспільної згоди зі складних питань проведення системних реформ в Україні. Матеріали дослідження можуть бути використані при розробці нормативних курсів і спецкурсів з основ демократії, політичної психології, політичних технологій, історії політичної науки та ін.

Ключові слова: популізм, політична культура, ліберальна демократія, суспільно-політична криза, суспільна свідомість, політична мобілізація, ідеологія, електорат, громадянське суспільство, політичний лідер.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у фахових виданнях України:

1. Прядко Т. П. Популістські методи політичної діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних*

дисциплін [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 7: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 62 – 65.

2. Прядко Т. П. Зародження та розвиток популізму у США та Латинській Америці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 14: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 15 – 20.

3. Прядко Т. П. Сучасний популізм західноєвропейських правих партій. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. Випуск 76. Київ: ВАДЕКС, 2014. С. 359 – 368.

Стаття у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз:

4. Прядко Т. П. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*. Випуск 74. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 14 – 24.

Стаття у зарубіжному науковому виданні з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

5. Прядко Т. П. Сучасний популізм Центрально-Східної Європи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV(16). I.: 95, 2016. Pg. 20 – 26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Прядко Т. П. Соціальні риси політичного популізму. *Восьмі юридичні читання*. Правові проблеми взаємодії влади і громадського суспільства: матеріали Міжнародної наукової конференції, 10-11 жовтня 2012 року / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусишин [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 360 – 362.

7. Прядко Т. П. Політичний популізм: деякі аспекти теоретичного дискурсу. *Сучасні соціально-гуманітарні дискурси*. Матеріали V Всеукраїнської

наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 року): у 5-х частинах. Ч. 3. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. С. 65 – 68.

8. Прядко Т. П. Популістський рух в США. *Науковий діалог «Схід-Захід»*. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. Ч.2. Дніпропетровськ: Видавництво «Іновація», 2015. С. 199 – 202

9. Прядко Т. П. Внутрішні суперечності представницької демократії як передумови формування популізму. *Сучасні проблеми політичної системи України*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 4-5 лютого 2016; М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т. імені Григорія Сковороди [та ін.] Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2016. С. 156 – 164.

10. Прядко Т. П. Особливості популізму в українському суспільстві. *Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів*: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 травня 2017 р.; М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди [та ін.] Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. С. 163 – 164.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Прядко Т. П. Національний популізм як засіб політичної боротьби. *Науковий журнал «Парадигма пізнання: гуманітарні питання»*. №3(6). Київ: «ТК Меганом», 2015. С. 56 – 68.

12. Прядко Т. П. Актуалізація популізму як один із проявів зростання психологічної тривожності суспільства в умовах глобалізації. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. №9.1 (49.1). Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 137 – 142.

SUMMARY

Priadko T. P. Populism as a risk of democratic development and a means of political mobilization of the electorate. - Qualifying scientific work as a manuscript

Dissertation for the degree of a candidate of political sciences (Ph.D.) in specialty 23.00.03 - political culture and ideology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

Actual problems of the functioning of modern democracy in the conditions of the global crisis, one of the manifestations of which is the rapid spread of political populism are considered in the dissertation. There are conflicting political and cultural shifts, ideological changes as a basic reason for the actualization of populist rhetoric and politics at the present stage of the development of democracy. Paradoxical in this process is that in the information age of rapid accumulation and dissemination of knowledge in parallel there is a primitivation of human potential. The borders between reality and virtue, truth and falsehood are erased nowadays in the world, facts lose their meaning, deconstruction of truth takes place, traditional ideologies collapse, moral relativism, hypocrisy and double standards are shrinking. General irrationalism provides the growth of the popularity of marginal political forces that endanger democracy and Western civilization at all. The need to develop effective means and mechanisms to neutralize the dangerous influence of populism on the functioning of democracy as a socio-political system actualize the study of this phenomenon not only as a style of political activity, but primarily as a political and cultural phenomenon. This task seems particularly relevant in Ukraine at the present stage of democratic transit, when its internal contradictions and problems resonate with the global challenges. The spread of populism here threatens the destruction of the still-eroded institutional foundations of democracy and the loss of state sovereignty.

The scientific novelty of the results obtained is to justify the phenomenon of populism as an inalienable attribute of liberal democracy, generated by the essential characteristics of this form of socio-political organization of society; integrated solving problems of populism as a risk to democracy, destructively affects the

functioning of its institutions and mechanisms, the state of political culture of society, and as one of the factors determining the directions of democratic transformation. A number of provisions that are characterized by scientific novelty are proposed.

For the first time was established that the flexibility and volatility of populist ideological guidance is conditioned by the historical change in the socio-economic characteristics of the "people" category, which is the main and constant ideology of all types of populism, which positions itself as the only defender of the interests of the disadvantaged and dissatisfied with the results of the ruling elite. The influence of the ideology of populism on the correction of the content of the main constructive ideologies is determined: both conservatives and liberals actively include in their programs social issues, problems of the functioning of national statesolving, etc.; traditional leftists go beyond the narrow-class approach, advocating the interests of wider sectors of society, in particular the middle class.

The interdependence of absenteeism as a behavioral reaction of citizens in the conditions of representative democracy and populism as a political technology and activity is shown. Absintheism reflects the desire of people to move away from politics in the contemporary world due to contempt in their own ability to influence political decisions, through the refusal of the unfulfilled promises of the ruling elite. At the same time, with the growing uncertainty in a stable future, populists, promising quick solutions to problems, can count on the electoral potential of absenteeists.

Another paradox of democracy is revealed - the positive influence of populism, as its component, on the improvement of socio-political organization of society. It has been found that, in general, populism does not have a devastating effect on established democratic systems, in contrast to transitive societies (including Ukraine), where this phenomenon can lead to resuscitation of authoritarianism.

It is proved that populism is not a cause but a consequence of the systemic crisis in some countries at the present stage of democratic transformation, as well as a peculiar signal of the need to revise and correct the ruling elites established in the previous stage of the rules of the game and the principles of politics.

The further development has been gotten by approaches to understanding the phenomenon of political populism as a risk of liberal democracy, determined by the institute of equal, free elections and the inevitable struggle of political forces for the votes of voters, defining its functional purpose as a means of electoral mobilization.

The factors and levers of influence of populism on political culture and power institutions of the information society are summarized. Populism destroys primarily the rational component of the political culture of society, actualizing authoritarian tendencies, causing a decrease in civic activity and a level of critical thinking, undermining the credibility of democratic political institutions, forming a request for tactical decisions instead of political strategy.

On the basis of empirical material, the common and distinct causes of populism in the countries of Western Europe and the USA, the countries of Central and Eastern Europe and Ukraine due to internal (mental, historical, socio-economic, political) factors and globalization processes are determined.

The mechanisms of securing democracy from the negative influences of populism, in particular, measures aimed at increasing the civic education of the people and increasing the responsibility of the ruling elite, which should go for an open and constructive dialogue with the society, are determined.

Deepened systematization of conceptual approaches in foreign and domestic political science to the consideration of political populism as a phenomenon of social and political life in conditions of liberal democracy. The combination of three approaches in the study of populism (empirical generalization, historical description and symptomatic reading - a description of manifestations and signs) allows a comprehensive study of this political phenomenon.

Integrated interpretation of populism as a political and cultural phenomenon is conditioned not only by the functional features of liberal democracy, but also by the essential features of individual and social consciousness and mentality.

The theoretical analysis of the internal contradictions of liberal democracy (the contradiction between representativeness and manageability, between conflict and consistency, between consent and effectiveness) as a condition for the emergence and

development of populism in all its varieties (movement, ideology, activity, technology) is proposed along with the analysis of factors (openness of activity of political institutes, availability of mechanisms of public control and interaction of civil society and the state) that ensure the stability of democracy despite complex historical, regional, global challenges.

Some specific populist technologies that have a negative impact on the formation of a civil political culture creating conditions for deepening distrust between the elite and society, the self-displacement of people from politics, calling into question the democracy as the fundamental principle of democracy are scientifically substantiated.

The theoretical and practical significance of the results obtained is the analysis of multidimensional manifestations of populism in the conditions of the functioning of liberal democracy as determinants of the construction of a political and cultural space in the context of preventing the negative influence of populism on the development of social consciousness, the mechanisms of functioning and interaction of democratic institutions. The dissertation is a contribution to expanding the modern concept of populism as one of the technologies of mobilizing the electorate in order to receive and retain power. The main provisions of the dissertation, which summarize the empirical data of the current state of socio-political development, allow us to expand the boundaries of political discourse to find out the essential characteristics of populism, can be used for further theoretical studies of the phenomenon of populism and applied scientific research of manipulative possibilities of populist technologies.

The conclusions formulated in the dissertation will be useful for the development of civil political culture, in particular, to increase the sustainability of society to populist statements, rhetoric, and activity. In order to form a policy of unity in Ukraine, the research materials provide an opportunity, based on the historical experience of the transformation of democracy, to improve practical developments in the formation of an integrated humanitarian and civic education; well-informed and responsible information policy; help solve the problem of patriotic consciousness

development; will be useful in the implementation of applied developments in the field of political communications. The results of this analysis are significant for the professional activity of political experts, public leaders in the development of models of protection of public consciousness from the negative influences of populism in order to reach public agreement on the complex issues of systemic reforms in Ukraine. Materials of research can be used in the development of normative courses and special courses on the foundations of democracy, political psychology, political technologies, history of political science, etc.

Keywords: populism, political culture, liberal democracy, socio-political crisis, public consciousness, political mobilization, ideology, electorate, civil society, political leader.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

**Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are
published:**

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Priadko T. P. Populistski metody politychnoi diialnosti. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin [Vidp. red. O.V.Babkina]. Vypusk 7: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2012. S. 62 – 65.

2. Priadko T. P. Zarodzhennia ta rozvytok populizmu u SShA ta Latynskii Amerytsi. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin [Vidp. red. O.V.Babkina]. Vypusk 14: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2014. S. 15 – 20.

3. Priadko T. P. Suchasnyi populizm zakhidnoievropeiskykh pravykh partii. Politolohichni visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 76. Kyiv: VADEKS, 2014. S. 359 – 368.

4. Priadko T. P. Sotsialno-psykholohichna vzaiemoobumovlenist absenteizmu i populizmu. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Serii Politychni nauky. Vypusk 74. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2016. S. 14 – 24.

Articles in foreign scientific magazines:

5. Priadko T. P. Suchasnyi populizm Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, IV(16). I.:95, 2016 Pg. 20 – 26.

**Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation
and additionally reflect the received scientific results:**

6. Priadko T. P. Sotsialni rysy politychnoho populizmu. Vosmi yurydychni chytannia. Pravovi problemy vzaiemodii vlady i hromadskoho suspilstva: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 10-11 zhovtnia 2012 roku / red. kol.: V. P. Andrushchenko, Yu. S. Shemshuchenko, B. I. Andrusyshyn [ta in.]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2012. S. 360 – 362.

7. Priadko T. P. Politychnyi populizm: deiaki aspekty teoretychnoho dyskursu. Suchasni sotsialno-humanitarni dyskursy. Materialy V Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (m. Dnipropetrovsk, 21 bereznia 2015 roku): u 5-kh chastynakh. Ch. 3. Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiia», 2015. S. 65 – 68.

8. Priadko T. P. Populistskyi rukh v SShA. Naukovyi dialoh «Skhid-Zakhid». Materialy IV Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Kamianets-Podilskyi, 25 travnia 2015 r.): u 2-kh chastynakh. Ch.2. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Inovatsiia», 2015. S. 199 – 202

9. Priadko T. P. Vnutrishni superechnosti predstavnytskoi demokratii yak peredumovy formuvannia populizmu. Suchasni problemy politychnoi systemy Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi internet-konferentsii, 4-5 liutoho 2016; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Pereiaslav-Khmelnytskyi derzh. ped. un-t. imeni Hryhoriia Skovorody [ta in.] Pereiaslav-Khmelnytskyi (Kyiv. obl.): Dombrovska Ya. M., 2016. S. 156 – 164.

10. Priadko T. P. Osoblyvosti populizmu v ukrainskomu suspilstvi. Ukraina v suchasnomu yevropeiskomu prostori v umovakh zovnishnopolitychnykh vyklykiv: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, 18-19 travnia 2017 r.; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Pereiaslav-Khmelnyskyi derzh. ped. un-t imeni Hryhoriia Skovorody [ta in.] Pereiaslav-Khmelnyskyi (Kyiv. obl.): Dombrovska Ya. M., 2017. S. 163-164.

Scientific works additionally reflect the received scientific results:

11. Priadko T. P. Natsionalnyi populizm yak zasib politychnoi borotby. Naukovyi zhurnal «Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia» №3(6). Kyiv: «TK Mehanom», 2015. S. 56-68.

12. Priadko T. P. Aktualizatsiia populizmu yak odyin iz proiaviv zrostannia psykholohichnoi tryvozhnosti suspilstva v umovakh hlobalizatsii. Naukovyi zhurnal «Molodyi vchenyi» №9.1 (49.1). Kherson: TOV «Vydavnychy dim «Helvetyka», 2017. S. 137-142.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1	
ПОЛІТИЧНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК НЕВІД’ЄМНИЙ АТРИБУТ	
ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	
	27
1.1. Популізм у системі категорій та методологічних підходів політичної науки.....	27
1.2. Різновиди та характерні риси популізму як компоненту політичної культури демократичного суспільства.....	48
Висновки до першого розділу	71
РОЗДІЛ 2	
ВИЗНАЧАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОПУЛІЗМУ В УМОВАХ	
ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	
	74
2.1. Загрози популізму для транзитивного суспільства.....	74
2.2. Ідеологічні ознаки популізму в умовах функціонування ліберальної демократії.....	98
2.3. Технологічні чинники маніпулятивного використання популізму в політиці.....	122
Висновки до другого розділу	145
РОЗДІЛ 3	
ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ	
ПОПУЛІЗМУ.....	
	149
3.1. Абсентеїзм як політичне підґрунтя застосування популізму.....	149
3.2. Інструментальний вплив популізму на формування політико-культурного простору.....	173

3.3.Механізми забезпечення демократичного суспільства від негативних проявів політичного популізму: систематизація електорального досвіду.....	195
Висновки до третього розділу	221
ВИСНОВКИ.....	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	230
ДОДАТКИ.....	262

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна Україна, попри більш як два десятиліття незалежного поступу, лише нині почала робити перші раціональні спроби ідентифікації мети й пріоритетів національного розвитку, напрацювання позитивного досвіду формування політичної стратегії і тактики як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Події останніх років засвідчили, що в Україні активно формується громадянське суспільство, яке всупереч корумпованій кланово-олігархічній системі, намагається впливати на політичні відносини, інститути, процеси.

Складний період демократичної трансформації в сучасній Україні співпав із черговою кризою демократії як глобального явища. Одним із найнебезпечніших проявів цієї кризи є стрімке поширення політичного популізму, спричинене суперечливими політико-культурними зсувами, світоглядними змінами – відбувається деконструкція істини, стираються грані між реальністю і віртуальністю, правдою і неправдою, факти втрачають значення, руйнуються традиційні ідеології, ширяться моральний релятивізм, лицемірство й подвійні стандарти. Загальний ірраціоналізм забезпечує зростання популярності маргінальних політичних сил, що несуть загрозу демократії, західній цивілізації.

Необхідність вироблення дієвих засобів і механізмів нейтралізації небезпечного впливу популізму на функціонування демократії як суспільно-політичної системи відносин актуалізують вивчення цього феномена не тільки як стилю політичної діяльності, а, насамперед, як політико-культурного явища. Це завдання видається особливо актуальним в Україні на сучасному етапі демократичного транзиту, коли її внутрішні суперечності й проблеми починають резонувати з глобальними викликами. Поширення популізму загрожує руйнуванням ще неукоріненим інституційним засадам демократії та втратою державного суверенітету.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми в контексті розвитку демократичної політичної культури зроблено представниками зарубіжних політологічних шкіл. Зокрема йдеться про праці Г. Алмонда, З. Баумана, Д. Белла, Н. Боббіо, С. Верби, Ф. Гаєка, С. Гантінгтона, Д. Гелда, Е. Гутмана, Л. Даймонда, Р. Даля, Д. Дзоло, А. Пшеворського, Д. Растоу, Ф. Шміттєра та ін. Різноманітні аспекти популізму як політичного феномену аналізуються у працях М. Баранова, К. Дейвікс, С. Жижека, М. Кенован, Е. Лаклау, К. Мадда, О. Малька, Ф. Паніцци, Ф. Фукуями та ін. Проблеми становлення демократії в Україні й загрози популізму для утвердження стабільного демократичного поступу суверенної держави розглядаються в дослідженнях О. Бабкіної, С. Бульбенюк, Д. Видріна, Д. Гаврилюка, І. Горбатенко, С. Дацюка, М. Дем'яненка, І. Кіянки, В. Корнієнка, Н. Латигіної, О. Новакової, М. Остапенко, І. Побочія, А. Погорєлової та ін.

Однак згадані наукові напрацювання все ж не дозволяють стверджувати, що з'ясовані всі сутнісні характеристики цього політичного феномену. Йдеться про різноплановість, багатоманітність, динамізм популізму як явища. Наявні дослідження створюють серйозне підґрунтя для подальшого наукового дискурсу постійного пізнання й розкриття нововиявлених граней і закономірностей політичного популізму як риси політичної культури демократичного суспільства. Осмислюючи історичні практики популізму та його активізацію на сучасному етапі демократичної трансформації, дослідження потребують внутрішні імперативи його формування, які детермінуються особливим станом суспільної психології, суспільної свідомості, певним рівнем політичної культури суспільства. Саме через ці категорії як методологічні підходи можна виділити сутнісні характеристики популізму в усіх його історичних проявах і формах (політичного руху, політичної діяльності, ідеології, політичної технології). Це збагатить наукові підходи до цілісного бачення популізму як політичного феномену, дозволить сформулювати пропозиції щодо мінімізації негативного, деструктивного його впливу на функціонування демократії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний із комплексною науковою темою кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № № 5 від 23 грудня 2010 р.). Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 23 лютого 2012 року).

Метою дослідження є вивчення дуалістичної сутності популізму як ризику демократичного розвитку й засобу політичної мобілізації електорату в умовах динамічної трансформації політико-культурного простору. Реалізація мети передбачає вирішення взаємопов'язаних **завдань**:

- проаналізувати теоретико-методологічні підходи щодо дослідження популізму як політологічної категорії;
- виокремити різновиди і характерні риси популізму як індикатора політичної культури демократичного суспільства;
- розкрити основні змістовні й функціональні прояви популізму як ризику сучасного демократичного розвитку;
- дослідити тенденції конструювання ідеологічного змісту популізму в умовах функціонування ліберальної демократії;
- виявити найпоширеніші й впливові маніпулятивні технології використання популізму різними суб'єктами у політичній практиці;
- визначити роль популізму як засобу політичної мобілізації електорату, його основних чинників впливу на формування політико-культурного простору;
- окреслити на основі систематизації електорального досвіду дієві механізми мінімізації негативного впливу популізму на демократичне суспільство.

Об'єкт дослідження – політико-культурні проблеми та ризики сучасного демократичного розвитку.

Предмет дослідження – популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату.

Методологічна основа дослідження. Комплексне використання філософських, загальнонаукових, спеціальних методів дозволило сформулювати уявлення про популізм як багатоаспектне, складне явище, що набуло нових виявів у сучасних умовах. Діалектичний принцип здійснення наукового аналізу уможливив виявлення суперечливої природи політико-культурного розвитку в умовах ліберальної демократії, з'ясування предмету дослідження в усіх його соціальних та інших взаємних зв'язках і залежностях. Застосування принципів об'єктивності, історизму, комплексності, наукового плюралізму, соціального детермінізму забезпечили логіку й системність дослідження.

За допомогою структурно-функціонального підходу проаналізовано основні чинники й складники популізму як ідеології, політичної діяльності, політичної технології, визначено умови та сфери їх функціонування. Системний підхід дозволив осмислити комплекс взаємозв'язків об'єктивних якісних змін суспільства й перебігу соціально-політичних процесів, розглянути феномен популізму в його багатоаспектності та у взаємозалежності з економічними, соціальними, політичними, культурними компонентами суспільного життя. На основі ретроспективного підходу окреслено етапи розвитку популізму в умовах демократичної трансформації. Герменевтичний підхід застосовано для виявлення сенсів популістської ідеології, риторики, символів і спрямованості впливу на формування якісних характеристик суспільної свідомості. За допомогою аксіологічного підходу розглядалися ціннісні установки та орієнтації політичної культури, їх трансформація під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Біхевіоралістський підхід дозволив визначити психологічні й ментальні чинники, які визначають поведінкові реакції індивіда, суспільства на маніпулятивно-технологічний вплив популізму.

Використання історичного методу сприяло визначенню соціально-економічних умов, регіональних і національних особливостей, основних тенденцій формування та розвитку політичного популізму. Порівняльно-аналітичний метод дав змогу співставити як історично обумовлені типи популізму, так і його прояви у країнах і регіонах з різними рівнями розвитку демократії. Використання дискурсивного аналізу сприяло науковій розвідці специфічних комунікативних механізмів популізму як політичної технології в умовах інтенсивної інформатизації сучасного суспільства.

Емпіричною основою дослідження є інформаційні повідомлення, матеріали соціологічних досліджень, оцінки стану суспільства, здійснені вітчизняними і зарубіжними аналітичними й дослідницькими інституціями: Фондом Бертельсманна, громадською організацією «Бюро аналітики «Тектум», Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Київським міжнародним інститутом соціології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні феномену популізму як невід'ємного атрибуту ліберальної демократії, породженого сутнісними характеристиками цієї форми соціально-політичної організації суспільства; комплексному розв'язанні проблеми популізму як ризику демократії, що деструктивно впливає на функціонування її інститутів і механізмів, стан політичної культури суспільства, та як одного з чинників, який визначає напрями демократичної трансформації. На захист виноситься низка положень, що характеризуються науковою новизною.

Уперше:

- встановлено, що гнучкість і мінливість популістських ідеологічних настанов зумовлюється історичною зміною соціально-економічних характеристик категорії «народ», яка є головною і сталою ідеологемою усіх видів популізму, що позиціонує себе єдиним захисником інтересів знедолених і невдоволених результатами діяльності владної еліти. Визначено вплив ідеології популізму на корегування змісту основних конструктивних ідеологій: і консерватори, і ліберали активно включають у свої програми соціальні

питання, розв'язання проблем функціонування національних держав тощо; традиційні ліві виходять за межі вузькочасового підходу, виступаючи захисниками інтересів ширших верств суспільства, зокрема середнього класу;

- показано взаємообумовленість абсентеїзму як поведінкової реакції громадян в умовах представницької демократії та популізму як політичної технології і діяльності. Абсентеїзм у сучасному світі відображає прагнення людей відсторонитися від політики через зневіру у власних можливостях впливати на прийняття політичних рішень, через утому від невиконаних обіцянок владної еліти. Водночас в умовах наростання непевності в стабільному майбутньому популісти, обіцяючи швидке вирішення проблем, можуть розраховувати на електоральний потенціал абсентеїстів;

- розкрито ще один парадокс демократії – позитивний вплив популізму, як її компонента, на вдосконалення соціально-політичної організації суспільства. Виявлено, що загалом популізм не справляє руйнівного впливу на усталені демократичні системи, на відміну від транзитивних суспільств (у тому числі й України), де зазначене явище може призвести до реанімації авторитаризму;

- доведено, що популізм – не причина, а наслідок системної кризи в окремих країнах на сучасному етапі демократичної трансформації, а також своєрідний сигнал про необхідність перегляду й корекції правлячими елітами встановлених на попередньому етапі правил гри і принципів політики.

Отримали подальшого розвитку:

- підходи до осмислення феномену політичного популізму як закономірного ризику ліберальної демократії, який визначається інститутом рівних, вільних виборів і неминучою боротьбою політичних сил за голоси виборців, що визначає його функціональне призначення як засобу електоральної мобілізації;

- узагальнення чинників і важелів впливу популізму на політичну культуру й владні інститути інформаційного суспільства – популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури суспільства,

актуалізуючи авторитарні тенденції, зумовлюючи зниження громадянської активності та рівня критичного мислення, підриваючи авторитет демократичних політичних інститутів, формуючи запит на тактичні рішення, а не політичну стратегію;

- теоретичні дослідження на основі емпіричного матеріалу спільних і відмінних причин та ідеологічних концептів популізму в країнах Західної Європи і США, країнах Центрально-Східної Європи та України, зумовлених внутрішніми (ментальними, історичними, соціально-економічними, політичними) чинниками та світовими глобалізаційними процесами;

- визначення механізмів убезпечення демократії від негативних впливів популізму, зокрема, заходів, спрямованих на підвищення громадянської освіченості людей і підвищення відповідальності правлячої еліти, яка має йти на відкритий і конструктивний діалог зі суспільством.

Поглиблено:

- систематизацію концептуальних підходів у зарубіжній і вітчизняній політології до розгляду політичного популізму як феномену суспільно-політичного життя в умовах ліберальної демократії. Поєднання трьох підходів у вивченні популізму (емпіричного узагальнення, історичного опису та симптоматичного прочитання – опису проявів й ознак) дозволяє комплексно дослідити це політичне явище;

- інтегроване трактування популізму як політико-культурного явища, зумовленого не лише функціональними особливостями ліберальної демократії, а й сутнісними рисами індивідуальної та суспільної свідомості й менталітету;

- теоретичний аналіз внутрішніх суперечностей ліберальної демократії (суперечності між репрезентативністю та керованістю, між конфліктом й узгодженістю, між згодою та ефективністю) як умови виникнення і розвитку популізму в усіх його різновидах (руху, ідеології, діяльності, технології); аналіз чинників (відкритість діяльності політичних інститутів, наявність механізмів громадського контролю та взаємодії громадянського суспільства й держави),

що забезпечують стійкість демократії попри складні історичні, регіональні, глобальні виклики;

- наукове обґрунтування окремих специфічних популістських технологій, що негативно впливають на формування громадянської політичної культури, створюючи умови для поглиблення недовіри між елітою і суспільством, самовідчуження людей від політики, ставлячи під сумнів народовладдя як основоположний принцип демократії.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в аналізі багатоаспектних проявів популізму в умовах функціонування ліберальної демократії, як детермінанти конструювання політико-культурного простору в контексті запобігання негативного впливу популізму на розвиток суспільної свідомості, механізмів функціонування і взаємодії демократичних інститутів. Дисертація є внеском у розширення сучасної концепції популізму як однієї з технологій мобілізації електорату задля отримання й утримання влади. Основні положення дисертації, які узагальнюють емпіричні дані сучасного стану суспільно-політичного розвитку, дозволяють розширити межі політологічного дискурсу щодо з'ясування сутнісних характеристик популізму, можуть бути використані для подальших теоретичних досліджень феномену популізму, прикладних наукових розвідок маніпулятивних можливостей популістських технологій.

Сформульовані в дисертації висновки будуть корисними для розвитку громадянської політичної культури, зокрема підвищення стійкості соціуму до популістських заяв, риторики, діяльності. Для формування політики єдності в Україні матеріали дослідження дають можливість, на основі врахування історичного досвіду трансформації демократії, удосконалити практичні розробки по формуванню інтегруючої гуманітарної й громадянської освіти; виваженої та відповідальної інформаційної політики; допоможуть вирішити завдання розвитку патріотичної свідомості; стануть в нагоді при здійсненні прикладних розробок у галузі політичних комунікацій. Результати проведеного аналізу значимі для професійної діяльності політичних експертів, громадських

лідерів у розробці моделей захисту суспільної свідомості від негативних впливів популізму, задля досягнення суспільної згоди зі складних питань проведення системних реформ в Україні. Матеріали дослідження можуть бути використані при розробці нормативних курсів і спецкурсів з основ демократії, політичної психології, політичних технологій, історії політичної науки та ін.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення й висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження доповідалися на звітних семінарах аспірантів, наукових конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів, а саме: Міжнародній науковій конференції Восьмі юридичні читання «Правові проблеми взаємодії влади і громадського суспільства» (Київ, 10-11 жовтня 2012 р.); V Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет конференції «Сучасні проблеми політичної системи України» (Переяслав-Хмельницький, 4-5 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (Переяслав-Хмельницький, 18-19 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені у 12 наукових працях, із яких 5 статей у фахових виданнях з політології (1 – у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз, та 1 – у науковому виданні іншої держави), а також 7 публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Дослідження складається з анотації, вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел (348 найменувань), додатків. Загальний обсяг роботи складає 264 сторінки, з них обсяг основного тексту – 212 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ АТРИБУТ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Популізм у системі категорій та методологічних підходів політичної науки

У сучасних умовах, для яких характерними є суперечливість та нестабільність, глибока соціально-економічна, політична та конституційно-правова криза, у нашому суспільстві широкого розповсюдилося таке явище як популізм. Популізм як політичний феномен має досить широке трактування, це – одне із тих понять, стосовно якого в політичній теорії існує величезна кількість спроб визначити, ідентифікувати, окреслити феномен, однак говорити про сталі зафіксовані значення не можна, насамперед, через складність самого явища.

У вітчизняних енциклопедичних виданнях його визначають: як політичну діяльність, спрямовану на завоювання популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок [202, с. 600]; як суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу й сповідують ідею прямої участі народу в управлінні; як низку тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних з апеляцією до народних мас, спробами підлаштуватися до їх вимог; як синонім демагогії, прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками [204, с. 610]; як ідеологічно-спекулятивну орієнтацію суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас, що використовують незадоволення своїм життям та соціальним становищем, проявляє себе з одного боку як політична риторика, а з іншого – як стратегія влади [243, с. 285]. В американській «Енциклопедії демократії» популізм визначається як політичний рух, що акцентує увагу на інтересах, культурних ознаках і спонтанних суспільних переживаннях суспільства, формується у протистоянні із привілейованою елітою, правлячим класом, а також у конфронтації з

консервативними елементами. Для власної легітимації популістські рухи часто звертаються до більшості безпосередньо через масові зібрання, референдуми, або інші форми народної демократії, не переймаючись особливо інтересами й правами меншості [344, с. 985]. Англійський політолог М. Кенован визначає популізм як «...рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям» [290, с. 3], російський учений М. Баранов – як перехідний тип політичної свідомості, що історично склалася [27, с. 41]. Окрім того, існує розуміння популізму на рівні буденної свідомості, яке часто збігається чи переплітається з демагогією. У повсякденному розумінні популізм набув негативного значення і сприймається як щось тотожне демагогії чи індоктринації, або ж маніпуляції свідомістю.

Виходячи з мети, яку переслідують політики і можливостей реалізації їх обіцянок, деякі політологи розрізняють популізм реальний і спекулятивний. Реальний популізм полягає у такій політиці еліти, яка спрямована на обмеження панівних соціальних сил на користь народу без достатньої легітимності з боку пануючих класів чи прошарків (подібну політику проводив С. Альєнде в Чилі). Спекулятивний популізм характеризується заграванням з основною масою населення на рівні гасел з метою підняти авторитет і легітимність суб'єкта політики. Головним недоліком популізму вважається його утопічний романтизм, який пов'язаний із перебільшеною суб'єктивізацією процесу по відношенню до позитивного розв'язання конфліктних суперечностей. Основою популістської політики є прагнення реалізувати ідею рівності, рівних можливостей верств соціально обмежених, на відміну від лібералізму, який виходить із повноцінно соціалізованих структур [243, с. 285].

Еволюцію поглядів на популізм у сучасній науці розглядає у своїй монографії М. Баранов [27], Т. Радь досліджує методологічні засади вивчення популізму як соціально-політичного явища [232].

Тривалий період, з часу актуалізації проблеми популізму в політичній науці, відбувалися спроби зафіксувати його неповторні особливості й

характерні риси, однак так чи інакше вони часто залишалися на описовому рівні. Цей феномен у авторитетних європейських довідниках насамперед описувався на прикладах руху в США (зародився в 1870-х рр.), переважно фермерів Заходу, за відстоювання своїх інтересів, проти дій чиновників і монополістів [144 с. 236], також політичних режимів Х. Перона, Х. Варгаса, У. Чавеса та ін. у країнах Латинської Америки [327] та діяльністю народників у др. пол. XIX ст. в Росії [199]. Перша згадка популізму в Оксфордському словнику англійської мови в 1893 р. мала дещо зневажливий відтінок – «потурання популізмові» як підтримка вимог простолюду [144, с. 236]. Практика реалізації популізму як «певного типу ідеології, що сповідує сильну державну владу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси» [203, с. 498] найбільш суперечлива. Це саме та реальність, в якій популізм часто проявляє свої недоліки, що формують негативну побутову оцінку самого явища.

У сучасній політичній теорії достатньо спроб дослідити феномен популізму. Серед найбільш вагомих можна назвати такі праці: збірник статей під загальною редакцією Г. Іонеску та Е. Гелнера, виданий за результатами конференції у Лондонській школі економіки «Популізм: його значення і національні характеристики» (1969); «Популізм і елітизм: політика в епоху рівності» Д. Белла (1992); «Популізм» М. Кенован (1981); «Популізм» П. Тагарта (2000); «Причини популізму» Е. Лаклау (2005); збірник статей «Популізм і дзеркало демократії» (2005) за редакцією Ф. Паніцци; збірник статей «Демократія під призмою популізму» (2007) за редакцією І. Мені та І. Сореля та інші.

Автори перших узагальнюючих праць вирішували питання, чи взагалі можливо звести популізм до одного поняття і, зрештою, таки відмовлялися від необхідності це робити. Наприклад, змушені були таким шляхом піти Е. Геллнер та Г. Іонеску у вступній статті до редакovanого ними збірника «Популізм: його значення та національні характеристики» [310], який побачив світ у 1969 р. і на тривалий час став «канонічним» для дослідників проблеми.

П. Таггарт у своїй праці відмічає, що дослідження популізму страждають від зосередження на партикулярних концептах, а в загальних рисах поняття залишається невловимим. Він звертає увагу на проблему ставлення популізму до демократії [342]. Прикладом спрощеного уявлення про популізм та його зв'язок з елітизмом є праця американського політичного діяча й науковця Д. Белла, у якій він на основі власного досвіду досліджує історичні, соціологічні та філософські аспекти означених явищ [286].

У своїй статті «Популізм» К. Дейвікс робить спробу дати загальний аналіз та інтерпретацію літератури про популізм, розглядаючи різні його визначення та історичні пояснення. Вона, як і багато авторів, які досліджують даний феномен, також відмічає, що досліджень окремих прикладів популізму набагато більше, ніж теоретичних праць про популізм як явище. Причину такого «теоретичного провалу» вона пояснює складністю привести до одного знаменника багатоманітність практичних випадків, відмічаючи, що з точки зору науки важливішим завжди буде теоретичний зміст поняття, а системний аналіз особливостей окремих процесів (популістські партії, поведінка їх лідерів тощо) допоможе краще розгледіти теоретичні зрізи явища. Торкаючись визначень поняття «популізм», К. Дейвікс зауважує, що такі автори як Е. Геллнер та Г. Іонеску, М. Кенован, П. Таггарт та ін. виходять з того, що популізм є породженням суспільства Нового часу, але в їх працях передані загальні враження від популізму, а не систематичне розуміння його суті. При цьому І. Мені, І. Сорель, П. Таггарт, Ф. Паніцца як загальну ознаку популізму вирізняють сприйняття народу як основної цінності, якому протиставляється правляча еліта, що «зрадила інтереси народу й погрязла в корупції». Окрім того, для П. Таггарта відмітною рисою популізму є його ворожість до репрезентативної політики, яку популісти звинувачують за те, що вона «вириває владу з рук народу і віддає її політикам». Також він констатує, що популізм перетворюється в політичну силу, коли населення відчуває глибоку кризу. К. Мадд дав визначення популізму як ідеології протистояння «народу» та «іншого, відмінного від народу», тому популісти вважають, що політика

повинна перестати бути справою еліт і стати безпосереднім виразом «загальної волі» народу [105].

У 70 – 90-х рр. ХХ ст. зусилля вчених зосереджувалися більше на класифікаціях і типологізаціях організаційних та ідеологічних виявів популізму, однак теоретичну ясність такі підходи так і не сформували. Зрештою, подібний стан остаточно не подолано й донині. Ф. Паніцца у редактованому ним збірнику наукових статей відомих західних політологів «Популізм як дзеркало демократії» навіть іронізує, що сформувалося майже кліше, коли автори текстів про популізм спочатку постійно жаліються на брак ясності концепту та навіть висловлюють сумніви в його корисності для політичного аналізу. Водночас, сам він впевнений, що попри відсутність наукових домовленостей щодо значення популізму цілком можливо «визначити аналітичне ядро, навколо якого формується суттєвий рівень академічного консенсусу» [329, с. 1]. У своїй вступній статті він виділяє три підходи до тлумачення популізму: емпіричні узагальнення, історичні описи та т. зв. «симптоматичні прочитання» [329, с. 2].

Аналізуючи прояви популізму, О. Лісничук зазначає, що підхід на основі акумуляції та інтерпретації емпіричних даних – найбільш простий і очевидний. У його основі позитивістська логіка, згідно з якою на основі окремих випадків, які могли б позначатися як «популізм», можна виявити певні особливі характеристики та атрибути явища в цілому і, таким чином, сформувати його чітку дефініцію та виокремити з-поміж інших подібних феноменів. Однак відомий ще з античних часів популізм демонстрував свою надвисоку пластичність та багатомірність. Спроби ретельного реєстру властивостей заводили на манівці – окремі дослідники визначали більш ніж два десятки особливостей, але й це не забезпечило конвенцію з розуміння феномену популізму. Разом з тим, накопичувані емпіричні знання виявилися придатними для аналізу та інтерпретації окремих випадків політичної практики, яка могла б претендувати на визнання її як популізму. Це дало підстави цілій групі дослідників відмовитися від ідеї узагальнюючого поняття та спільного

методологічного бачення феномену. З їхнього погляду, цілком достатнім було б фокусування на окремих історичних зразках відповідної практики. При цьому вона досить чітко виокремлювалася географічно (регіоном Латинської Америки), хронологічно (друга третина ХХ ст.), соціально-економічно (кризові процеси переходу до індустріалізації). Крім того, практично кожен випадок доповнювався харизматичним лідерством. Класичним зразком таким чином витлумаченого популізму є залучення до його інтерпретації перонізму (від імені Х. Перона, президента Аргентини в 1946 – 1955 рр. та 1973 – 1974 рр.) [158, с. 65].

«Історичний» підхід має певні переваги. Зокрема, він дозволяє враховувати контекст, ексклюзивні параметри конкретних виявів популістських практик. Утім, хиб у такого бачення також достатньо, вони виявляються навіть у межах його «латиноамериканської гравітації». Так, індустріалізаційні пояснення та прив'язки не придатні для опису та пояснення нової хвилі популістських практик у регіоні, пов'язаної із діяльністю таких політиків, як У. Чавес (президент Венесуели в 1999 – 2013 рр.), Л. Лула (президент Бразилії в 2003 – 2011 рр.) чи Ф. Луго (президент Парагваю в 2008 – 2012 рр.). А також і щодо цілої низки інших політиків та політичних сил як у самій Латинській Америці, так і в Африці, Азії та Європі, які, використовуючи новітні технології комунікації, опановують і вдосконалюють методологію взаємодії із соціумом, яка цілком відповідає логіці популізму. Саме навколо цієї логіки і будує основи теоретичного розуміння популізму третій із названих підходів – симптоматичний. Його суть не у зверненні до виявлення якихось сутностей, неспростовно притаманних саме популізму, а до «простого читання дискурсивної структури і подальшого дослідження модальностей дискурсу, з якими популізм може асоціюватися». Прибічники такого підходу відзначають особливу роль у популістській риторичній концепції поняття «народ». Навколо нього вибудовується смислове поле популізму. Саме ж це поняття виступає вузловою точкою особливого дискурсу – дискурсу популізму. Дефініція «народ» у популізмі передбачає обов'язкове використання протилежної ідентифікації –

«не-народу», «інших», яким завжди надаватиметься значення опонентів і, навіть, загрози «народу» та його інтересам. Саме в цьому, з погляду прихильників симптоматичного розуміння явища, і полягає зміст і логіка популізму – в конфліктному розмежуванні «народу» та його «ворогів» [158, с. 66; 224, с. 62].

Основними історичними варіантами популізму, описаними політологами, істориками, соціологами є чотири: російські народники 60 – 80-х рр. XIX ст., американський фермерський популізм останньої треті XIX ст., латиноамериканський популізм XX ст. у різних його національних проявах і так званий новітній західний популізм. На перший погляд між ними мало спільного. Але термін «популіст» у широкому сенсі вживається до будь-кого, хто апелює до народу, послуговується популістською риторикою. Зрештою, будь-яка брутальна, антиінтелектуальна, расистська, неконструктивна демагогія також може називатися популістською [224, с. 62].

Останні десятиліття, як зазначає К. Мадд, зростає кількість дослідників, які визначають популізм як ідеологію, світогляд. Не зважаючи на відсутність повного консенсусу в трактуваннях ідеологічних параметрів популізму, більшість із них визнають, що серед визначальних ознак даного феномену є апеляція безпосередньо до народу й протиставлення йому еліт, наполягання на тому, що політика повинна бути виразом загальної волі народу. Достатня аморфність популістської ідеології дає можливість деяким ученим стверджувати, що популізм можна сприймати як перехідне явище: він або вичерпує себе й зникає, або, в разі успіху, виходить за власні межі. Прихильники іншої точки зору стверджують, що нестабільність популізму пояснюється тим, що він послуговується поняттями інших (конструктивних) ідеологій, створюючи тим самим свої «підвиди». Хоч популізм як такий може бути рефлексією на поточні проблеми, його сталі ідеологеми – народ, еліта і загальна воля в поєднанні з актуалізованими концептами стабільних ідеологій забезпечують йому виживання в довгостроковій перспективі [326].

Російський політолог Г. Мусіхін зазначає, що популізм проголошує себе захисником «народу» як привілейованого суб'єкта політики й обґрунтовує його право знаходитися на цьому п'єдесталі. Концептуальне ядро популізму при цьому він визначає чотирма взаємопов'язаними принципами: 1) існування «народу» й «еліти» як двох гомогенних і рівноцінних категорій; 2) антагоністичні взаємовідносини між «народом» і «елітою»; 3) ідея народного суверенітету; 4) позитивна оцінка «народу» й негативна – «еліти» [170, с. 48].

Аналізуючи історію становлення популізму як ідеології та політичної дії, М. Баранов на прикладі «фермерського» популізму в США кінця ХІХ ст. характеризує його як явище демократичної орієнтації, попри всю суперечність популістських світоглядних настанов. Популізм у США, критикуючи й викриваючи негативні явища суспільно-політичного життя, разом з тим залишався прихильником основоположних принципів системи загалом. Зокрема, сумніву ніколи не піддавався принцип приватної власності як природне право особистості й основа ідеального суспільства, ніколи не ставилося питання виробничих відносин і суспільних класів (як у марксизмі), заперечувалися насильницькі методи вирішення соціальних проблем [24].

Визначаючи феномен популізму, Р. Таггарт виділяє шість його ознак. Перша – негативне сприйняття представницької політики. Друга – часте звертання до ідеалізованої «середини», в якому все: суспільство, політика, економіка – відображає цінності й вірування «звичайних» людей. Третьою особливістю популізму, згідно з Р. Таггартом, є «нестача основних цінностей», а отже, популізм може бути як лівим, так і правим, він може бути реакційним так само як революційним. Четверта характеристика звертає увагу на те, що популістський рух зазвичай активізується під час криз, тобто тоді, коли соціальні, економічні й політичні структури знаходяться в складному становищі. З цим пов'язана п'ята особливість популізму – популістські рухи недовготривалі, тобто вони втрачають своє «обличчя», як тільки стають частиною тих структур, проти яких вони так рішуче виступали. Шоста ознака

звертає увагу на те, що «нестійка» природа популізму залежить від національного контексту, в якому проявляється популізм [190].

На нашу думку, не можна однозначно заявляти про тимчасовість проявів популізму. Так можна говорити, маючи на увазі лише конкретні ідеологічні відтінки популізму, які дійсно активізуються лише певний період, відгукуючись на актуальні проблеми, викликані тими чи іншими кризовими явищами. Загалом же популізм постійно присутній у системі ліберальної демократії, насамперед, як засіб мобілізації електорату, що живиться схильністю суспільної свідомості спокушатися на прості пояснення складних питань, на швидкі вирішення назрілих проблем, на можливість перекласти відповідальність на сильну й рішучу особистість. Популізм змінює набір ідей, гасел, обіцянок залежно від історичного часу, конкретних національних, економічних, соціально-політичних умов, проте є завжди, щоправда з різним рівнем присутності на політичному полі.

Судячи з цих найбільш поширених трактувань поняття «популізм», можна зазначити, що всі вони мають сенс, оскільки кожне з них розкриває певний його аспект. У цілому можна погодитися з Т. Радем, який пропонує згрупувати всі дефініції за певними видовими ознаками, визначаючи популізм як: 1) ідейна течія, що відображає масові настрої, прагнення людей; 2) політичний рух, який прагне здобути владу для блага усього народу, який виникає в результаті реакції суспільних елементів на стрімкі економічні, соціальні, політичні і культурні зміни з метою реставрації (або адаптації) простих традиційних форм і цінностей; 3) певний тип ідеології, що підтримує ідею сильної держави за прямої участі народу в державному управлінні та при цьому враховує національні суспільні традиції, та їх специфічні інтереси; 4) різновид поведінки політика, схильність завойовувати популярність, визначити свою громадсько-політичну діяльність, використовуючи прості, зрозумілі населенню аргументи і пропозиції; 5) сукупність гасел і дій, а також форм, методів та технологій, що застосовуються політичними діячами з метою здобуття і поглиблення підтримки з боку широких народних мас. З допомогою

такої систематизації, певним чином, можна привнести певну ясність у розуміння змісту популізму [234, с. 289-293].

Багато дослідників (І. Мені та І. Сорель, П. Таггарт, Я. Пападопулос) відзначають такий аспект популізму як його «інституційну дилему», «інституційний парадокс». Популізм, висловлюючи негативне ставлення до інститутів, залишається більш ніж амбітним у своїх інституційних завданнях. Популісти, зазвичай, на словах заперечують і партійну систему, і всі структури представництва, заявляючи, що вони самі «краще представляють народ», ніж політичний істеблішмент, але при цьому вони тільки через систему представництва звертаються до народу й намагаються знайти собі підтримку тільки всередині неї.

Зокрема, І. Сорель називає таку двоякість «подвійною гібридизацією популізма»: з одного боку популісти картають систему за її недоліки, а з другого боку – не збираються виходити з системи, затишно відчуваючи себе його частиною. П. Мейр проводить межу між поняттям «популістських протестних рухів (вважаючи їх відмітною рисою невдоволення проти істеблішменту) і поняттям «мейнстримного популізму всередині демократії», говорячи навіть про «два значення популізму». Він наголошує, що не можна щиро сприймати невдоволення і злість популістських вождів проти істеблішменту, тому що «хоча їх риторика й спрямована проти будь-якого істеблішменту, вони просто хочуть зайняти ключові позиції всередині правлячої еліти, яка не хоче їх до себе пускати». Такі європейські політики як Т. Блер і Ж. Ширак широко послуговувалися популістською риторикою, що не стало на заваді їм опинитися на вершині політичного істеблішменту. Таким чином, інституційний парадокс популізму передбачає, що популісти змушені покладатися на ті інституційні смисли й структури, які вони самі самовіддано критикують. Популісти намагаються уникнути цієї інституційної дилеми й репрезентують себе як прибічники прямої демократії, в якій політик безпосередньо спілкується з населенням, і партійність відсутня принаймні теоретично [316].

Аргентинський політолог, постмарксист Е. Лаклау у своєму дослідженні «Про причини популізму» [316] намагається реабілітувати поняття популізм і надати йому позитивного змісту. На його думку, в сучасному світі тільки мобілізація пригноблених і маргіналізованих груп за допомогою популізму може зупинити спустошення демократичних процедур і поступового зникнення політики в межах постполітичного адміністративного управління. Він стверджує, що феномен популізму не можна відділити від сутнісно політичного. Будь-який політичний рух, особливо в періоди загострення боротьби за владу, буде мати популістські риси. Використовуючи термінологію М. Хайдеггера, Е. Лаклау називає популізм онтологічною категорією, такою що є глибшою онтичного (предметно-чуттєвого) рівня традиційної економічної, політичної й соціальної боротьби. Він у своєму аналізі використовує формальні критерії визначення популізму. Головним для нього є не власне політичний чи ідеологічний зміст, а його специфічна логіка артикуляції.

На думку Е. Лаклау, базовою категорією політичної боротьби є вимога. Тоді, коли в суспільстві влада не задовольняє партикулярні вимоги різних груп, виникають передумови популізму. Популістська риторика може бути успішно артикульована, якщо партикулярні вимоги різних груп складуться в ланцюжок еквіваленцій (тобто між ними зникнуть кордони і окремі вимоги зіллються в загальні) і буде проведена межа між «владою» і «народом». Звідси, як вважає вчений, походить розмитість популістських вимог («свобода», «гідне життя», «боротьба з корупцією» тощо). Розмитість популістських вимог частково компенсується постаттю лідера. Конструюється також образ влади, яка протистоїть народу. Е. Лаклау вважає, що «популізм не може обійтись без дискурсивного конструювання ворога, чи то буде старий порядок, олігархічна влада, істеблішмент чи ще щось» [155, с. 56]. Він стверджує, що одні й ті ж вимоги, які, по суті, є об'єктами дискурсивної боротьби, можуть озвучуватися як лівими, так і правими політичними рухами. У теорії Е. Лаклау популізм є афектом, що становить ядро політичного як такого. Він вважає, що популізм, таким чином, є єдиною можливістю сформулювати й озвучити значимі

суспільні суперечності в світі, де домінує неліберальний консенсус. Через розмитість меж популізму Е. Лаклау трактує як популістські: рух чартистів у Великобританії, «оксамитові революції» в Центрально-Східній Європі, комуністичні рухи на чолі з М. Цзедуном, Й. Броз Тіто і рух за громадянські права, символом якого став М. Л. Кінг.

З Е. Лаклау полемізує словенський культуролог і соціальний філософ фрейд-марксистського спрямування С. Жижек. Він відмітив, що надії Е. Лаклау на прогресивну роль популізму є помилкою. Основним запереченням С. Жижека стало твердження про антиполітичний характер популізму. Йому притаманне максимальне спрощення ситуації, коли, при неможливості проаналізувати складне становище в суспільстві, провина за негативні явища покладається на одного псевдоконкретного ворога. На думку С. Жижека, популізм екстерналізує внутрішній антагонізм, який притаманний будь-якому суспільству, або спрямовує об'єктивні соціальні проблеми на псевдоконкретного ворога, придушення чи знищення якого відновить баланс і справедливість. У такій ситуації реальні суперечності зміщуються й містифікуються. Важливою рисою популізму є те, що він не розглядає проблем в політичній та економічній системі загалом, а бачить їх лише в окремому елементі системи, який не виконує свою функцію [348].

Український політичний філософ С. Дацюк пропонує власний підхід до якісної характеристики популізму, як політики чи риторики, що апелює до народних мас. Він вважає, що точнішим було б розрізнення популізму на позитивний популізм (апелююча до народу політика солідаризації еліти з народними масами) і негативний популізм (апелююча до народу політика розмежування еліти та народних мас). Більше того, серед негативного популізму він виділяє ще й конструктивний та неконструктивний. «Конструктивний популізм оперує цифрами, фактами, аргументами, висловлює не персональні претензії, а намагається розібратися в суті проблем. Він не тільки критикує, а й надає конкретні пропозиції, які навіть в своїй зорієнтованій на популярність формі мають стратегічний характер. Загроза негативного

популізму виникає щоразу, коли влада не спроможна ефективно вирішувати нагальні проблеми суспільства й ситуація лише погіршується. Коли ж справи у влади йдуть добре, тоді вона сама користується позитивним популізмом». Тобто негативний популізм найбільше розвивається саме тоді, коли інтереси еліти та народних мас справді протиставляються, бо коли в суспільстві все гаразд, тоді солідаризація еліт не дає підстав для критика популізму [103]. Вітчизняна дослідниця О. Новакова вважає, що термін «популізм» доцільно використовувати в однозначно негативному контексті, як визначення нерациональної політики ігнорування об'єктивних тенденцій суспільного розвитку та спекуляції на емоціях громадян з метою досягнення власної мети й перемоги над опонентами [174, с. 140].

У своєму дослідженні Г. Мусіхін зазначає, що незважаючи на те, що популізм «має репутацію політичного явища, несприйнятливо до теоретизування, його можна розглядати як окрему політичну концепцію, вивчення якої дозволяє глибше зрозуміти логіку розвитку політичних партій та ідеологій». Він намагається пояснити взаємодію основних компонентів популізму з точки зору функціонування ідеологій. Виходячи з даної концепції, дослідник розглядає поняття популізму з позицій політичного антагонізму, який пронизує будь-яке масове суспільство, а також через призму «народ» і «народний суверенітет». Він вважає, що популізм набагато цікавіше розглядати не через конкретну політику і лозунги, які висуваються для обґрунтування (чи прикриття) реальної політики, а через логіку розгортання популізму як зіткнення антагоністичних дискурсів еліти та суспільства. Така антагоністична схема дозволяє зафіксувати опозиційність «народ-еліта» в будь-якій точці соціально-економічного, політичного і культурного простору: бідні-багаті, віруючі-невіруючі, титульна нація-національні меншини тощо. У популізмі народ характеризується як пригнічувана позитивна субстанція, еліта ж, навпаки, зображується як щось, структурно антагоністичне народу, що переслідує інтереси, які підлягають осуду [170, с. 40, 48].

Популізм як політичний феномен і маніпулятивну технологію досліджує М. Дем'яненко. Він зазначає, що маніпулятивна технологія популізму застосовується в процесі комунікації з метою впливу на свідомість громадян, для досягнення бажаних результатів у боротьбі за владу та в процесі її здійснення. Популізм передбачає максимальне пристосування політичних цілей до маніпулювання громадською думкою через демагогічну риторичку, харизматичність лідерів, цінності та ідеали, що складають основу популістської ідеології. У системі політичних технологій популізм передбачає прямий контакт між лідерами, які здатні впливати на розум та почуття людей, і громадськістю без посередництва політичних інститутів. Специфіка технологій популістського спрямування полягає в тому, що вони створюють «штучно сконструйовану» реальність, яка значно обмежує сферу публічності. «Віднесення популізму до некоректних технологій пояснюється тим, що він проявляє себе як сукупність протизаконних чи етично сумнівних засобів, способів, прийомів організації і проведення кампаній, спрямованих на створення переваги над суперниками» [109, с. 150].

Популізм активно використовує політичну міфологію, оскільки «політичний міф став складовою технології управління суспільною свідомістю, відпрацьованої й удосконаленої віками». Його актуалізації сприяє розширення віртуального простору з розвитком новітніх інформаційних і комунікаційних технологій, коли формується новий тип символічного буття людини, культури, соціуму. Нові міфологеми швидко поширюються віртуальним середовищем, схвально сприймаються віртуалами та опосередковано впливають на некористувачів мережевого простору [272, с. 7].

На думку відчизняного дослідника Т. Радя популізм має такі основні ознаки: «1) попри те, що популізм є інтелектуальним продуктом, по суті він залишається антиінтелектуальним; популізм ідеалізує маси і протиставляє їх еліті; 2) формально популізм засновується на демократичних засадах, в той час як в дійсності він не є і не може таким бути; 3) популізм постійно апелює до «золотого віку», який виступає ідеалізованим образом кращого минулого; 4)

популізм дає власне й інше трактування минулого і майбутнього; 5) популізм пропонує «третій шлях» суспільного розвитку, який поєднує найкраще з існуючого і власні погляди; в реаліях ХХ ст. переважна більшість популістських режимів намагалася побудувати відмінну від капіталізму і соціалізму, систему; 6) популізму властива націоналізація державної власності і вороже ставлення до іноземного капіталу; 7) абсолютизація народних цінностей, культури і звичаїв; з іншої боку популізм вступає у конфронтацію з консервативним елементами; 8) ірраціональна природа популізму: апеляція до почуттів та емоцій маси; 9) популізм надає перевагу рухам (і в переважній більшості зароджується в них) перед політичними партіями, опираючись на широку соціальну базу. Основну масу послідовників популізму становлять селяни, міська біднота і середній клас, тоді як лідером і проводом популістського утворення часто бувають представники вищих прошарків суспільства» [232, с. 25].

Деякі західні дослідники популізму (І. Мені, І. Сорель) звертають увагу на його позитивні ефекти для демократії. Популізм є сигналом для еліт про те, що ставиться під сумнів її здатність представляти громадян. Популізм також стимулює до оздоровлення суспільний організм – пожвавлює громадські дебати, нагадуючи елітам, що вони ще повинні довести свою корисність як представники громадян і тим самим зміцнює легітимність усієї демократичної системи [322, с. 45-47].

Погоджуємося з думкою Т. Радя, що причини неоднозначного характеру феномену популізму закладені в природі самого явища. Як результат суперечностей виділяється декілька антагонізмів популізму. «Перший і основний, полягає у непокєднуваності заклику захисту традицій «маленької людини» (little man) супроти змін, коли становище простої людини вважається головним критерієм позитивного змісту реформ з його колективістською природою (так званий колективістський популізм), тоталітарною практикою та неможливістю побудови егалітарного суспільства. Другий антагонізм полягає у розходженні демократичних закликів і задумів із не завжди демократичною, а

часто насильницькою практикою досягнення цілей. Третій антагонізм лежить в площині «ліво-правої» політичної орієнтації» [232, с. 24].

На дуалістичність ідеологічних орієнтацій та ролі популізму в демократичних суспільствах указують І. Мені й І. Сорель. Вони зазначають, що «намагаючись відстояти свої принципи й ознаки в нових і ворожих суспільно-політичних умовах, популізм відноситься до сили правого спрямування. Проте його прагнення побудови справедливого суспільства, повернення «золотого віку», апеляції до мас тощо видає його ліві орієнтації. Саме тому через відсутність класифікації та індикаторів популізм часто порівнюють або ототожнюють із фашизмом і націонал-соціалізмом, з одного боку, та соціалізмом і анархізмом, з іншого. Разом з тим, при поясненні популізму часто вживають такі історичні зразки як націонал-популізм, колективний популізм, популістсько-романтичний націоналізм, цезаризм, бонапартизм, що є нерівнозначними, а подекуди несумісними та залежать від контексту вживання. Попри переважно негативну оцінку популізму, якому закидають культурну деградацію і порушення *status quo*, його позитивна роль проявляється в стабільних суспільствах і полягає в актуалізації суспільно важливих, проте важко досяжних або нереальних за даних умов питань. Практика показує й на цьому наполягають більшість дослідників, що популізм виникає або видозмінюється в умовах кризових суспільних явищ. Усі популістські рухи, партії та режими були реакцією на складну суспільно-політичну ситуацію, ставлячи завдання реформування політичної системи. Якщо забрати гасла, політичні програми і платформи, то стане зрозумілим, що будь-яка практика популізму виступає безумовною реакцією на кризові процеси, й набуває того чи іншого перебігу в залежності від конкретного періоду, ситуації чи країни» [232, с. 25].

Більшість дослідників популізму стверджують, що він здебільшого розрахований на сприйняття саме на рівні буденної свідомості, яка характеризується нездатністю раціонально оцінювати дії, поведінку й висловлювання політиків. Довірливого обивателя насамперед цікавлять

проблеми справедливості, привілеїв, свободи, пошуку універсальних способів для вирішення практично всіх завдань. Проте, на певних етапах суспільно-політичних трансформацій, коли нестабільність і невизначеність майбутнього викликає розгубленість і острах у широких колах суспільства, навіть більш заможні й освічені прошарки бажають почути від когось прості й зрозумілі рецепти виходу з кризи. Як зазначає швейцарський історик У. Альтерматт, прихильники популістських рухів відносяться до «тих, хто програв від модернізації», а популістські рухи виникають тоді, коли «швидкий модернізаційний стрибок у певному суспільстві руйнує рівновагу між економікою, політикою і культурою та викликає у більшості населення страх, невпевненість і напругу» [6, с. 251].

Соціокультурне визначення популізму дає у своєму дослідженні російський соціальний філософ, культуролог О. Ахієзер – це «форма політичного руху, політики політичних груп і лідерів, головною метою якої є прагнення відповідати масовому моральному ідеалу, включитися в масовий моральний зсув для того, щоб використовувати масову соціальну енергію для посилення свого впливу в суспільстві, посилення влади. Для популізму характерним є некритичне ставлення до змісту масової свідомості, нездатність, небажання побачити в ньому міфи, утопії тощо». Він зазначає, що «популізм проявляється у різних формах, зокрема, в демагогії, в спробах виступити проти реального чи уявного «загального ворога», проти бюрократії, тих чи інших соціальних, національних груп». Учений вважає, що фундаментальною слабкістю популізму є абсолютизація, фетишизація масових потреб при ігноруванні реальних можливостей їх задоволення, неувазі до ефективності рішень. Популізм «ігнорує небезпеку соціокультурних суперечностей, порушення соціокультурного закону, нездатність вирішувати медіаційне завдання, яке вимагає, окрім підтримки мас, ще й функціональності ідеалу». Популізм «не знає», що соціокультурний закон включає заборону на певні відносини (наприклад, неможливо побудувати велике суспільство, яке б жило за законами локальної общини, нездійснений прогрес там, де намагаються

поєднати зростання добробуту й свавільне адміністративне втручання в економіку й т. п.) Він звертає увагу, що практично кожен новий етап починається на хвилі популізму, хоча й різної сили та спрямованості, який, однак, поступово виявляє утопічність своїх ідеалів. Це породжує дискомфортний стан, інверсію, новий популізм, уже з іншими протилежно-спрямованими цінностями [16].

Популізм за своєю суттю на соціально-психологічному рівні є спробою створити уявне середовище, привабливе й комфортне для народних мас. На думку Д. Макре [319, с. 163], «суть популізму – романтичний примітивізм. Як наслідок – він внутрішньо аполітичний і не створює основи для виникнення стабільної партії, яка зберігається незалежно від мінливості масових рухів. Його програма – реставрація основоположних чеснот. Популізм не зупиняється на демократії, а прагне до одностайності, він приносить свободу, яку захищає, в жертву моральній єдності. Він вимагає від держави здійснення «реставрації», однак не довіряє державі й бюрократії, вибираючи замість них общинні й особисті чесноти. Примітивізм неминуче має певний відтінок антиінтелектуалізму. Д. Макре рішуче заперечує думку про «прогресивність» популізму як такого й називає ідеологію популізму «убогим, хоч і впливовим типом мислення. На його думку, «ще суттєвіше те, що популізм дуже часто виступає в сучасному світі в нерозривній єдності з націоналізмом і марксизмом одночасно» [25, с. 28].

Російський учений С. Петров, взявши за критерій мету використання популізму, пропонує виділити такі його типи: «1) популізм як народний рух, тобто ініціатива ідей (як правило, вимушена) йде «знизу»; 2) популізм як «турбота» про людей, тобто ініціатива ідей «згори», від держави; 3) квазіпопулізм – популізм як синонім демагогії носить негативний характер». Часто люди накладають даний тип популізму на всю багатоманітність проявів популізму, формуючи негативне ставлення до нього. Дослідник вважає, що перші два типи популізму мають позитивний характер і виникають переважно в державах з демократичним режимом. Як їх прояви вказує фермерський

популізм у США (остання третина XIX ст.) та «новий курс» Ф. Рузвельта (1933-1939). «Квазіпопулізм дестабілізує політичну ситуацію в країні, яка й без того є вже достатньо напруженою, негативно впливає на політичну систему держави, сприяє зловживанню владою, нецільовому використанню грошей, зростанню корупції, перевищенню / зловживанню службових повноважень». Якщо поява популізму перших двох типів зумовлюється реальними проблемами, то квазіпопулізм може проявитися й за відсутності таких проблем, виступаючи як стиль політичної поведінки окремих політиків чи груп. Такий тип популізму (чи його елементи) може проявлятися і в державах із авторитарними та тоталітарними режимами [190].

На думку відомого політолога М. Джонсона, популізм – «не соціалізм, він не сприймає соціалістичну колективізацію приватної власності та її централізації й тенденцій крупномасштабної індустріалізації. Популізм – це не нові права в Америці. І при цьому популізм – не кредо одинака, що ненавидить людей чи запеклого індивідуаліста, оскільки для популізму важливими є сімейні цінності й громадянська участь, що їх відкидають прихильники екстремістсько-індивідуалістичних поглядів. Водночас, популізм – не синонім для будь-якого протонародного звернення до «людей» незалежно від основи цього звернення». Для М. Джонсона популізм більше ідентифікується з ідеалами громадянського республіканізму, демократії, плебейського радикалізму, дрібної буржуазії й середнього класу. У той же час дослідник відмічає, що історично деякі популістські рухи стали захисниками й учасниками певних негативних імпульсів у сучасному житті: антиінтелектуалізму, ненависті до іноземного, расизму. Також лише популістська традиція підтримала «серйозну єдину спробу відповісти на велике питання двадцятого століття: що повинно було замінити право власності як матеріальну основу громадянської гідності?» [312, с. 88-89].

Відомий західний політолог А. Абеді у своєму дослідженні, побудованому на компаративному аналізі діяльності партій, які виступили проти істеблішменту, намагається з'ясувати причини їх успіху. Спираючись на

прикладі з багатьох країн світу (починаючи з кінця XIX ст. і до початку XXI ст.) він дає докладний порівняльний аналіз умов, що забезпечують підтримку партіям, які критикують чи заперечують офіційні установи. На відміну від попередніх досліджень, у яких наголошується на важливості соціально-економічних та інституційних факторів, А. Абеді звертає увагу на ідеологічні та політико-культурні чинники. Він робить висновок, що антисистемні партії мають успіх у тому середовищі, де мейнстрімні партії близькі між собою ідеологічно та не можуть швидко й ефективно реагувати на запити і проблеми виборців [284].

Шведський політолог А. Хейно, керівник спеціалізованого видавництва «Timbro» (інститут є науково-дослідним центром, який просуває і розповсюджує ідеї вільних суспільств і ринку, ліберального підприємництва і свободи особи) опублікував аналіз проведеного дослідження індексу популізму в європейських країнах протягом останніх тридцяти п'яти років. Звернення до даної теми він пояснює: 1) зростанням електоральної підтримки популістським партіям (у середньому п'ята частина всіх європейських виборців зараз голосують за ліві або праві популістські партії), що призвело до серйозної зміни політичного ландшафту, співмірної з падінням Берлінської стіни; 2) назрілою необхідністю дати загальне уявлення про те, у чому полягає не лише сила популізму, а й уразливі місця популістських партій у контексті тривалішої часової перспективи; 3) сформуванню уявлення про загрози популізму – лівого й правого для ліберальної демократії, щоб захистити її основні цінності й інститути; 4) необхідністю з'ясувати чинники (їх часто перебільшують – не лише в публіцистиці, а й у науковій літературі звучать загрози повернення фашизму й екстремізму), які на сучасному етапі є реальною загрозою для демократії [306].

Дослідник підкреслює, що більшість публікацій зосереджуються на популістських аспектах у вимогах і риториці цих партій, недооцінюючи авторитарні елементи, які складають основу ідеології й практики цих партій. Популізм сам по собі не є загрозою для демократії, певний рівень популізму

може мати позитивний, достатньо істотний вплив на здійснення власне демократичної політики. Справжню небезпеку й загрозу тим цінностям, що були покладені в основу європейської демократії більше як півстоліття тому становить авторитаризм, який пронизує популістські партії. Він вводить термін «авторитарний популізм» як узагальнюючий для всіх видів і сторін сучасного популізму. Проаналізувавши емпіричні дані про розвиток популізму і популістських партій в післявоєнній Європі та тенденції сучасного політичного поля, А. Хейно робить висновок, що популізм – це не тимчасова проблема, а постійна загроза. Немає ніяких ознак того, що підтримка популістських партій буде знижуватися в короткостроковій перспективі. Він підкреслює: «навіть малоімовірно, що швидкість зростання їх популярності буде падати, відкритим залишається також питання наскільки широкого розповсюдження набудуть авторитарні ідеї» [306].

Досвід країн, у яких популістські політичні партії одержують можливість сформувати уряди, показує, що вони, не вагаючись, починають використовувати у тій чи іншій мірі силу. Як зазначає К. Мадд, праві популістські партії застосовують ідеал «крайньої форми мажоритарної демократії, в якій права меншин можуть існувати тільки до тих пір, поки вони мають підтримку більшості» [324, с. 156]. Це проявилось, коли в Угорщині «Фідес» повернулася до влади після перемоги на парламентських виборах 2010 р. Те ж саме відбулося в Польщі після того, як «Закон і справедливість» повернулися до влади в 2015 р. і в Греції, коли уряди використовували свою владу для обмеження свободи ЗМІ з метою зменшення впливу опозиції. Усі вони також зверталися до перегляду кримінального законодавства. «Опинившись при владі, популістські праворадикальні партії показали своє авторитарне обличчя. Усі вони, без винятку, намагалися запровадити законодавство, яке б розширило перелік злочинів, за які наступала кримінальна відповідальність і збільшувалися покарання» [324, с. 148].

Найбільш доцільним і обґрунтованим, на нашу думку, є розгляд популізму як єдиного явища у багатоманітності його проявів: ідеології, яка

визнає народ головною цінністю на противагу державі, іншим народам, істеблішменту; руху, для якого обов'язковим є наявність лідера, з більшим чи меншим рівнем харизматичності; типу мислення, що проявляється в різних історичних умовах у результаті виникнення певної соціально-політичної ситуації; набір технологій, пріоритетом яких є прості рішення, швидкі й зрозумілі заходи, значущість малих, але конкретних справ, загравання з масами. Популізм може експлуатувати такі масові почуття як націоналізм, расизм, етноцентризм на основі специфіки його символічних засобів мобілізації гніву й образ людей.

Історично популізм частіше виступав як захисний і корегуючий, а не руйнівний чи революційний рух, його суть у відновленні втраченого. У цьому проявляється консервативний чинник політичного впливу популізму, хоча у своїх проявах він торкається також питань контролю над великим бізнесом, охорони довкілля, вдосконалення захисту споживача тощо. Популістські заяви та дії здатні, певною мірою, ослаблювати інтеграцію політичних структур, спровокувати роз'єднуючі суспільство процеси. Так проявляється його схильність до індивідуальної свободи й моралі на противагу загальносуспільній згоді. Проте, популізм як політичний феномен не здатний трансформуватися в дієву систему, так як популістські декларації не пропонують способів і засобів реалізації бажаного. Демократичній системі можна нав'язати популістські атрибути, але це не означає виникнення нового способу перебудови системи, тим більше універсального, придатного для всіх умов і випадків.

1.2. Різновиди та характерні риси популізму як індикатора політичної культури демократичного суспільства

За останнє десятиліття розвіялася ейфорія від руйнування соціалістичної системи й вибору державами Центрально-Східної Європи західної моделі розвитку. Натомість, з'явилися симптоми поширення сумнівів щодо

ефективності демократичних інститутів і форм політичної участі. У багатьох західних демократіях проявом цього розчарування є криза демократичного врядування, політична аномія та протестні рухи. Без сумніву, перед урядами різних демократичних країн стоять різні завдання. Загальними проблемами для всіх стали зниження електоральної підтримки правлячих політичних партій, значне зростання абсентеїзму в суспільстві, нестабільність волевиявлення електорату, збільшення фрагментованості партійної системи, активізація громадських рухів, які ігнорують традиційну систему представницьких політичних інститутів, формування радикальних партій чи партій однієї проблеми.

Протягом останнього десятиліття термін «популізм» часто використовується для опису політичних явищ, які відхиляються від традиційно усталених норм. Насамперед, цим терміном пояснюють появу нових форм політичної мобілізації. Популізм став, особливо в засобах масової інформації, означенням новостворених політичних чи громадських рухів, які виступають проти визнаних цінностей, принципів та ортодоксальних демократичних інститутів. Таким чином, як зазначає І. Мені, протягом останніх кількох років, популізм був визнаний як «еквівалент патології демократії» [297].

Суттю сучасної демократії є певна участь усіх або майже всіх громадян у прийнятті громадських і політичних рішень. У той же час існує небезпека занадто великого впливу на формування державної політики пересічних громадян, які не мають відповідного рівня компетентності. Цю проблему відмітили ще філософи Стародавньої Греції, де й зародилася ідея і практика демократії. Платон вважав, що демократія є урядуванням людей безвідповідальних і запропонував, щоб народом керували належним чином підготовлені до цього люди – філософи. Арістотель, будучи послідовним критиком демократії, вважав найбільш ефективним устроєм – політію, як форму правління, в якій поєднуються кращі елементи олігархії й демократії (двох неправильних форм держави) й стираються їхні недоліки та крайнощі при

гегемонії середнього (у тодішній формі) класу. Він, як і Платон, вважав, що демократична система схильна до виродження у формі охлократії або ж тиранії.

Популізм тією чи іншою мірою притаманний правителям та адміністраціям різних часів і народів. Як суспільний рух, ідеологія та вид політичної діяльності він порівняно молодий, проте встиг засвоїти сукупність тих засобів і методів боротьби за владу, які вироблялися в усі часи, коли у тій чи іншій мірі функціонував представницький принцип формування владних інститутів.

Загальною думкою все ж є переконання що демократія – це найкраща політична система, принаймні, на сучасному етапі розвитку людської цивілізації. Суперечністю (найбільш явною) демократії є обмеження влади народу конституційними нормами, які регулюють функціонування держави. За словами М. Кенован «в аналізі популізму ми часто говоримо про напругу, що виникає в західній демократії між традиційним розумінням народовладдя й ліберальним конституціоналізмом. Справді, важко узгодити ідею народовладдя з визнанням конституційних обмежень влади народу» [291, с. 57-58].

У відповідь на ці обмеження, зазначає П. Таггарт, «популізм намагався пропонувати різні альтернативні політичні форми – від прямої демократії, різних варіантів кооперативної низової демократії до авторитаризму. Конституціоналізм, насамперед, через судові установи відстоює права меншин і окремих осіб. Приділяється увага також правилам гри, які регулюють відносини між різними інститутами: виборчою системою, представництвом і виконавчою владою, відносини між центром і регіонами. Тому ми можемо розглядати конституційність політики як встановлення правил гри, згідно з якими діє суб'єкт політики» [343, с. 118].

Популісти виступають проти будь-якого обмеження впливу людей на управління державою, чи то з боку Основного закону, чи через державні або інші установи. Вони заперечують передачу певних повноважень національного суверенітету міжнародним організаціям, поширюючи, таким чином, популістські рішення на питання, що стосуються функціонування держави.

Влада в сучасних демократіях розпорошена серед багатьох установ. Суспільству часто важко визначити й зрозуміти межі повноважень кожної з них. Популісти підкреслюють роль народу, який розуміється як суверенна політична спільнота громадян, з якої влада черпає свою політичну легітимність. Популізм і демократія як явища й поняття перебувають у надзвичайно складному й водночас нерозривному зв'язку. К. Мадд, аналізуючи популізм як історичне явище, притаманне демократії, відмічає три основні хвилі його актуалізації: перша пов'язана з майже одночасним виникненням у кінці ХІХ ст. руху народників у Російській імперії та руху фермерів і створенням Народної партії в США; друга хвиля активізації популізму найбільш яскраво виражена в Латинській Америці й асоціюється, насамперед, з перонізмом в Аргентині; третя – проявилася в останні десятиліття в діяльності правих рухів і партій в Західній Європі, наприклад, Австрійська партія свободи (FPÖ) і французького Національного фронту (FN). Кожна хвиля пов'язана не тільки з певною географічною локалізацією чи часовим періодом, але і з конкретними ідеологічними особливостями. У першій хвилі популізм поєднувався з аграризмом, у другій – з конкретними соціально-економічними проектами, а в третій – з націоналізмом, часом ксенофобського типу. Підкреслюється, що, в той час як ці визначення є точними, вони стосуються т. з. «ідеальних» типів популізму, не розкриваючи усього різноманіття цього феномену в світі [326].

Власне, саме історичні корені популізму більшість західних вчених вбачають в діяльності американських популістів на рубежі ХІХ–ХХ ст. Появі популізму передував рух фермерів, особливо на Середньому Заході та Півдні. Погіршення свого становища вони пов'язували не з індустріалізацією та становленням великокапіталістичного виробництва й загостренням конкуренції, у якій вони програвали, а з діяльністю чиновників залізниці, торгівців-монополістів і навіть з якоюсь грошовою змовою. Зосередивши у 1870-х рр. свою боротьбу на залізниці, вони змогли добитися позитивних змін для себе на рівні деяких штатів і навіть вплинули на федеральний залізничний статут. Популістами (народниками) стали називати прибічників цього нового

руху, який об'єднував різноманітні групові інтереси, здебільшого фермерів і робітників, незалежно від кольору шкіри, в боротьбі проти різних форм панування монополістичного капіталу. Популістський рух уникав теоретизування й жорсткої організації, які сприймалися як символи відриву влади від народу, залишаючись досить спонтанним і аморфним. Ідейно-політичні конструкції популістів розвивалися, загалом, на рівні буденної свідомості.

І все ж популісти, як зазначає М. Баранов, сформулювали кілька нових ідей, які: а) відповідали важливим тенденціям суспільного розвитку США; б) стали у майбутньому фундаментальними концептами популістської ідеології. Вони висунули відмінне від класичного в ліберальній демократії трактування народу й народовладдя, справжньою цінністю вважаючи не якийсь абстрактний народ, а тільки трудящих, яких постійно пригнічують. Усупереч американській традиції слабкої держави, популісти запропонували ідею сильної держави, яка діє в інтересах трудящого народу й під його безпосереднім контролем. Популісти висунули вимогу розширення демократичних процедур шляхом поєднання представницької й прямої демократії, тобто безпосередньої участі народу в управлінні країною і контролю за діяльністю влади [24].

На тлі загального невдоволення діяльністю Республіканської та Демократичної партій фермерський рух призвів до створення незалежної «популістської» тобто Народної партії у 1891 році. В її програмі знайшли своє відображення ряд вимог фермерів та робітників, серед яких основними були – 8-годинний робочий день, державний контроль над залізницями, особливі умови продажу земель фермерам, а також прямі вибори президента, віцепрезидента та сенату США.

Найважливішим на етапі конструювання ідеології популізму було те, що він не вичерпувався соціально-політичною проблематикою. Як відмітив М. Баранов, рух підняв цілий ряд світоглядних, психологічних і етичних проблем. Популістська свідомість характеризувалася особливим, не раціонально-теоретичним, а інтуїтивно-прагматичним баченням світу й місця

особистості в ньому, своєрідним ставленням до історичної долі країни. Популістському сприйняттю соціального світу властивий дихотомний поділ суспільства, який відроджує примітивні соціальні уявлення про нього: багаті й бідні, народ і обрані. Ірраціоналізм популістської свідомості виражався в пристрасті до економічних і політичних панацей. Будучи реакцією на руйнування старих структур і формування великокапіталістичного виробництва, популізм у США не був спрямуванням у минуле. Навпаки, його вимоги визначали основні напрямки розвитку демократії в наступні епохи і не тільки в США. Це, зокрема, – досягнення економічних цілей засобами масового міжрасового політичного руху; демократична участь і контроль; збереження довкілля й гармонійний розвиток особистості [24].

Певною мірою під впливом популістського руху в США значного поширення набув популізм у країнах Латинської Америки. Першою популістською партією в цьому регіоні став Американський народно-революційний альянс (АПРИ), створений у Перу в 1924 р. відомим діячем латиноамериканського націонал-реформізму В. Аїа де ла Торре, який очолював його до 1979 р. Як популістські визначаються: створений в 1930 р. Ліберальний альянс в Бразилії на чолі з Ж. Варгасом (був президентом до 1945 р.), політичні режими Л. Карденаса в Мексиці в 1934-1940 рр., Х. Домінго Перона в Аргентині (1946-1950 рр. і 1973-1974 рр.), С. Альєнде в Чилі (1970-1973 рр.), А. Гарсії Переса в Перу (1985-1990 рр.), Сандиністського фронту національного визволення в Нікарагуа (1979-1990 рр.), У. Чавеса у Венесуелі (1999-2013 рр.).

Латиноамериканський популізм середини ХХ ст. характеризується як економічний, оскільки його риторика й політика була зосереджена насамперед на вирішенні господарських питань задля покращення матеріального становища простих людей (пріоритет тут надавався вже не фермерам, а мешканцям міст, міському пролетаріату). Спільними для популістів різних країн регіону була підтримка активної ролі держави в економічному житті, проведення політики протекціонізму, обмеження ролі іноземних компаній, запровадження індустріалізації, здійснення політики редистрибуції доходів

усередині країни, реалізацію соціальних програм. Цей рух відзначається також керівництвом харизматичного лідера, який користується масовою підтримкою [219, с. 18-19].

У своєму дослідженні Т. Радь наводить наступні принципи популізму, виокремлені М. Акопяном у результаті аналізу діяльності фермерського руху і Народної партії (People's Party) США, руху соціальної довіри (Social Credit movement) в Англії та Канаді й пужадизму у Франції кінця 1950-х рр: «1) категорична боротьба з безмежним розростанням державного апарату (vampire state), плутократією, владою грошей (money power), монополізацією влади правлячим класом («приватизації держави») і бюрократизацією суспільства (корупція); 2) виступ проти надмірного індивідуалізму, «дикого» капіталізму, конфронтація з модернізацією економіки, урбанізацією і демократизацією; 3) політика протекціонізму, розвитку внутрішніх потужностей і потенціалу, націоналізація майна, упереджене ставлення до іноземних інвестицій; 4) аграризм (agro-businness) у конфронтації з індустріалізмом, підтримка малого та середнього бізнесу (family-run farms), ставка на дрібну буржуазію (petty bourgeoisie); 5) проведення фінансово-монетарної реформи, реформування системи соціального захисту; 6) теорія суспільної змови (conspiracy theory), яка передбачає апріорне протистояння і боротьбу правлячого класу та еліти з народом, втручання зовнішніх суб'єктів у внутрішні справи держави» [234, с. 198]. Сучасний латиноамериканський популізм оновив свою ідеологію згідно з викликами часу. Тепер головними вимогами є антиглобалізм і антиамериканізм при широкій соціальній програмі в інтересах малозабезпечених верств суспільства.

Чисельні дослідження латиноамериканського популізму відмічають настільки важливим для його успішного втілення є наявність лідера, який сприймається як уособлення народу, який говорить і діє від імені народу. Диктатор-популіст може виглядати привабливо для тих, хто очікує готових рішень, але стомився від ідеології, ліберальної, національної чи консервативної та й загалом стомився думати, вирішувати тощо. Від диктатора-популіста

очікується забезпечення комфорту – матеріального й морального, чого найбільше хоче простий обиватель [180].

Виходячи з того, що привабливість популізму зростає в періоди криз / занепаду політичних та економічних систем, можна пояснити популярність якобінців на ранніх етапах Французької революції наприкінці XVIII ст., більшовиків в Росії в 1917 р., фашистів в Італії та нацистів у Німеччині. Усі ці політичні рухи спиралися на харизматичного лідера, афішували свою чесність, істинну народність й обіцяли знищити існуючу корумповану систему в ім'я «народу».

Популізм яскраво проявився у період «великої депресії», що настала за світовою кризою в економіці 1929-1933 рр. Ставши найтривалішою і найбільш руйнівною в історії капіталізму, викликавши безпрецедентне падіння життєвого рівня населення, криза збурила суспільні пристрасті і привела до нового пожвавлення популізму. Проведена урядом президента Ф. Рузвельта система заходів, поєднала заходи щодо посилення державного регулювання економіки з деякими реформами в соціальній сфері [223, с. 202].

Перша світова війна покінчила з гегемонією лібералізму й консерватизму, по всій Європі виникли нові колективні ідеології й рухи, які в деяких випадках зовсім замінили старі – націоналізм і соціалізм. У міжвоєнний період у країнах Східної Європи популістські рухи були популярнішими серед профашистів і комуністичних груп, ніж серед лібералів, соціал-демократів та націонал-консерваторів, які перебували при владі й побоювалися цих рухів. Між тим, для комуністів поява популістських рухів відкривала перспективу майбутнього альянсу між робітничим класом і селянством у дусі ленінської революційної стратегії й політичних союзів. Фашисти ставилися до них як до природного продовження правих рухів аграрних суспільств, які, ідеалізуючи селян, виступили проти чужинців, які символізували космополітизм, особливо проти євреїв [310, с. 117].

У публікації «Американський політичний занепад чи відродження? Значення виборів-2016» (Foreign Affairs, July/August 2016) Ф. Фукуяма робить

спробу з'ясувати причини, які призвели до вибуху популізму в США у ході президентської виборчої кампанії 2016 р. Він аналізує зміни, що сталися з ринком праці, становищем корпорацій, еліт і простих американців протягом останніх десятиліть в умовах економічної глобалізації й приходять до висновків: відбувся суттєвий розрив між рівнем доходів вищих і нижчих верств суспільства; еліти відірвалися від народу та винні в погіршенні життя переважної більшості пересічних американців; зменшення кількості робочих місць викликає усе більше занепокоєння у корінних американців; мейнстримні партії (республіканська й демократична) так і не змогли запропонувати ефективних заходів для зняття соціально-економічної напруги. Тому не дивним став ефект Д. Трампа [301].

Більше того, Ф. Фукуяма резюмує, що «популізм» – це ярлик, який політичні еліти навішують політиці, яка їм не подобається, але яку підтримують прості громадяни. Водночас він відмічає, маючи на увазі феномен Д. Трампа, що звичайно, не можна однозначно стверджувати, що демократичні виборці завжди роблять мудрий вибір, особливо в епоху, коли глобалізація робить політичний вибір настільки складним. Але еліти теж не завжди роблять правильний вибір і їх ігнорування народних запитів маскує відсутність власних твердих позицій і розроблених стратегій. Популістська мобілізація має є «за своєю природою ні поганим, ні добрим явищем; вона здатна робити як великі справи («новий курс» Ф. Рузвельта), так і страшні (Європа в 1930-х рр.). Американська політична система, по суті, постраждала від істотного розколу між елітами й народом, і це можливо виправити при наявності сильних і мудрих лідерів та проведення радикальних змін у політиці допоки ще є на це час» [301].

Нині популізм, як відмічає К. Дейвікс, зокрема в США, – не політика аутсайдерів, а частина політичного мейнстріму. Тобто, в США неможливо виділити якийсь один популістський рух: обидві провідні партії використовують популістську риторику, риторику «маленької людини, платника податків», яка протиставляється планам уряду. Так проявляється

стержневий момент популізму – «інституційний парадокс популізму»: антиелітистська риторика, яка звучить від правлячих кіл [105].

Канадський історик М. Макміллан, характеризуючи сучасний популізм, зазначає, що він має складніші цілі й відзначається радикальнішими заявами, ніж його попередник зразка ХІХ ст. Нинішні популісти щедрі на ненависть і скупі на повагу до конкретної політики, вони використовують ідеї як правої, так і лівої ідеології, причому часто одночасно. Прикладом можуть тут бути передвиборні обіцянки Д. Трампа ввести оплачувану відпустку по вагітності й пологах, збільшити заробітну плату, знизити податки для багатих і провести фінансову та екологічну дерегуляцію. Для популізму, таким чином, «не важлива політична орієнтація, тому що його не бентежить правда та конкретні пропозиції по покращенню ситуації в тій чи іншій галузі. На відміну від традиційних консервативних чи соціалістичних партій, сучасний популізм апелює не до соціально-економічного класу, а до ідентичності й культури. Сьогодні цільовою аудиторією популістів є всі ті, кого лякає глобалізація, хто боїться втратити роботу через наплив іммігрантів, хто боїться змін у звичному способі життя суспільства й просто невдоволений потенційною можливістю втратити наявний статус. Це стало спостерігатися часто у ворожому ставленні до «політичної коректності», особливо серед білих чоловіків» [160].

Здійснюючи історичний аналіз, М. Макміллан порівнює сучасний популізм із попередніми протестними рухами – зокрема, суфражисток і раних соціалістів, які часто породжували ідеї та лідерів, що згодом ставали частиною політичного мейнстріму. Популізм сьогодні інший, тому що категорично заперечує легітимність діючого істеблішменту й відкидає існуючі правила гри. «Мораль нового популізму в тому, що праведники від «народу» ведуть боротьбу проти нечестивих «еліт». Оскільки риторика популістів дуже емоційна й розмита, не зрозуміло хто до якої групи відноситься» [160].

Більшість дослідників популізму відмічають, що апеляція до народу є невід'ємним атрибутом сучасної політичної практики, який особливо відчутно проявляється в періоди виборів і референдумів, коли ніхто з політичних

акторів, у принципі, не ставить під сумнів право «народу» вирішувати й посилення на його волю виступають не стільки інструментом у руках агітаторів-популістів, скільки наслідком загальнонаціонального політичного консенсусу. І хоч розповсюджена серед політологів думка, згідно з якою народ не може правити як юридична особа, не позбавлена сенсу, як відмічає Г. Мусіхін, «варто визнати, що представницькі інститути набувають легітимності лише через пряму участь громадян у владній політичній дії (виборах), тому в момент виборів виборці діють так, ніби народ дійсно існує як єдина юридична особа. Таке твердження є очевидним припущенням, але без нього вся демократична дійсність сучасності втрачає сенс. Навіть послідовні прагматики звертаються до народу й апелюють до народного суверенітету – хоч би в період виборів. А це означає, що «сліди» популізму можна виявити в будь-якому акті публічної політики» [170, с. 47-48].

У понятійному апараті популізму «народ» контекстуально може визначатися по-різному, залежно від конкретної політичної та історичної ситуації. Це може бути широкий діапазон визначень – від усіх громадян, що проживають у країні, до певних соціальних груп, як правило нижчого стану, що дає їм можливість вважатися «народом». При цьому, в усіх випадках поняття «народ» передбачає наявність його опонентів, ворогів, які також визначаються залежно від конкретного контексту. Народ у популістському тлумаченні переважно – це «мовчазна більшість». Д. Трамп їх називає «хорошими, пересічними американцями», М. Ле Пен – «маленькими людьми». Говорячи від імені «народу», популісти посилюють свій вплив.

У популістській риторичі «народ» – швидше сакральне поняття, яке має, до того ж, давню історію, починаючи з просвітницького дискурсу, коли формулювалася і обґрунтовувалася доктрина народного суверенітету, в межах якої «народ» розглядався як джерело й носій верховної влади та державного суверенітету. У такому контексті «народ» визначається у державно-правових документах, починаючи від французької «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., і до Конституції України 1996 р., у преамбулі якої є

посилання на суверенну волю народу, а ст. 5 заявляє, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [142].

Варто, проте, відмітити, що не всі поділяють таке зачарування «народом» – італійський інтелектуал У. Еко зазначає, що «насправді ж «народу» як відображення волі та почуття, як натуральної живої сили, що втілює мораль та історію, не існує». Існують громадяни, «народ» – симулякр політичної практики, якого, однак, дуже потребують і політики, й неополітики [282, с. 230]. Неоднозначність дискурсу народного суверенітету показує, що антагонізм «народ – еліта» в популістському тлумаченні «відіграє більше ідеалізаційну, ніж структурну роль, виступаючи не стільки вектором політичного руху, скільки ключовим імпульсом осмислення політики» [170, с. 41].

Одним із ключових елементів нинішнього популізму стали відкритий націоналізм і риторика про повернення втраченого суверенітету з апеляцією не стільки до історії, як до ностальгії за ідеалізованим минулим. Актуалізація національного питання – найлегший і безпрограшний варіант популістської стратегії. Народ у риторичі популістів завжди проголошується носієм справжніх національних цінностей, а еліта звинувачується в космополітизмі, зраді національних інтересів, відірваності від національних коренів. Д. Трамп, зокрема, обіцяє «зробити Америку знову великою», угорський прем'єр-міністр В. Орбан і лідер голландської Партії свободи Г. Вільдерс говорять про «взяту в облогу мусульманськими ордами християнську Європу», коли, між тим, усе менше європейців виявляють свою релігійність. Прибічники ж Brexit під час відповідної кампанії згадали про битву за Дюнкерк 1940 р., у ході якої британцям довелося зіткнутися з очолюваною Німеччиною коаліцією. Польські популісти актуалізують тему відродження «Великої Польщі» за рахунок «польських кресів» на території України, конфронтуючи суспільну свідомість трагічними, суперечливими сторінками спільної українсько-польської історії. На конструювання таких рис нинішнього популізму впливає близьке зіткнення західної цивілізації з мусульманським фундаменталізмом. Ведучи боротьбу

проти ісламського радикалізму, західний світ переймає та всотує основи цього самого радикалізму – зневагу до встановлених правил і до людини як особистості, прагнення відтворити минуле, правила й умови минулих епох, природно що не в такій мірі, як ісламські радикали.

Одним із важливих елементів популістської політики, яка тримається на авторитеті лідера, як відмічає угорський дослідник А. Бозокі, є «персоніфікація влади». Цьому сприяють телебачення, візуальна реклама, відеокліпи, які останнім часом здійснюють значний вплив на свідомість, а також на процес суцільної комерціалізації. Він підкреслює, що сучасна демократія стала значною мірою медійною, демократією передвиборчих кампаній. У такому світі будь-хто, хто може спростити свої ідеї й викласти очевидні чи істинні факти розмито, але правдоподібно, знаходить своїх прихильників. Багато людей підтримують охочіше ті політичні сили, які «візуалізують» політику, ніж ті, які користуються класичними прийомами дебатів і програм. Осмислення відходить на периферію, співпереживання стає важливішим, його легко викликають харизматичні персони, які озвучують програми партії чи руху. «За наявності такої харизматичної персони ідеї переходять в сферу метаполітичного: боротьба політичних програм замінюється зіткненням символів, знаків, релігійних і псевдорелігійних переконань. Особистість, яка озвучує ідею стає самою ідеєю. Таким чином, політичний лідер стає лідером групи, яка багато в чому схожа з релігійним співтовариством, а також центральною фігурою, чия риторика / політика дає шукачам ідентичності можливість її «відчутти». У «демократіях лідерів» політика передбачає заглиблення й відчуття єдності, ідеології стають ідентичностями, раціонально-аргументований тип політики змінюється політикою ідентичностей» [47, с. 173].

Сучасний популізм у країнах Центрально-Східної Європи і в Україні також підживлюється тими ціннісними орієнтаціями й стереотипами, які склалися в політичній культурі цих суспільств за час перебування в орбіті Радянського Союзу. Виходячи з авторитарної системи, люди хотіли демократії просто тому, що вони бачили заможність демократичних країн. До слова

«капіталізм» було сформоване негативне ставлення, але вислів «ефективна ринкова економіка» звучав переконливо й «обіцяв» доступність благ. З функціонуванням ринкової економіки суспільна свідомість пов'язувала процвітання країни. Проте, коли очікуваного матеріального добробуту після переходу до демократії не відбулося, а втрата соціальних гарантій стала для багатьох неприємним «сюрпризом» суспільні настрої кардинально змінилися. Знову актуалізувалися питання соціального захисту, наявності робочих місць, рівня зарплат тощо, які стали основою для поширення соціального популізму й поверненню лівих в активну політику. Риторика й політика соціального популізму використовують також і правлячі політичні сили.

У молодих посткомуністичних національних державах особливо важливим було переосмислення національної ідентичності й політичного співтовариства, тому що треба було визначити, хто має право вважатися членом «суверенного народу». Зрештою, європейська та євроатлантична інтеграція стала сприйматися як спосіб зрівнятися зі сильними й успішними. Усі ці запити суспільства обігрувалися й обігруються популістами зі різною інтенсивністю на різних етапах демократичної трансформації постсоціалістичних країн. В Україні протягом останніх років питання європейської інтеграції активно використовується різними політичними силами (в позитивній і в негативній конотації, залежно від того, на який сегмент українського суспільства розраховує та чи інша політична партія) та владними інституціями (чого тільки варті передвиборчі та й після обрання на посаду періодичні запевнення Президента України П. Порошенка про терміни надання українцям безвізового режиму з ЄС).

З кінця 1980-х рр. в європейських країнах відбувається поширення, як відмічає швейцарський дослідник У. Альттерматт, правого популізму. При тому причини успіху правопопулістських сил не однакові. У Данії, Норвегії, Фінляндії, Швеції вони пов'язані з боротьбою проти скандинавської моделі соціал-демократичної держави добробуту з її високими податками. У Бельгії праві популісти об'єдналися за мовною ознакою та виступили послідовними

прихильниками федералізації країни. В Італії партія «Вперед Італія» на чолі з харизматичним лідером С. Берлусконі має реальні успіхи на парламентських виборах з 1994 р. у значній мірі завдяки використанню для зростання своєї популярності медійних засобів, власником яких є сам С. Берлусконі [6, с. 235].

У багатьох країнах Європи формування правопопулістських партій стало наслідком наростання міграційної хвилі й економічних проблем, пов'язаних із соціально-орієнтованою політикою правлячих політичних сил. Найбільш успішними партіями стали: в Австрії – Австрійська партія свободи Й. Хайдена; у Франції – Національний фронт Жан-Марі Ле Пена і Марін Ле Пен. З різним рівнем підтримки функціонують правопопулістські партії в Німеччині, Іспанії, Португалії, Греції, Нідерландах, заявляючи про себе галасливими передвиборчими кампаніями та мітинговою активністю. Так, грецька націоналістична політична організація «Золота Зоря» виступає проти політики мультикультуризму й глобалізації, заявляє про необхідність масових депортацій нелегальних іммігрантів, водночас, використовуючи в своїх інтересах соціальні питання. З 2012 р. вона має стабільне представництво в грецькому парламенті, а з 2014 р. – і в Європарламенті. На позачергових парламентських виборах 2015 р. впевнену перемогу здобула популістська Коаліція радикальних лівих сил «СИРІЗА», яка, як і праві, виступає за повернення національного суверенітету, який, на їх думку, був втрачений внаслідок жорсткої неоліберальної політики, програм жорсткої економії, нав'язаної Греції в обмін на кредити ЄС та МВФ [25; 227, с. 364-365].

В умовах посткомуністичних трансформацій в країнах Центрально-Східної Європи стали широко експлуатуватися популістськими лідерами й партіями національні та соціальні питання. У Болгарії й Румунії, як найбільш бідніших країнах ЄС, особливо великий запит суспільства на соціальні обіцянки та потреба в сильній особистості на чолі держави. У Сербії й Хорватії значний відгук у суспільстві знаходять ідеї великої національної держави. У Польщі популісти акцентують увагу на важливості національного суверенітету, наголошуючи принагідно на особливій ролі Польщі в східноєвропейській

політиці. Правопопулістська партія «Фідес» в Угорщині, яка знаходиться при владі з 2010 р., виступаючи під лозунгами національного суверенітету, провела націоналізацію пенсійних фондів, обмежила діяльність іноземних банків у країні.

Дослідники відзначають найзагальніші причини нинішнього вибуху популізму в країнах західної ліберальної демократії. І соціально-економічні чинники: посилення нерівності, занепад традиційної промисловості, «виведеної» в країни з дешевшою робочою силою, зростання міграції (що породили значну кількість невдоволених, які стають основою електорату популістських політиків), на їхню думку, є не найвагомими в актуалізації популізму. Сучасний етап кризи представницької демократії найбільш явно проявився в політичній сфері. Це, насамперед, «вихолощення системи партійної політики з її традиційним поділом на правих і лівих. Дрейф соціалістів до центру, доповнений аналогічними процесами у правих лібералів створили ситуацію, що виборець залишився без вибору: мейнстримні партії стали схожими настільки, що їх майже неможливо розрізнити. Тому виник попит на політичну альтернативу, яка в останнє десятиліття оформилася в популістські партії й рухи (у США вона набрала форми бунтів усередині двох традиційних партій: у республіканців – рух Tea Party (Чайна вечірка) і згодом прорив Д. Трампа у президентській гонці, у демократів – кампанія Берні Сандерса під революційними лозунгами)» [277].

Симпатії частини західних політиків і їх виборців до путінського Кремля, на думку експертів, свідчить про глибину кризи традиційної політики в цих країнах. Внутрішні проблеми накладаються на кризу Євросоюзу, яка має не тільки фінансово-економічні, а й політико-психологічні причини. Напевне «була перебільшена глибина інтеграційних процесів, насамперед в Європі, і зближуюча сила глобалізації, й недооцінена сила та вкоріненість традиційного націоналізму. Громіздка конструкція ЄС, у якій наднаціональні структури присвоюють усе більше владних повноважень, має як і раніше недостатню

демократичну легітимність. У результаті відбулося зростання популярності євроскептичних і націоналістичних сил в Європі» [277].

Характеризуючи європейський популізм, У. Альтерматт звертає увагу на такі його основоположні чинники: з точки зору виникнення й функціонування в суспільстві популізм – це кризовий феномен модернізації; протестуючи проти сучасності, він використовує сучасні засоби; популізм є способом зв'язку політиків і партій з народом; він має точки дотику з націоналізмом і расизмом і тим самим з радикальним етнонаціоналізмом; популізм нагорі пов'язаний з президентською чи авторитарною формою правління; популізм на перший план висуває «народ», який конструюється як певна єдність, зневажаючи тим самим політичною репрезентацією. Дослідник робить песимістичний висновок, що популізм в Європі «у союзі з расизмом, ксенофобією й націоналізмом є тим феноменом, який загрожує кореням і самій сутності демократичного і плюралістичного устрою держави і суспільства» [6, с. 257-258].

У сучасній Україні ситуація інша, ніж у країнах Центрально-Східної Європи. Тут, на думку вітчизняних дослідників, сформувався своєрідний «інституційний склероз», що постав внаслідок тривалого домінування в системі реального представництва інтересів розподільчих груп олігархічного типу і який не подолано й після Революції Гідності. До останнього часу збереглася загальна структура перерозподілу суспільних благ, сформована ще в кінці минулого століття. Відмінністю вітчизняного досвіду від інших варіантів, які проявилися в демократичних країнах, стало те, що групи, які забезпечували накопичення «склеротичних симптомів», не просто впливали на політиків та владу, а самі безпосередньо інтегрувалися в неї, забезпечуючи т. зв. «зрошення держави і бізнесу» Унаслідок такого злиття і держава, й великий бізнес позбувалися своєї функціональної автономності. Головним же його наслідком стала масштабна корупція, яка оцінюється як головна проблема модернізації і формування конкурентоздатності України. Іншим наслідком стало «розкручування маховика популізму, насамперед соціального, який культивує патерналістські настрої суспільства» [158, с. 71].

В Україні наявна тривала інституційна криза, коли значна частина суспільних вимог залишається незадоволеною, коли «інституційна система втрачає здатність поглинати соціальні вимоги». Як наголошує О. Лісничук «така ситуація відкривала все більші можливості для представників політичного класу вводити в публічний простір інтерпретації цих вимог та інтересів у боротьбі за електоральну прихильність та владу. При цьому можливостей їхньої реалізації не було не лише на рівні відсутності стимулів для політиків бути відповідальними за свої обіцянки, але й через стрімко скорочувану спроможність існуючих інститутів виконувати такі завдання. Таким чином розкручувався маховик українського популізму, різношерстого на рівні ідей та символів і однакового на рівні технологій» [158, с. 72].

Революція Гідності не послабила популізму, адже будь-яка революція несе гострий і значний елемент популізму, бо для повалення чинної влади потрібне ідеологічне обґрунтування. Популістська риторика обіцяє, що ось таким простим кроком можна вирішити складні проблеми в країні. Тому ще під час Майдану 2013-2014 рр. популізм, по суті, був легітимізований. Коли було скинуто авторитарне правління президента В. Януковича проблемою стало нерозуміння того, що це лише початок складного шляху реального розв'язання завдань і досягнення, зрештою, мрії – побудови власної, можливої країни без злочинної, корумпованої олігархічно-кланової системи. Популізм політиків зі сцени Майдану став сьогодні проблемою українського суспільства. Навіть зайнявши державні посади, вони не відмовилися від популістської риторики, прикриваючи нею небажання чи неспроможність проводити реальні реформи в інтересах усього суспільства та сильної Української держави.

Проблема з популізмом в Україні пов'язана не стільки в наявності явно популістських політичних партій, які пропонують прості засоби вирішення всіх проблем (Радикальна партія О. Ляшка, партія «Батьківщина», ВО «Свобода», партія А. Гриценка й інші менш відомі партії та проекти), а в тому, що правлячі політичні сили та державні інститути не цураються популістської риторики, насамперед з питань, які найбільше викликають занепокоєння в суспільстві –

російська агресія на сході країни та корупція всередині країни. Безпосередніми наслідками цього популізму є дві тенденції у суспільстві – розчарування й апатія, зневіра в майбутньому України у значної частини українців (навіть тих, хто активно підтримував Майдан) і радикалізація (наростання злості, що дуже небезпечно – її важко стримати, вона може стати психологічним підґрунтям екстремізму) суспільної свідомості. Для зменшення загроз від такого стану суспільства правлячим політикам варто було б відкрито і чесно спілкуватися з народом, який уже продемонстрував готовність брати відповідальність на себе за долю держави і, природно, очікує / вимагає цього самого від тих, хто сьогодні очолює державу. Поряд з цим необхідно проводити заходи для формування нової, функціональної та ефективної інституційної системи, що, у свою чергу, зменшить простір для розповсюдження популізму [221, с. 164].

Нині багато представників політичної еліти на перший план у своїй діяльності ставлять боротьбу за популярність, застосовуючи популістську риторичку й практику, цим самим переносючи на периферію політичних дискурсів завдання відображення й артикуляції інтересів громадян. Популізм політичної еліти призводить до утворення певного симулякра демократії, а реалізація справжнього народовладдя є досить проблематичним. Місцеві й столичні «майдани» в Україні можна також розглядати як відповідь суспільства на популізм політиків, недовіра політичних інститутів, як прагнення втілити дійсне народовладдя. Проте, як свідчить практика, це не знімає проблеми пошуку шляхів мінімізації наслідків і засобів та напрямків подолання популізму.

Отже, можна констатувати, що поняття «популізм» має здебільшого негативну конотацію серед вчених і політиків, і все ж до нього звертаються дуже часто, намагаючись зрозуміти політику. Дійсно, в суспільній практиці при обговоренні його змісту, воно набуває такого розширення, що охоплює практично всі незвичні чи нетрадиційні форми політичної мобілізації. Часто невинувато у популізмі звинувачують один одного політичні суперники (особливо від час виборів), які не виходячи за межі конструктивних ідеологій,

намагаються модернізувати свою політику згідно з вимогами часу і нагальними потребами людей і суспільства. Популізм є одним із аспектів сучасної демократії, відповіддю суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління як втілення народовладдя. Складається ситуація, що в умовах представницької демократії неможливо виокремити осіб, які приймають рішення, здійснюють реальну владу і, відповідно, у разі необхідності притягнути їх до відповідальності.

Популізм виникає й поширюється, бо через непрозорий характер сучасної демократії зростає безсилля у спробах вплинути на правлячу еліту у випадку її нечутливості до потреб суспільства чи корупції. Там, де немає чи не реалізовується прозорість прийняття рішень, їх обговорення з громадськістю, коли вони приймаються в процесі слабо формалізованих відносин різних органів і рівнів влади, політичних партій, груп інтересів, експертів важко говорити про відповідальність перед виборцями, а, отже й зберегти виборця. У цьому полягає одна з головних проблем сучасної демократії, яку намагаються розв'язати з різним успіхом різними методами.

Проявом інституційної слабкості сучасної демократії є зростання рівня корупції. За висновками міжнародної організації Transparency International (TI), оприлюдненими 25 січня 2017 р., корупція розростається в багатьох країнах світу, створюючи сприятливий ґрунт для популізму. У доповіді наголошується, що «люди розчаровані пустими обіцянками політиків боротися з корупцією, тому починають підтримувати популістів, які обіцяють боротьбу з системою». Голова ТІ Х. Угас підкреслив, що «замість того, щоб боротися з цим такі лідери створюють ще корумпованішу систему влади» і ситуація лише погіршується. Для успішної боротьби з корупцією, зазначається в доповіді, необхідні свобода думок, прозорість та сильні демократичні інститути [252].

У кризовій ситуації, пов'язаній з дефіцитом демократичної підзвітності, недовіра до правлячої еліти може перетворитися в культурний лейтмотив повноцінного політичного популізму. Суттєвою характеристикою такого руху є його спрямованість проти істеблішменту, що виражається у відмові від статус-

кво, правил гри, які досі вважалися безсумнівними, у використанні методів та ідей, які, до цього були виключені з публічної сфери. Популізм, будучи реакцією на надмірну складність сучасної демократії, прагне спростити розуміння як політики, так і вирішення її проблем. Властивою особливістю популізму є дихотомія суджень: корумповані, відчужені від простої людини еліти; табір патріотів, що бореться проти продажних еліт. Популізм, при цьому, використовує емоційний і часто агресивний характер політичної комунікації, спрямованої на негативне сприйняття владної еліти. Відтінки популізму – ідеологічні, ціннісні тощо визначаються його реакцією на суспільно-політичну ситуацію, що склалася на поточний момент, запозичуючи при цьому ідеї з правих і лівих ідеологій.

Популізм насправді, можна вважати ще й культурним рухом, який прагне відмовитися від системи, де політика є інструментом, втіленням заходів по встановленню незрозумілих ритуалів, складних процедур, закон не гарантує справедливості, виконання обіцянок. Популістам не так просто бути звичайними політиками чи вести бізнес, адже тоді вони втратять довіру тих, для кого політика є світом, проти якого вони протестують. Тому популістські партії й рухи, розуміючи це, пропонують та розвивають міф про катастрофічність реальної ситуації, яка, відповідно, вимагає постійної мобілізації. Така риторика не може постійно експлуатувати лише політичну тематику. І популісти переводять конфлікт в область моралі: йдеться вже не про політичні питання – податки, перерозподіл, економічну політику, а про моральність – патріотизм і зрадництво, чесність і лицемірство, добро і зло, релігійні символи й переконання.

Якщо брати лише такий контекст, то вибори втрачають політичний сенс, тому що змагання відбувається не між альтернативними програмами державної політики, а між здатністю і вмінням маніпулювати емоціями виборців. Моральна поляризація делегітимізує будь-які більш-менш складні політичні ініціативи, які вимагають відмежування від мови емоцій і моралі й потребують застосування загальних вимог і критеріїв для оцінки політики. Популісти часто

свідомо йдуть на це, оспорювання правил гри в ім'я боротьби за моральні цінності стало сутністю їх ідеології.

Популізм не варто ототожнювати із периферією політичного простору, тому що нині навіть у країнах розвинутої ліберальної демократії він усе більше перетворюється в політичний мейнстрим. Це, як зазначає К. Мадд, «стало результатом як зростаючої комерціалізації популярних ЗМІ, так і посиленої «когнітивної мобілізації» освічених верств населення. Проникнення у велику політику партій-аутсайдерів, які спрямовують популістські атаки на традиційний політичний істеблішмент, змушують провідні партії розгортати власні популістські дискурси» [325].

Виконавчий директор «Г'юман Райтс Вотч» (англ. Human Rights Watch) – міжнародної, неурядової, неприбуткової організації, яка займається захистом прав людини К. Рот найбільшу небезпеку сучасного популізму вбачає в загрозі прав людини. Своє міркування він виклав у доповіді «Популізм проти прав людини: глобальне протистояння». «Права людини існують, щоб захищати людей від свавілля й байдужості влади. Вони встановлюють межу, за яку державі не можна заходити та нормативні установки, якими держава повинна керуватися. Сьогодні нове покоління популістів перекинуло цю парадигму. Претендуючи на виразників «волі народу», вони починають ставитися до прав і свобод як до прикрої перешкоди на шляху реалізації їх бачення волі більшості. Вони сприймають права людини як щось непотрібне, що лише заважає їм захищати країну від загроз і нападів – так як вони це розуміють. Замість того, щоб прийняти концепцію прав людини для всіх, вони апелюють до декларованих інтересів більшості, тим самим запрошуючи аудиторію піддатися спокусі небезпечного переконання в тому, що їй – цій аудиторії – усі ці права й свободи не знадобляться для захисту від довгої руки держави, яка претендує на турботу про всезагальне благо» [137].

Привабливість такого популізму, як підкреслює К. Рот, стає сильнішою в умовах наростаючого в суспільстві невдоволення існуючою ситуацією, коли зростає нерівність, теракти сіють тривогу і страх, незвична етнічна / расова,

релігійна багатоманітність суспільства викликають дискомфорт та посилюється відчуття, що уряди й еліти не хвилюють проблеми суспільства. Це глухе невдоволення робить популярними й навіть приводить до влади політиків, які права людини подають як придумані виключно для захисту підозрюваних терористів і мігрантів за рахунок безпеки, економічного благополуччя і культурного комфорту міфічної більшості. Спекуються специфічні теми самотності, ксено- й ісламофобії, расизм. З подачі популістів усе більше людей починає думати, що права людини – це для тих, «хто приїхав», а не для них самих, тому з ними не жаль розлучитися. Популісти підхоплюють ці настрої й говорять, що якщо більшість хоче обмежити права біженців, мігрантів чи меншин, то вона має право це зробити. Небезпека в тому, підкреслює вчений, що «як тільки популісти заводять мову про те, що права людини не вписуються в їх розуміння волі народу, стає лише питанням часу початок переслідування іншодумців. Ризики зростають тоді, коли популісти посилюють нападки на незалежний суд, який відстоює верховенство закону – тобто захищає ті межі, які права людини встановлюють для держави» [137].

Погоджуємося, що саме ці установки на нестримну мажоритарність і нападки на механізми стримувань і противаг виконавчої влади є сьогодні найбільшою небезпекою для майбутнього західної демократії. Нинішній глобальний виклик правам людини вимагає енергійного утвердження й захисту базових цінностей, на яких ґрунтуються права й свободи. У будь-якому суспільстві культура поваги прав людини потребує постійної підтримки, щоб сьогоденні страхи не змили людську мудрість, на якій побудована демократія [217, с. 140].].

Таким чином, для популізму характерним є некритичне ставлення до змісту масової свідомості, нездатність / небажання виокремити в ньому міфи, утопії, стереотипи тощо. Саме в абсолютизації, фетишизації масових потреб при ігноруванні реальних можливостей їх задоволення полягає фундаментальна слабкість популізму. Історично, майже кожен етап суспільних трансформацій починається на хвилі популізму, звичайно, різного спрямування й різної сили. З

часом він поступово виявляє утопічність своїх ідеалів, що, у свою чергу, породжує дискомфорт, інверсію, новий популізм, здебільшого з діаметрально протилежними цінностями.

Висновки до першого розділу

Популізм більшою чи меншою мірою притаманний правителям і урядам різних часів і народів. Як суспільний рух, ідеологія та вид політичної діяльності він є достатньо новим явищем. Проте, він устиг опанувати та застосовувати ті засоби й методи боротьби за владу та її зміцнення, які були напрацьовані попередніми практиками представницького врядування.

Основними історичними варіантами популізму, описаними політологами, істориками, соціологами є чотири: російські народники 60 – 80-х рр. XIX ст., американський фермерський популізм останньої треті XIX ст., латиноамериканський популізм XX ст. у різних його національних проявах і, так званий, новітній західний популізм. На перший погляд, між ними мало спільного. Однак термін «популіст» у широкому сенсі вживається до будь-кого, хто апелює до народу, послуговується популістською риторикою. Зрештою, будь-яка брутальна, антиінтелектуальна, расистська, неконструктивна демагогія також може називатися популістською.

У сучасній політичній теорії достатньо спроб дослідити феномен популізму. Серед найвагоміших можна назвати такі праці: збірник статей під загальною редакцією Г. Іонеску та Е. Гелнера, виданий за результатами конференції у Лондонській школі економіки «Популізм: його значення і національні характеристики» (1969); «Популізм і елітизм: політика в епоху рівності» Д. Белла (1992); «Популізм» М. Кенован (1981); «Популізм» П. Тагарта (2000); «Причини популізму» Е. Лаклау (2005); збірник статей «Популізм і дзеркало демократії» (2005) за редакцією Ф. Паніцци; збірник статей «Демократія під призмою популізму» (2007) за редакцією І. Мені та І. Сореля та інші. Автори перших узагальнюючих праць вирішували питання,

чи взагалі можливо звести популізм до одного поняття і, зрештою, таки відмовлялися від необхідності це робити.

Більшість дослідників популізму стверджують, що він розрахований переважно на сприйняття саме на рівні буденної свідомості, яка характеризується нездатністю раціонально оцінювати дії, поведінку й висловлювання політиків. Проте, на певних етапах суспільно-політичних трансформацій, коли нестабільність і невизначеність майбутнього викликає розгубленість і острах у широких колах суспільства, навіть більш заможні й освічені прошарки бажають почути від когось прості й зрозумілі шляхи виходу з кризи. Масштаби поширення популізму, в значній мірі, визначаються рівнем ірраціоналізму, ступенем символізації політичної культури, а в пострадянських суспільствах живильним підґрунтям популізму є ще й патерналізм, егалітаризм, особистісно-зорієнтованість політико-культурних настанов.

На нашу думку, не можна сприймати популізм як тимчасове явище. Так можна говорити, маючи на увазі лише конкретні ідеологічні відтінки популізму, які дійсно активізуються лише певний період, відгукуючись на актуальні проблеми, викликані тими чи іншими кризовими явищами. Загалом же популізм постійно присутній у системі ліберальної демократії, насамперед, як засіб мобілізації електорату, що обумовлюється схильністю суспільної свідомості брати на озброєння прості пояснення складних питань, на швидкі вирішення назрілих проблем, на можливість перекласти відповідальність на сильну й рішучу особистість. Популізм змінює набір ідей, лозунгів, обіцянок залежно від історичного часу, конкретних національних, економічних, соціально-політичних умов, проте є завжди, щоправда з різним рівнем присутності на політичному полі.

Є також реальні підстави стверджувати, що популізм справляє певний позитивний ефект на демократію. Популізм є сигналом для еліт про те, що ставиться під сумнів її здатність представляти громадян. Історично популізм частіше виступав як захисний і корегуючий, а не руйнівний чи революційний рух, його суть у відновленні втраченого. Проте, популізм як політичний

феномен не здатний трансформуватися в дієву систему, так як популістські декларації не пропонують способів і засобів реалізації бажаного. Демократичній системі можна нав'язати популістські атрибути, але це не означає виникнення нового способу перебудови системи, тим більше універсального, придатного для всіх умов і випадків.

Одним із ключових елементів нинішнього популізму стали відкритий націоналізм і риторика про повернення втраченого суверенітету з апеляцією не стільки до історії, як до ностальгії за ідеалізованим минулим. Актуалізація національного питання – найлегший і безпрограшний варіант популістської стратегії. Народ у риторичі популістів завжди проголошується носієм справжніх національних цінностей, а еліта звинувачується в космополітизмі, зраді національних інтересів, відірваності від національних коренів. Характерним є те, що нині націоналістична риторика притаманна популістським силам як у країнах зі сталою демократією, так і у країнах, які не так давно порвали з комуністичним минулим і стали на шлях побудови суверенних демократичних держав.

Популізм є одним із аспектів сучасної демократії, відповіддю суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління як втілення народовладдя. Складається ситуація, що в умовах представницької демократії неможливо виокремити осіб, які приймають рішення, здійснюють реальну владу і, відповідно, у разі необхідності притягнути їх до відповідальності. Популізм виникає й поширюється, бо через непрозорий характер сучасної демократії зростає безсилля у спробах вплинути на правлячу еліту у випадку її нечутливості до потреб суспільства чи корупції. У цьому полягає одна з головних проблем сучасної демократії, яку намагаються розв'язати з різним успіхом різними методами.

РОЗДІЛ 2

ВИЗНАЧАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОПУЛІЗМУ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

2.1. Популізм як ризик сучасного демократичного розвитку

Невід'ємним елементом функціонування демократичного суспільства є наявність особливого політичного феномену – популізму, котрий все більше стає засобом досягнення й утримання влади. Участь мас у політичному житті суспільства надає останньому характеру легітимної політичної дії, яка своєю чергою забезпечує легітимність досягнутої з її допомогою влади.

У дискусіях про долю демократії, які розгортаються останні десятиліття багато західних дослідників звертають увагу на розмивання демократичної легітимності й основ республіканського устрою, що проявляється в зниженні інтересу до електорального процесу, медіатизації політичної культури, звуження простору вибору й інших тривожних явищ, які спостерігаються сьогодні в західних суспільствах.

Американський соціолог Д. Белл підкреслює, що «не варто сприймати демократію як певний «природний стан», який апріорі притаманний людському суспільству у його досконалому вигляді. Демократичний політичний порядок – це високий рівень суспільної організації, при якій люди визнають себе рівними один одному й заявляють про готовність узгоджувати свої дії та підпорядковувати свою волю бажанням і прагненням більшості. Демократія, на думку Д. Белла, – це в найбільшій мірі «неприродний» стан, це виключно досягнення розвинутих суспільств, що підкреслює їх особливий характер і масштаб подоланого ними історичного шляху» [35, с. 16].

Український політолог О. Бабкіна звертає увагу, що «сьогодні в суспільній думці з демократією асоціюються багато величних ідеалів і цінностей – народовладдя, індивідуальні свободи та права людини, плюралізм, толерантність, загальний добробут, справедливість, гласність тощо. Однак,

насправді не кожна демократія їх гарантує й вирішує, особливо в перехідних суспільствах». Посилаючись на міркування відомого американського політолога Р. Даля про небезпечність спроб сформувавши раз і назавжди сучасний демократичний ідеал, який може бути застосований для «всіх країн і народів», вона відмічає, що «демократія – це процес, що постійно відбувається, процес демократизації. Це мета, що постійно вислизає, до якої прагнуть, але цілковитою мірою ніколи не досягають» [17].

В основі демократії, як незмінні цінності, лежать свобода, права і рівність, які укорінювалися в політичну практику протягом століть. Грунтуючись на пріоритеті свободи при невідчужуваності прав і утверджуючи рівність усіх членів суспільства, демократія потребує рівноваги, нехай хиткої і нетривкої, і тому під її, здавалось би, зовнішнім спокоєм криється багато суперечностей і полюсів напруги. Спрощене розуміння демократії, якщо воно починає домінувати, не вирішує існуючих проблем, а лише породжує нові.

На внутрішні, зумовлені природою представницької демократії, її, так би мовити, генетикою, суперечності й загрози звернули увагу політичні мислителі XIX ст. А. Токвіль [250, с. 590] і Дж.-С. Мілль [169] та ін. Дж.-С. Мілль, зокрема, зазначає, що під терміном «демократія» люди дуже часто розуміють два цілком різні уявлення. Чиста демократія, за визначенням, полягає в тому, що врядування над усім народом здійснює весь народ завдяки рівному представництву всіх верств та класів, що входять до його складу. А демократія, як її розуміє загал (і запроваджена відповідно до цього розуміння), полягає в урядуванні більшості (переважно тільки її й представлено в парламенті) над усім народом. Перше уявлення про демократію є синонімом рівності всіх громадян, друге – яке, хоч як дивно, плутають із першим – означає врядування, що надає привілеї більшості й тільки її наділяє правом голосу в державі. Це є неминучим наслідком того способу організації процедури виборів, яка, зрештою, повністю позбавляє меншість її виборчих прав [169, с. 463].

На гострі проблеми сучасного етапу демократичної трансформації звертають увагу відомі британські вчені – соціолог З. Бауман та історик

Ф. Фернандес-Арместо. Зокрема, З. Бауман аналізує кризу сучасного світоустрою у тому числі й через призму соціальної психології, моралі культури. Сучасне суспільство він визначає як «індивідуалізоване, яке відзначається посиленням ролі неконтрольованих людиною сил і тенденцій, наростанням невпевненості й невизначеності, пригніченістю тих проявів людського духу, які в минулому надихали людей на соціальні перетворення». Учений відмічає «наростання відчуття страху, яке помітне повсюди в межах високорозвинутої, модернізованої й забезпеченої частини планети, і яке через його новизну та безпрецедентність особливо нервує й пригнічує. Це сукупний досвід невпевненості людини в її становищі, в правах і доступності засобів для існування, невизначеності відносно наступності й майбутньої стабільності, відсутність безпеки для фізичного тіла людини, його особистості та їх продовження – майна, соціального оточення, спільноти» [28].

Співіснування свободи й безпеки, що сприймалося як безумовне досягнення демократії ще два десятиліття тому, сьогоднішніми реаліями ставиться під сумнів. У таких умовах, зазначає З. Бауман, «виникає прагнення людини відмовитися від досягнень перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в результаті приводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального життя». Тому, в загальному підсумку, «суспільство ХХІ ст. характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого – усе більш вираженою фрагментованістю людського існування». Він відмічає, що сьогодні за всієї «індивідуалізованості» соціуму перемагають у ньому саме тенденції до самодостатності господарських процесів, у той час як соціальне начало стає все менш значимим. У цьому вчений вбачає основну причину того, що сучасне суспільство просочується антигуманізмом, а сучасна людина стає все більш дезорієнтованою, обмеженою й безпомічною [28, с. 13].

У свою чергу Ф.-А. Феліпе зазначає, що прояви популізму (такі як Д. Трамп) є типовим феноменом пори швидких і приголомшливих змін. «Одним із парадоксів людських цінностей є те, що більшість із людей

одночасно проявляє нетерпеливість в очікуванні змін і сильне консервативне упередження на користь вже відомого. Зміни можуть бути добрими, але завжди є небезпечними. Світ зараз схожий на місце, яке є ще небезпечнішим, ніж раніше». Учений наголошує, що «коли люди відчують загрозу змін, вони намагаються посилити свій захист. Коли виборці не розуміють, що з ними відбувається, вони починають панікувати. У якості протидії щораз сильнішому відчуттю відсутності безпеки виборці стають жертвою галасливих людців та їхніх примітивних рішень. Здається, що люди охоче вибирають неналежну програму демагога. Ці страхи посилюються економікою, яка небезпечно розхитується через усі ці погано розв'язані кризи, сприяючи появі психологічного дисбалансу в цілому світі, до якого додаються неврози і психози сучасного життя. Під поверхнею політичних та економічних змін прозирає страх перед нестабільністю найцінніших основ ідентичності: того, що можна назвати підвалинами традиції, яка дає тим, хто її представляє, відчуття власного і визначеного місця у світі. Культурні зміни, коли вони відбуваються швидко і в багатьох місцях одночасно, видозмінюють відчуття тожсамості людей» [260].

Аналізуючи суперечності демократії, Д. Белл, у свою чергу, звертає увагу на проблему можливого домінування більшості над меншістю, тобто «тиранії більшості». Цю небезпеку помітив ще Аристотель і тому ставився до прямої демократії достатньо упереджено. Пізніше також зберігався страх перед демократією, особливо в її найпростішій формі – у вигляді мажоритарного голосування. Завжди був сумнів у тому, чи повинна більшість лише через чисельність мати право прийняти рішення. Слабкості й небезпеки демократії яскраво проявилися в європейській політиці в міжвоєнний період. Звертання до мас неодноразово допомагала прийти до влади багатьом політикам, які використали демократію лише як інструмент досягнення влади та легко відмовлялися від неї, досягнувши успіху. Учений наголошує, що саме тому й сьогодні ніхто не може дати гарантії від рецидивів тиранії більшості [35, с. 20].

Водночас, відмічає вчений, така тиранія не є чимось непритаманним демократії. Це – постійний ризик, присутній в демократичному суспільстві. Протистояти йому допомагають два чинники. З одного боку, «демократичні режими повинні уникати надмірної консолідації суспільства навколо певного лідера чи його мобілізації з того чи іншого питання, сприяти максимальній різноманітності групових і особистих інтересів, максималізації існуючих у суспільстві рівнів свободи. З іншого боку, демократія для свого зміцнення зацікавлена в максимально повній свободі вироблення, розповсюдження і засвоєння громадянами інформації, оскільки лише так можна убезпечити не тільки абстрактну рівність суджень, а й рівність свободи їх висловлювати. Кожен не просто повинен мати один голос, а і свободу бути почутим. За такої ситуації навіть стійка більшість навряд чи виявиться настільки консолідованою, щоб привести до влади диктатора-популіста» [35, с. 21].

На суперечності і недосконалість партійної системи, яка є неодмінним атрибутом представницької демократії звернув увагу М. Острогорський [186, с. 640]. Шляхи подолання внутрішньої недосконалості демократії пропонують теоретики плюралістичної (А. Бентлі, Р. Даль, Г. Ласкі, Д. Трумен та ін.) й партисипаторної (К. Мангейм, Дж. Дьюї, Б. Барбер та ін.) концепцій демократії.

Демократія працює в основному за принципом представництва, функціонування та виживання якого гарантує конституціоналізм. Д. Лега (Jean Leca) стверджує, що «в умовах демократії існує внутрішнє напруження між владою народу (загальною волею) та конституційними положеннями, які захищають громадянина від уряду й свавілля влади, навіть якщо ця політична влада репрезентує більшість» [322, с. 36].

На практиці демократія стає можливим несподіваним поєднанням принципу суверенітету та принципу представництва. Установлення демократії та її функціонування не дуже схожі на філософські ідеали або ідеалізовані моделі грецьких міст-держав (полісів), які засновані на насильницькому компромісі між абсолютною владою народу та необхідністю здійснення влади елітою, обраною на основі «конкуренції», яка відбувається в рамках

політичного співтовариства (політії). Це вибухонебезпечна суміш стала частиною генетичного коду демократичних режимів. Багато з елементів, які сприймаються як «демократичні» – насамперед верховенство права і добробут суспільства – тепер є основними характеристиками сучасних демократичних систем [218, с. 159].

Розглядаючи внутрішні суперечності демократії, британський соціолог К. Крауч аналізує дві полярні моделі її втілення. Ідеальна модель виходить з того, що демократія процвітає тоді, коли прості люди мають можливість для активної участі – через обговорення і незалежні організації у формуванні розкладу суспільного життя і коли вони активно використовують цю можливість. Цього майже ніколи неможливо досягти в повній мірі. У реальності ж не можна очікувати, що більшість буде найактивніше брати участь у серйозній політичній полеміці і формуванні актуальних питань, а не просто займе позицію пасивних респондентів при проведенні опитувань громадської думки й усвідомлено діяти в наступних політичних подіях і діях.

Ліберальна демократія як історично зумовлена форма демократії головною формою масової участі передбачає участь у виборах, широку свободу для лобістської діяльності, якою займаються в основному бізнес-лобі, а політична влада уникає втручання в капіталістичну економіку. Така модель не дуже зацікавлена в широкій участі громадян чи ролі організацій, не пов'язаних з бізнесом. К. Крауч ілюструє іншу модель, до якої скочується, на його думку, сучасна демократія (до постдемократії). За такої моделі, не зважаючи на проведення виборів і можливість зміни урядів, публічні дебати являють собою детально зрежисований спектакль, яким керують команди суперників-професіоналів, які володіють технологіями переконання і піднімають обмежене коло проблем, відібраних цими командами. Маса громадян відіграє пасивну, мовчазну, навіть апатичну роль, відгукуючись лише на послані сигнали. За цим спектаклем електоральної гри розгортається непублічна реальна політика, яка спирається на взаємодію між вибраними урядами й елітами, які представляють переважно ділові кола. Учений зазначає, що така картина є, звичайно,

перебільшенням, але в сучасній політиці достатньо елементів, що свідчать про реальну загрозу скочування до даної моделі [149, с. 24-25]. У такій ситуації, коли прийняття політичних рішень замикається на вузькому колі еліт, а поле активної залученості широких мас до реальних політичних дій зменшується виникає аналогія з політикою ХІХ ст., яка визначалася грою, яку розігрували еліти. Одним із наслідків відчуження мас від реальних політичних рішень, і тоді, й сьогодні є поширення популізму, який апелює безпосередньо до народу.

Таким чином, як наголошують дослідники, корені популізму слід шукати в самій демократії. Демократичні інститути, такі як система стримувань і противаг, імпічмент, відкликання виборних посадових осіб, узаконюють недовіру до еліт. Як стверджує французький історик і політичний теоретик П. Розанваллон, «легітимність уряду, яка спирається на результати виборів, майже завжди йде поряд з недовірою до влади з боку громадян» [253].

Однак, не зважаючи на ці внутрішні протиріччя сучасної демократії, ні вчені, ні політики ще не змогли запропонувати будь-які інші, більш привабливі або більш ефективні, альтернативи. Нинішня модель може адаптуватися та поліпшуватися, але не здатна ліквідувати свої недоліки – вроджену генетичну напруженість, яка виникає між ідеологією (влада народу) та практикою (виборні особи зі владних еліт). Ці протиріччя є постійною ознакою демократичних систем. Це не зникне, але може розвиватися й змінювати форму та інтенсивність. Напруга особливо різко зростає, коли для вирішення власних проблем послугами цієї історично недосконалої системи, амбівалентною природою демократичного правління прагнуть скористатися радикальні сили, як ліві – від комуністичних партій до анархістських рухів, так і праві – фашистські / корпоративістські й авторитарні. І ліві, й праві заперечують існуючі демократичні режими, що пропонують нові варіанти, ідеї, цінності та інститути. Тим не менше, всі вони, прагнучи стати правлячими партіями, вбачають саме в партіях один із засобів боротьби з демократичною системою [218, с. 160].

Є, однак, також пропозиції змін іншого типу, що впливають з політичних рухів або організацій, котрі не відкидають демократичну систему як таку, але виступають проти її організації, критикуючи, зокрема, її конституційні основи і принципи. Для них демократія співпадає з визначенням А. Лінкольна: «правління народу, здійснюване народом і задля народу», з акцентом на «влада народу». Вони відкидають, здебільшого, усі більш-менш складні аргументи, форми та навіть сам принцип представництва, який став основоположним для сучасних демократичних режимів. Вони критикують демократію як практику в ім'я демократії як ідеалу. М. Кенован чітко висловлюється з цього приводу, що «народ» є ядром ідеології суспільних рухів, які хоч ненадовго з'являються на політичній сцені в самих демократичних режимах [290]. Іншими словами, демократія означає владу демосу.

Ще до подій 1787-1789 рр. більшість політичних мислителів готові були стверджувати, що вона означає виключно владу демосу. Ця ілюзія тривала протягом XIX-XX ст. Однак, у той же час, протягом останніх двох століть, демократія перетворилася в дуже складну систему, в якій влада народу здійснюється багатьма різними способами (за допомогою певних представників і через правління більшості), в поєднанні з верховенством права як протиположності та свавілля представників народу. Спираючись на висновки аналітиків і політичних оглядачів, емпіричні дані про змішаний характер демократії, І. Мені й І. Сорель підкреслюють, що «до кінця нерозв'язаними залишаються суперечки про оптимальний баланс між цими двома компонентами демократії». Однак, у цілому, усі погоджуються, що в основному всі демократичні режими засновані на цих двох «стовпах» [322, с. 37].

У сучасному політологічному дискурсі обґрунтовується поняття «постдемократія». Зокрема К. Крауч зазначає, що «нині загальною тенденцією є загальна приватизація влади, використання держави в інтересах корпорацій і, як наслідок, завершення епохи представницької демократії. Установлюється система, в якій політики все більше замикаються в своєму власному світі, підтримуючи зв'язок з суспільством за допомогою маніпулятивних технік, які

ґрунтуються на рекламі й маркетингових дослідженнях. Це також демократія, але демократія для корпорацій, які перетворюються у дійсних правителів, демократія для меншості» [149, с. 7].

Серед суперечностей демократії дослідники вказують проблему взаємодії та співіснування прямої й представницької демократії. Саме в прямій демократії були витoki демократії. Як підкреслює Д. Белл, «її привабливість спирається на притаманну людям (в усі часи) підозрілість щодо представництва, коли хтось буде уповноважений говорити від їх імені, й тому вони завжди вважали ідеальною прямою демократією» [35, с. 23].

Питання репрезентації є достатньо неоднозначною. Так, апріорі вважається, що політики, які потрапили у владу в результаті виборів представляють настанови та настрої виборців. Тобто, ті, хто репрезентує, репрезентують те, що вже є. Проте, це не завжди, й не зовсім так односпрямовано. Один із відомих політичних філософів сучасності Е. Лаклау говорив, що «політична репрезентація цікава саме тим, що вона створює те, що репрезентує. Тобто в процесі формування політичної риторики політичні лідери самі в певному сенсі можуть формувати народ. Наприклад, вони можуть говорити народу, де його кордони, хто до нього належить, а хто не належить, у чому полягають його інтереси, що його об'єднує і хто його ворог. І завдання створити те, що представляється, не менш важливе, ніж завдання його представити. Завдяки тому, що цей аспект залишився майже поза увагою сучасної ліберальної демократії, популістам удається заходити у так звані сірі зони політики (частина суспільства, яка не цікавиться політикою, не бере участі у виборах) і пропонувати нав'язливі, сильні й неочікувані трактування, що таке народ» [8].

Популізм актуалізує ці уявлення, адже його головною ідеєю є втілення в практику суспільно-політичного життя гасла: «дати народу владу» або «дати народу більше влади», що передбачає втілення принципу демократії, точніше, прямої демократії. У даному сенсі, важливим, як зазначає М. Дем'яненко, є зміст, який вкладається в термін «народ» – населення країни або його окрема

група за належністю до певної нації чи культури (правий або неопопулізм). «Для італійської «Ліги Півночі» народ – це лише жителі півночі на протипагу жителам італійського півдня: народ виявляється частиною регіону й реальний зміст цього поняття в даному випадку набуває культурного значення. Якщо слово «народ» означає співтовариство крові, культури та раси, то популізм набуває расистського значення». Такі прояви популізму характерні для азійських та африканських країн. У такому разі популізм набуває вибірково-соціального змісту». Згідно з іншим підходом «народом» визнається певний клас чи певний соціальний прошарок – це лівий популізм, який здебільшого носить класовий характер (пероністи в Латинській Америці, які відносять до народу робітничий клас, на протипагу промисловцям чи селянам, чи «народ» для російських народників) [108].

Об'єктивний аналіз демократії і популізму дозволяє пояснити чому популістські рухи заперечують функціонування демократичних систем в їх нинішньому вигляді. Усі популістські рухи і партії словом і ділом поводяться так, ніби демократія означає владу народу й лише владу народу. Це, мабуть, єдина особливість – загальна для всіх популістських рухів і партій. Дійсно важко знайти будь-яку іншу характеристику або типологію, яка би об'єднувала їх усіх, незалежно від простору та часу й, зрештою, передавала суть популізму. П. Таггарт зазначає, що «для популістів найважливіше «народ», і популісти ототожнюють себе з «батьківщиною», або ж інакше, з ідеалізованим образом того суспільства, в якому вони діють. «Народ» – це завжди уявна реальність» [105].

Хоч як не парадоксально розробці такого редукаціоналіського визначення демократії сприяли самі представники та лідери популістських рухів. Дуже часто в теорії й практиці вони поводяться так, ніби демократія є чистим виразом загальної волі. Таким чином, вони допускають популізм, підставляючи самі себе, тому що не можуть виконати власні обіцянки та, використовуючи структури й практику сучасної демократичної системи, займаються демагогією,

звинувачуючи владу у зраді, корупції, відсутності підзвітності, безвідповідальності та некомпетентності.

Сьогодні дослідники розглядають можливості пом'якшення лінії протистояння «пряма – представницька» демократія, які сприяли б зміцненню суспільної рівноваги й тим самим ослабити ідеологію сучасного популізму. Одним із таких засобів вони вважають референдуми, які протягом століть є основною формою вироблення демократичних рішень, зокрема, в Швейцарії, в деяких штатах США та розповсюджуються в інших країнах. Для запровадження такої практики сьогодні створені сприятливі умови: розповсюдження новітніх систем зв'язку й комунікації, комп'ютерів та інтернету [35, с. 23].

Проте, практика запровадження такої форми прийняття рішень з питань, що стосуються загальнодержавних чи міжнародних проблем може дати неочікувані результати (референдум у Великобританії щодо членства в ЄС, консультативний референдум у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС). Процес підготовки плебісцитів показав, що популісти активно використовують їх як можливість розширити коло своїх прихильників, провокуючи, насамперед, настрої євроскептицизму. Так, у Нідерландах проти Угоди виступили Партія соціалістів, їх антагоністи з праворадикальної Партії свободи та «зелені». Це був для них спосіб виразити антиєвропейські настрої. Вони відкрито визнали, що виступають проти ЄС, що він для них – бюрократичний проект, який постійно розростається й лише створює нові проблеми.

Практика засвідчує, що форми прямої демократії сьогодні можуть бути доцільними на місцевому рівні, де жителі добре орієнтуються в тих проблемах, які стосуються їх населеного пункту чи регіону. У той же час на національному рівні нині практично неможливо обійтися без чітко врегульованого представництва. Проте, як підкреслює А. Погорелова, «не достатнім є лише мати право на народну законотворчість. Громадянам потрібно вчитися ним відповідально користуватися та мати для цього належну мотивацію і

підготовку». Окрім того, в умовах України принципового значення набуває долання недооцінки з боку владних структур своєї ролі в побудові громадянського суспільства, його структур, сподівання на їхній самостійний розвиток [196, с. 190, 194].

Популістські рухи від самого початку виступають проти установ і процедур, які блокують пряме та повне вираження волі народу. У США, наприклад, наприкінці XIX ст. народники (Народна партія США) критикували не тільки політичних представників, але й Федеральний банк, і зародки регулюючих органів, які були звинувачені в нечутливості до потреб людей та тісне співробітництво з «великим бізнесом». Коли народники змогли отримати вплив, на державному та особливо на місцевому рівні, вони запровадили прямі вибори з метою зміцнення прямої участі людей у діяльності установ. Історія американської демократії є актуальним предметом аналізу також і з точки зору генетичної напруженості у відносинах між урядом і народом та складних інструментів, які були введені для контролю та збалансування влади. Цьому присвячувалися дослідження західного вченого М. Кезіна та ін. [313, с. 222-224].

У Європі, все виглядало інакше. По-перше, демократія сформувалася там пізніше та розвивалася повільніше. Дві різні моделі, які постали у Франції та Англії відрізняються за змістом, стилем і темпом розвитку, мають, проте, спільний принцип: влада знаходиться в руках народу через його представників або делегатів. Франція використовувала загальне виборче право для зміцнення авторитарної влади. Велика Британія утвердила, натомість, принцип першості законодавчої влади. В обох випадках, контрольні інструменти (суди) або органи балансу (центральні банки) були слабкими або мали обмежені повноваження, тому що вони сприймалися як такі, що не відповідають принципу народної влади. Хоч вплив французьких і британських моделей мав суперечливий характер, їх спільною рисою був тиск народу на владу (звичайно через парламентську більшість). Більшість нових демократій, які виростили на руїнах авторитарних режимів після Першої світової війни, спробували реалізувати

саме таку парадигму. Основним винятком була Австрія, де під впливом відомого адвоката Г. Кельзена був створений Конституційний суд як інструмент конституційного контролю. Міжвоєнний період виявився в будь-якому випадку згубним для більшості демократичних держав на континенті. У кращому випадку, вони були неефективними, в гіршому – загинули. Досить швидко з'ясувалося, що через процедуру демократичних виборів до влади можуть прийти зовсім недемократичні сили, навіть фашисти чи нацисти [218, с. 160].

На створенні рівноваги у політичній системі європейської демократії після Другої світової війни наголошують І. Мені й І. Сорель. У країнах Європи, за винятком Франції та Великобританії, були введені нові конституційні рішення. Під впливом американської моделі, враховуючи міжвоєнний суперечливий досвід європейської демократії, увага законодавців була зосереджена в першу чергу на впровадження механізму стримувань і противаг. «Демократія залишилася владою демосу, але народ став тільки одним із компонентів демократії. Конституціоналізм, діяльність правозахисних органів, конституційних судів, територіальний і функціональний поділ повноважень, самостійність центральних банків – усі ці інститути, що динамічно розвиваються, врівноважуючи сили народу, стали ключовими характеристиками нових режимів. Не всі системи змогли плавно перейти до цього нового порядку, долаючи проблеми нового бачення демократії, особливо, коли радикальні партії та екстремісти ставили під сумнів нову політику» [322, с. 39]. Протягом останніх десятиліть більш помітними стали міцність і сталість цієї тенденції. Перші зміни були результатом минулого досвіду, наступні – пов'язані з перетворенням ринкової економіки та прогресивної автономізації економічних сил, хоч вони все ще залишалися під контролем політичних акторів та адміністрацій.

Інший – конституційний аспект демократії стає настільки експансивний, що це може загрожувати існуванню самої демократії як влади народу. Таке явище є достатньо серйозним і викликає цілком обгрунтоване занепокоєння в

аналітичному політологічному дискурсі. Так Г. Майон зазначає, що «напруга невдоволення між демократичними інститутами та виборним представництвом виникає через нереалістичність очікувань громадян і найкраще було б, щоб політики звільнилися від «ілюзій» і визнали, що не в змозі вирішити всі нагальні проблеми людей і соціальні питання» [322, с. 40]. Інші, зокрема Ф. Шарпф, підкреслюють двоякість демократії, коли уряди та держави легітимізують своє панування як через «легітимність на вході» (яку Ф. Шарпф також називає «пануванням через народ»), так і «легітимністю на виході», яка визначає себе по ефективності вирішення проблем (яку Ф. Шарпф називає «пануванням для народу»). Паралельно Ф. Шарпф проводить відмінність між партиципацією (участю) і консенсусом (згодою). Консенсус не пов'язаний з партиципацією [34]. Ця дихотомія, однак, не зменшує перспективи ефективності діяльності послідовних урядів, спрямованої на поліпшення процесу прийняття та виконання рішень.

Один із дослідників популізму Дж. Кейтеб – почесний професор політології Принстонського університету, в своїй доповіді «Проти популізму: шість тез про популізм і його небезпеку» визначає популізм не лише як політичний феномен чи фактор суспільної політичної свідомості, але й як «стійку особливість політичної культури, яку породжує кожна демократія». При цьому автор зазначає неможливість нейтралізації всіх аспектів популістських рухів і процедур, усіх можливих проявів популістських настроїв. «Популізм є обов'язковою умовою демократії, особливо масової капіталістичної демократії; було б дивно якби популізм був відсутній, скажімо, в такому вільному суспільстві як американське. Існування популізму навіть бажане, звичайно, за умови, що він залишається лише складовою суміші. Але коли він стає занадто впливовим, це вже викликає підозру та хвилювання» [136].

Як підкреслює М. Кенован, ідеологія популізму неминуче з'явиться в будь-якій представницькій демократії, і не можна не визнати, що популізм – це своєрідне «перекручення і порча демократії, адже більшість популістів швидше

гвалтівники, ніж вихователі демократії. Вони підпорядковують усе політичне життя своїй особистій харизмі, пропаганді й маніпулюванню аудиторією, лише б придбати послідовників і досягти власної мети» [292, с. 8].

Більше того, М. Кенован, детально розглянувши відносини між представницькою демократією та популізмом, показала, як включення все більшої чисельності людей у процес прийняття рішень призводить до «нашарування непрозорості – незрозуміло, хто ким керує, як і ким виконуються рішення. Виборці втрачають довіру до здатності конституційної системи вирішити їхні проблеми й усе менше сподіваються на усталені інститути демократії. У таких умовах популізм оперує, з одного боку, байдужими і деполітизованими виборцями, а з іншого – безликою і безбарвною системою управління. Але популісти не враховують ту роботу демократії, яку іноді буває важко зрозуміти». Саме тут М. Кенован і виокремлює «парадокс демократії» – чим більше осіб, між якими розподіляється влада, тим важче її локалізувати. Це означає, що політика – вже результат не чистого акту волі, а взаємодій і угод між безліччю дійових осіб. У демократичній системі влада повинна бути розосереджена і «розлита», а не зібрана в чийось руках. Тому «видимість» процесу прийняття політичних рішень виявляється несумісною з початком демократичного конституціоналізму» [292, с. 8].

Професор Лондонської школи економіки та політичних наук Ф. Паніцца, бачить в популізмі «дзеркало демократії», в тому значенні, що воно «відображає глибинну природу демократії, виводячи на світло всі її проблеми». Адже «воля народу» не може здійснитися в чистоті й без підтасовок лише завдяки механізму стримувань і противаг, або виключно завдяки зведенню до одного знаменника різноманітних потреб і настроїв людей, чи тільки завдяки обмеженням, які встановлюються законом [329, с. 1-31].

Услід за М. Барановим, варто наголосити, що в залежності від рівня розвитку демократичних політичних інститутів в державі сценарій розвитку популізму також може бути різним. У суспільстві з високим рівнем розвитку демократії політик, який прийшов до влади з використанням популістської

технології, реально проводить в життя економічні та соціальні програми, докладає зусиль для підвищення життєвого рівня населення, що є основним критерієм діяльності політичного лідера в демократичному суспільстві. Якщо його слова розходяться зі справами, то на чергових виборах повторити свій успіх такому політику навряд чи вдасться, так як опонентами будуть використані всі механізми демократичного впливу на виборців [23, с. 25].

У суспільстві зі слабо вираженими демократичними традиціями через відсутність реальних програм популістський політик починає шукати винних у погіршенні життя, в крахові декларованих перетворень, а потім за підтримкою звертається до народу, що його обрав, вказуючи справжніх, з його погляду, винуватців такого становища. У таких умовах він іде далі та пропонує суспільству посилити тиск на «винуватців», домагаючись їх відходу з політичної арени. Найбільш загрозливим для демократії є те, що при цьому використовується в тому числі й репресивний апарат. Усі ці діяння прикриваються вівіскою «для блага народу». Реально країна скочується до авторитаризму з подальшим можливим переходом до тоталітарного режиму. Причому доки народ буде орієнтуватися не на реальний стан справ в економічній та соціальній сфері, а на красномовні вислови політиків, не підкріплені справами – небезпека авторитаризму буде існувати [23, с. 25].

Витоки популізму, як зазначає М. Кенован, слід шукати не лише в соціальному контексті, який став приводом для обурення якогось політичного руху, а й у внутрішніх протиріччях в серцевині представницької демократії. У такому розрізі популізм – це практично неминуче утворення взаємодії між «двома образами демократії»: «демократичною справедливістю» і «прагматичним розрахунком». Останній покладається на демократичні інститути (багатопартійна система, вільні вибори, групи тиску, лобювання і вся тонко розроблена сукупність інститутів і практик, за якими ми відрізняємо демократичну державу від інших держав сучасного типу), тоді як вимога справедливості означає обіцянку кращого життя народу, який починає діяти як

суверен. Влада тоді належить народу. «Ми – народ, ми відповідаємо за наше життя і самі визначаємо своє майбутнє» [290, с. 4].

Між двома цими рисами демократії є чимало непорозумінь, які й можуть започаткувати розкручування популізму. Насамперед, наголошує К. Дейвікс, якщо обіцянка «кращого і більш справедливого світу» не дотримується, популізм заявляє про себе як про ту силу, яка може цього домогтися самостійно, без опори на старі звичні норми демократії. Якщо ж «воля народу» не виконується або не може бути виконаною, популісти вимагають провести зміну існуючих еліт (і в той же час вони дають можливість іншим популістам піти по їх слідах, коли вони самі не виконають цих обіцянок). Потім демократичній вимозі справедливості чинять перепони інститути, які стоять між «народом» і вираженням його волі – адже воля народу повинна стати безпосередньою. Ці протиріччя між двома «обличчями демократії» таким чином відкривають простір для популізму [105].

Дослідники, зокрема М. Горбунова, відмічають такі проблеми сучасного стану демократії: «ставлення громадян до політичної еліти (до політичних лідерів і політиків); ставлення до політичних партій; ставлення до парламенту й інших політичних інститутів. Виявилась достатньо тривожна тенденція зростання недовіри громадян до політичних діячів і урядів. Усе більше виборців воліли бути незалежними від політичних партій і політичних інститутів загалом. Вважається, що рівень довіри суспільства до інститутів представницької демократії залежить від таких чинників: рівня інформованості населення; наявності чіткого критерію оцінки громадянами уряду й політиків; ефективності конкретних демократичних інститутів, насамперед урядів. Відповідно, щоб загальмувати зростання негативних настроїв і змінити ставлення громадян до сучасної демократії, необхідно внести суттєві корективи в означені фактори». Наприклад, «зниження довіри громадян до сучасних демократичних інститутів розглядається як політична проблема, зумовлена, в першу чергу, зменшенням компетентності політичних акторів, які діють від імені громадян і виражають їх інтереси і сподівання». Окрім того, зазначається,

що «причини, які негативно впливають на здатність національних урядів ефективно здійснювати свою політику й адекватно відповідати на запити і вимоги громадян, містяться в інтернаціоналізації й глобалізації» [92].

Прослідковується певна політична закономірність: усе більше людей у сучасному світі сумнівається в політичній компетентності державних діячів, їх індивідуальній управлінській компетентності та здатності реально впливати на політику й її наслідки, усе більше громадян дезорієнтовані політикою сучасних держав. Таким чином відбувається загальне погіршення системи політичного впливу та зростання критичного ставлення до діючих політиків. Важливою тенденцією сучасного етапу розвитку демократії є постійне зростання очікувань стосовно регулюючих можливостей політики: надзвичайно зросли вимоги до демократії, але при цьому здатність демократичної держави вирішувати проблеми суттєво не змінилися. Сьогодні індивід схильний більше насолоджуватися перевагами свободи, проте її зворотну сторону – відповідальність – він усе частіше знімає з себе та перекладає її на державу та владу загалом. Така ситуація створює сприятливі умови для політиків-популістів.

Нині популізм повсюди – від Д. Трампа в США до партії Альтернатива для Німеччини – ставить у складне становище традиційних політиків. Ф. Фукуяма підкреслює, що це «дуже небезпечна ситуація, оскільки популістські партії мають загальну соціальну основу для посилення своїх позицій». Насамперед саме представники старого робітничого класу та нижчого середнього класу втратили тверду основу та відчують страх перед перспективою подальшого зниження свого соціального й матеріального статусу. І хоч європейці за рахунок досить розвинутої соціальної держави достатньо захищені, чисельні соціальні проблеми скрізь викликають занепокоєння. Невдоволені й становлять групу тих людей, що голосують в США за Д. Трампа, в Польщі за Я. Качинського, в Угорщині за В. Орбана, у Франції за М. Ле Пен [3].

Зрештою, погоджуємося з М. Дем'яненком, постає питання подальшого функціонування популізму в умовах розгортання демократичних принципів суспільно-політичного життя. Тут важливі два фактори, які демонструють, що елементи популізму в політиці залишаються та навіть посилюються. По-перше, представницька демократія майже з необхідністю супроводжується популізмом через парадоксальність природи самої демократії. По-друге, медіатизація політики стає магістральним трендом: засоби масової інформації в усіх їх формах надають популістам можливість одержати якнайширшу підтримку населення, представляючи себе харизматичними лідерами та справжніми представниками «народу». Існують лише деякі відмінності в використанні популізму суб'єктами політики та його сприйняття в масах в залежності від того, на якій стадії демократичного розвитку знаходиться дане суспільство. Головною ж проблемою популізму в демократичному суспільстві, за переконанням бідьшості аналітиків, є «протиріччя між конституційними нормами щодо влади народу та практикою, коли внаслідок виборів влада належить еліті» [108, с. 96].

Визнавши, що популізм як політичне явище притаманне тим системам, де є певні демократичні інститути, необхідно визнати й те, що умовою його просування в політичне життя є плюралізм. Скориставшись багатоманітністю, він виступає як інструмент поверхового узагальнення інтересів різних верств і їх спрощена інтеграція в «найзагальніші», «загальногрупові». Водночас, плюралізм є одним із засобів обмеження ролі популізму. Саме він допомагає подолати одномірність, виявити множинність інтересів, відтінків суджень, відкрити доступ до впливу на політику для більшої кількості людей, соціальних і політичних груп. Адже тільки в максимальному наближенні політики до реалізму, який спирається на інформованість про можливі варіанти розвитку, про їх переваги й недоліки, сама політика може стати надійною й ефективною. Враховуючи, що популізм здебільшого є викривленою інформацією, боротися з ним можна тільки за допомогою правдивої, достовірної інформації.

Часом складається ситуація, коли громадськість переконана в тому, що існує дефіцит демократії, а це підриває легітимність політичної системи. Почуття безпорадності, зневіра в тому, що можна, висловлюючи своє невдоволення, добитися ефективних рішень, чи, принаймні, бути почутим забезпечують сприятливі умови для розвитку популістських партій. Популістські рухи і партії є таким чином побічним недоліком демократії. Ці недоліки, у свою чергу, поглиблюються, коли політичні еліти і демократичні інститути не в змозі вчасно й ефективно реагувати на популістські заяви. Популізм підриває довіру народу до інститутів влади, може служити зняряддям для зведення політичних рахунків, зумовлює зниження громадянської активності, відчуження людей від влади, економічні й політичні потрясіння, соціальний безпорядок.

Процеси та події останніх двох десятиліть показали, що еліти в країнах західної демократії (США, Європа) не виправдали очікувань. Фінансова криза мала серйозні наслідки, а спроби справитися з ними виявилися недостатніми і часом недолугими. Ця криза викликала глибокий страх у людей, багато хто втратив роботу й тепер в суспільстві поселилося відчуття невпевненості й нестабільності.

Усе це свідчить, що демократія не працює сама по собі, необхідно постійно оновлювати її інститути. Правлячим політикам потрібно відкрито говорити з суспільством про проблеми, які його хвилюють – загроза безробіття, зростання злочинності, наплив іммігрантів тощо та можливі шляхи їх вирішення – і тим самим вибивати підґрунтя у популістів.

Сьогодні багато говорять про занепад демократії. Проаналізувавши відповідні дослідження, професор політології Д. Трейсман зазначає, що подібні твердження виникають, принаймні, з трьох причин: «по-перше, із зростанням кількості демократій падає їх середній якісний рівень; по-друге, усе більше недемократичних режимів заявляють про себе як про демократії, а їх недоліки та невдачі дискредитують саму ідею; по-третє, зростанням чисельності популістських рухів: антиелітарні за своєю суттю, вони претендують на те, щоб

представляти інтереси простих людей (як правило з корінного населення)» [253].

Учений відмічає циклічність популізму. У кінці XIX ст. у президенти США балотувався Д. Брайан, який стверджував, що жадібні банкіри розоряють фермерів. У роки Великої депресії планував стати кандидатом у президенти Х. Лонг, який виступав за те, щоб податки, які сплачують корпорації, йшли на допомогу бідним. У середині XX ст. чотири рази балотувався в президенти Дж. Уоллес, відомий як критик істеблішменту та захисник сегрегації. У 1992 р. і 1996 р. у виборах брав участь Р. Перо – бізнесмен, який виступав проти торгівлі з Мексикою. Тепер Д. Трамп – який звинувачує Вашингтон у всіх проблемах і обіцяє просте їх вирішення [253].

Важко не погодитися з Д. Макдоннелом, який прогнозує подальше зростання популістських настроїв. Адже за останні десятиліття популістські партії не просто наростили свій електорат, але, в низці країн Європи навіть ввійшли до складу урядів. Можна сказати, що «популізм перестав бути протестом, виключеним із центрів влади, він близький до того, щоб управляти ними. Популізм буде поширюватися Європою доти, доки існуватимуть дві умови. По-перше, доки зберігаються структурні умови для його зростання (корупція еліт, послаблення зв'язків системних партій з електоратом на низовому рівні, протискування євроінтеграції згори, імміграція тощо). По-друге, доки є політичні демагоги, які здатні повернути відповідні проблеми на свою користь». З огляду на це, вчений порівнює європейську демократію з організмом, «у якого ослаблена імунна система й тому він особливо вразливий для «вірусних атак». Тобто, «віруси» всього лиш користуються загальним затяжним ослабленням організму – і будуть користуватися, доки цей організм не вилікують» [159].

Сприятливі умови для активізації популізму створює: а) політична криза, коли класичні партії втрачають свою силу чи розпадаються, а він обіцяє успішно подолати всі перешкоди між людиною і владою; б) економічна криза коли бракує реальних рішень, і вони замінюються обіцянками та демагогією. Як

зазначає Ф. Фукуяма, «стабільність демократії й капіталізму значною мірою залежить від постійного зростання». На сучасному етапі економічного розвитку нові цифрові технології зменшують кількість робочих місць, не тільки для некваліфікованих робітників, а й для середнього класу. Таким чином, «технології виявляються тяжким тягарем для демократії, так само як і потепління клімату та інші стримувачі зростання. А без зростання немає чого розподіляти. Виникає значна нерівність, яка несе значний виклик легітимності системи. У результаті з'являється шанс для популістів» [3].

Очевидно, аналіз ситуації та вибір стратегії різняться від того, яким крилом популізму – правим чи лівим, сформульовані перспективи. Ліві часто наводять економічні пояснення – нерівність як проблема та політика перерозподілу як рішення. Праві, як правило, підкреслюють соціально-культурні аспекти.

Обидва підходи демонструють популізм як «симптом родової патології» демократії, яка загострилася в останнє десятиліття, як її невід'ємний, хоч і неорганічний атрибут. Попри можливі структурні зміни, що можуть привести до відходу від законної влади до харизматичної, а також демістифікації політики в західних ліберальних демократіях, популізм і в майбутньому буде регулярно присутній в демократичній політиці й спалахувати щоразу з новою силою, коли значна частина «мовчазної більшості» буде відчувати, що еліта їх більше не репрезентує.

У свою чергу, К. Мадд указує, що часто хвиля правого популізму розглядається «через помилкову призму інтерпретації, коли він характеризується як чужорідне явище для західної демократії, й підтримка якого пояснюється як структурна патологія, викликана екстремальними умовами». Однак, як відмічає К. Мадд, погляди цих партій збігаються з поглядами значної більшості населення: скептицизм у ставленні до ЄС, імміграції й глобалізації підтримують більше людей, ніж голосує за популістів на виборах. Тому К. Мадд говорить про популізм як «патологічну норму», яка «своїми провідними ідеями знаходиться в гармонії з масовими настроями й

політичними позиціями». «Популістські радикальні праві ідеї не чужі провідним ідеологіям західної демократії та їх поділяють не мізерна меншість населення Європи. Насправді, радикальний популіст радше сприймається як патологічна норма». Це зовсім не означає, що популісти є мейнстримом. Вони, як і раніше, підкреслює вчений «становлять серйозну загрозу для європейського консенсусу, але у певні моменти репрезентують себе та вважаються виборцями як рух, що у значній мірі сумісний із загальними європейськими цінностями. Доводиться констатувати, що популізм – не тимчасова проблема, а постійна загроза. Відкритим залишається у цій ситуації питання, чи набудуть розповсюдження авторитарні ідеї» [306, с. 29-30].

Ще на одну принципову проблему сучасної ліберальної демократії звернув увагу Ф. Фукуяма: «вона пропонує економічний успіх і безпеку, однак вона не створює гордість, спільноту чи ідентичність. І це є фундаментальним викликом для ліберальної демократії. Виключно важко створювати ідентичність і відчуття спільноти, не залучаючи національну державу. Серйозна проблема в Європейському Союзі полягала в тому, що там надто технократично підходили до вирішення питань. Там ішла мова про економічну інтеграцію, але ніхто не потурбувався про формування глибшої європейської ідентичності. Саме тому правим популістам не потрібні додаткові зусилля в умовах кризи використовувати існуюче в країні невдоволення. Тобто виявляється, що економічної інтеграції недостатньо» [3].

Пов'язує популізм не тільки з демократією, а з політикою загалом Е. Лаклау. Він зазначає, що популізм передбачає, що інституційний порядок ставиться під сумнів через створення такого історичного агента, як знедолені, - агента, який буде іншим по відношенню до того, як справи йдуть зараз. Але ж і політика полягає у тому самому. Політика – це завжди жест, який охоплює той стан речей, який існує в даний момент, як систему та апріорі передбачає цій системі альтернативу (або ж порядок, що захищає систему від інших потенційних альтернатив). Більше того, учений зазначає, що «саме тому кінець популізму буде означати кінець політики. Про кінець політики можна говорити

тоді, коли спільноту, яка сприймається як тотальність і волю, яка представляє цю тотальність, неможливо розрізнити. Тоді політика замінюється адмініструванням і ознаки соціального поділу зникають». На думку вченого, «Левіафан Т. Гоббса, як неподільна воля абсолютного правителя, й універсальний суб'єкт безкласового суспільства К. Маркса є паралельними (політично протилежними) можливостями кінця політики, оскільки і незаперечна держава й відмирання держави є способами стерти межі соціального поділу. Отже, умови, за яких можливі політика та популізм, у цьому сенсі співпадають: обоє передбачають соціальний поділ; в обох є невизначений «демос», який є, з одного боку, частиною спільноти (знедолені), з іншого боку, агентом, який антагоністично представляє себе як «цілу спільноту» [155, с. 66-67].

Не всі дослідники вбачають у популізмі реальні загрози демократії. Зокрема Д. Трейсман зазначає, що популізм, «можливо, небезпечний, але його розповсюдження не завжди означає, що в демократії є вада. Він свідчить про тривожний розрив між громадянами й тими, хто ними управляє. Проте, популістські пориви також є частиною механізму, за допомогою якого система пристосовується. А істинний геній демократії не в тому, що вона завжди працює добре, а в тому, що вона гнучко корегує свої помилки» [253].

Можна констатувати, що популізм така ж невіддільна, хоч і не така органічна, риса демократії, як індивідуальні свободи, плюралізм, рівні, конкурентні, вільні вибори, які й створюють умови для його просування. Популізм паразитує на основних політико-культурних та інституційних цінностях і завоюваннях сучасної ліберальної демократії. Рівень небезпеки популізму для самої демократії визначається межами його розповсюдження, які, зрештою, контролює сам механізм демократії, демонструючи ефективність чи неефективність свого функціонування.

2.2. Ідеологічні ознаки популізму в умовах функціонування ліберальної демократії

Сучасна політика неможлива без ідеології, оскільки саме політична ідеологія наділяє політику системою ідеалів і цінностей, сприяє формулюванню політичної мети та вибору засобів її реалізації. За допомогою ідеології мобілізується соціальна маса для підтримки запропонованого шляху суспільного розвитку.

Ідеологія як логічно сконструйований і культурно вкорінений інтерпретаційний простір забезпечує політичним суб'єктам можливість пропонувати емоційно насичені й водночас логічно переконливі та евристично корисні тлумачення оточуючої політичної дійсності. Зрозуміло, що створені таким чином образи світу завжди обмежені, проте дуже впливові. Суть ідеологій, наголошує Г. Мусіхін, «не замикається на простому відображенні політичних напрямків, вони претендують на те, щоб формувати ці напрямки. Засвоєння нових ідей потребує багато зусиль й ідеології, що показали свою живучість є безцінними й унікальними евристичними конструкціями, які задовільняють індивідуальні потреби в засвоєнні публічного світу політичного» [170, с. 44]. Усеохоплюючі ідеології «містять у собі специфічне тлумачення і конфігурацію всіх ключових політичних понять, адаптованих до загального плану публічної політики, породженої тим чи іншим суспільством» [300]. Найбільший вплив на політичний розвиток західного суспільства у ХХ ст. зробили ліберальна, консервативна, соціал-демократична, націоналістична ідеології. Розвиваючись та доповнюючись новими елементами, вони перебувають під постійним взаємовпливом. Питання концептуальної ідеологічності популізму є дискусійним у сучасному політологічному дискурсі.

Політична наука пов'язує виникнення популізму зі формуванням і розвитком наприкінці ХІХ ст. двох суспільно-політичних рухів: народництва у Росії та фермерського популізму в США. Попри різні конкретно-історичні умови, в яких відбувалося їхнє зародження та розвиток, вони мали певні спільні

ідеологічні характеристики. Це, насамперед, спрямованість проти владної еліти, а також трактування селян в Росії, фермерів у США як «істинного» народу, який зберігав і розвивав традиційні народні цінності, й тільки він може бути основою будівництва нового, правильно організованого суспільного життя.

Ідеологи російського народництва О. Герцен і М. Чернишевський у своїх поглядах поєднували критику феодалізму, капіталізму з ідеями слов'янофільства, утопічного соціалізму; вони ідеалізували народ та громади як осередки справжньої демократії, протиставляли простих людей корумпованій владній еліті.

У США формування протестного руху популістського характеру спровокували процеси індустріалізації, які, зокрема, через високі тарифи на залізниці, пролобійовані бізнесменами через дві головні політичні партії, найбільше вдарили по інтересах фермерів. На хвилі фермерських протестів у 1891 р. виникла нова Народна партія. Рух і партія зверталися до простого народу, зазвичай до фермерів, і вимагали обмеження влади економічної еліти, яка, за їхніми оцінками, повністю контролювала політичне життя країни. Під час президентських виборів 1892 р. кандидат від Народної партії отримав понад 8 % голосів виборців. Це був найбільший рівень підтримки цієї партії. Уже під час чергових президентських виборів у 1896 р. Народна партія об'єдналась із Демократичною, але їхній спільний кандидат програв. Після цього ця партія, разом з організованим нею популістичним рухом, зійшла з політичної сцени. Як зазначав Дж. Геринг, після електорального успіху Народної партії обидві головні партії почали активно використовувати популістську риторичку та аргументацію у своїх політичних кампаніях. Період 1896-1948 рр. в історії Демократичної партії він характеризує як «епоху популізму». На його думку, Республіканська партія почала широко застосовувати аргументацію та мову популізму лише в 20-х рр. ХХ ст. [303, с. 144, 196].

Відмічаючи «недорозвинутість» популізму як ідеології, дослідники вважають, що вона полягає в тому, що популізм не може функціонувати як «практична» ідеологія та не спроможний висувати послідовні й

широкомасштабні програми, спрямовані на вирішення важливих політичних питань. Тому для аналізу конкретних проявів популізму необхідно з'ясувати його взаємозв'язки з «цілісними», чи «тотальними» (в інтерпретації Карла Манхейма) ідеологіями, які при певному політичному контексті можуть залучатися популістськими конструкціями [170, с. 41].

Популізм трактують як фрагментарну ідеологію, яка, обмежена логікою власного використання, усе таки формує певний набір уявлень, які взаємодіють з інтелектуальними конструкціями традиційних «цілісних» ідеологій [325]. М. Кенован визначає популізм як «своєрідну загальну валюту, в якій можуть бути конвертовані проблеми більшості політичних брендів» [289].

Популізм як ідеологія може бути ситуативною варіацією націоналістичних і консервативних політичних сил, його риторика присутня в різних лівоцентристських і ліворадикальних партіях і рухах. Механізм функціонування правоконсервативної, націоналістичної й популістської ідеологій учені роблять спробу пояснити за допомогою відмінностей, запропонованих С. Жижеком [348]. Виходячи з можливості марксистського й психоаналітичного концептуальних апаратів, він запропонував виділити два типи ідеологій: симптоматичний і фетишистський.

Учений розкриває механізми функціонування цих типів. Симптоматичний працює таким чином: людина вважає, що політична система (чи економічна) функціонує правильно, забезпечуючи дотримання свободи чи справедливості. Існування неявного інституційного механізму, який продукує обмеження реальних свобод певних груп (наприклад, жінок), чи економічної системи, репродукуючої несправедливий розподіл благ, проявляється у формі симптомів, які порушують спотворену картину, сигналізують про проблеми в системі загалом. Симптоматичний тип ідеології, вважає С. Жижек, найбільш характерно уособлений лібералізмом. Фетишистський тип працює по-іншому – в ньому людина визнає наявність політичних чи економічних проблем, проте звинувачує в цьому не систему в цілому. Замість аналізу об'єктивних процесів він спрямовує своє невдоволення, звинувачуючи в усьому певну групу (євреїв,

як в антисемітизмі, агентів впливу інших держав, істеблішмент тощо). При цьому реальні політичні й економічні суперечності зміщуються та містифікуються. Фетишистський тип ідеології характерний для різних видів правоконсервативних, націоналістичних і популістських ідеологій [251].

Популізм як своєрідну ідеологію пропонує розглядати з онтологічної позиції Г. Мусіхін. Згідно з таким підходом, ідеї знаходяться в діалектичному взаємозв'язку зі соціальним та історичним контекстом, який виникає й змінюється залежно від того, як суб'єкти соціальної й політичної дії осмислюють даний контекст, приймаючи стратегічні рішення, які мають очевидні матеріальні наслідки. Свідомо чи несвідомо актори сприймають існуючі ідеї та інновації через призму того світу, в якому живуть. Подібна онтологічна позиція вимагає визнання того, що ідейно обумовлені дії акторів є похідними від інтерпретації середовища існування [170, с. 43-44].

Популізм, який набув поширення в країнах Латинської Америки в середині ХХ ст. називають економічним через виразні спільні риси його прояву: підтримку активної ролі держави в економічному житті, проведення політики протекціонізму, обмеження ролі іноземних компаній, запровадження індустріалізації. Водночас латиноамериканський популізм ввібрав у себе, залежно від місцевих умов і реалізацію соціальних програм, і здійснення політики редистрибуції доходів усередині країни, і націоналізм. Найяскравішими його проявами були апризм, жетулізм і перонізм.

Апризмом називають політичний рух у Перу, пов'язаний із діяльністю Американського народно-революційного союзу (APRA), засновником якого у 1924 р. був діяч перуанського «лівого» студентського руху В. Айя де Ла Торре (1895–1979). Його програма проголошувала боротьбу проти двох форм поневолення – феодального колоніалізму й закордонного імперіалізму, здійснення аграрної реформи та націоналізацію власності закордонних олігархів, запровадження засад соціальної справедливості, загальної демократії, гарантії простому народу рівних прав. В. Айя де Ла Торре був прихильником

панлатиноамериканізму. Сьогодні APRA користується в Перу значною популярністю.

На відміну від перуанського популізму, який так і залишився одним із політичних рухів, жетулізм у Бразилії та перонізм в Аргентині стали державними політиками, які пов'язані з іменами їх харизматичних лідерів Ж. Дорнелеса Варгаса (1882–1954) і Х. Домінго Перона (1895–1974). Ж. Варгас проводив політику державного інтервенціоналізму щодо економіки, активно застосовуючи податкові пільги, державне планування й інвестування; запровадив державну службу пенсійного забезпечення, мінімальну заробітну плату, державну підтримку профспілкам. У процесі політичної боротьби Ж. Варгас активно послуговувався популістською фразеологією, критикував економічно заможні суспільні верстви, хоча насправді успішно взаємодіяв з економічною елітою, ефективно використовуючи її внутрішньо групові протиріччя. Водночас, залежно від ситуації, він постійно змінював позицію щодо обсягу особистих прав і свобод громадян, громадських організацій і об'єднань, політичних партій: у 30-х рр. – це був авторитарний режим, із середини 40-х рр. запроваджуються демократичні перетворення. Х. Перон в Аргентині значну увагу приділяв урегулюванню суперечностей між працею і капіталом, декларував побудову держави-опікуна над працюючими. Для перонізму був характерний націоналізм, який особливо яскраво виявився у гаслі «великої Аргентини», чітко виражений авторитаризм і особистий культ лідера [237].

Західний популізм історично має лівий і правий варіанти. Сьогодні період розквіту переживають обидві версії, хоч і не в однаковій мірі. Однак, нинішній лівий популізм не можна назвати якимось особливим або незрозумілим. У західних країнах давно існують ультраліві, які критикують лівий мейнстрим за надмірну орієнтацію на ринок і відображення інтересів великого бізнесу. Після холодної війни лівоцентристські партії значно змістилися до центру, звільнивши простір для популістів. Однак цей спектр залишався незаповненим до фінансової кризи 2007-2008 рр. Через економічний спад американські сім'ї

втрапили добробут, у таких країнах, як Греція та Іспанія, безробіття перевищило 20 % і залишається на цьому рівні і зараз. Не дивно, що після найважчої економічної кризи з часів Великої депресії ліві популісти переживають піднесення [125].

Те, що роблять нові ліві не дуже відрізняється від дій старих лівих. У багатьох європейських країнах ліві популістські партії сьогодні набагато ближчі до центру, ніж 30 років тому. Наприклад, «СІРІЗА» в Греції є соціалістичною у значно меншій мірі, ніж «ПАСОК» у 1970 – 1980-ті рр. Перебуваючи при владі, партія проводить ринкові реформи та реалізує заходи економіки – практично те ж саме пропонувала правляча партія-попередниця «Нова демократія», яка позиціонується як права. Партія «Подemos», яку називають іспанською версією «СІРІЗА», якщо прийде до влади (на виборах у грудні 2015 р. партія набрала 21 % голосів), незважаючи на задекларовану широку соціально спрямовану програму, виявиться в аналогічній ситуації. Ліві популісти, визначаючи народ як трудящих, як робітничий клас протиставляють йому капіталізм, капіталістів і всіх їх прихильників в уряді. Нова Лейбористська партія у Великобританії під керівництвом Т. Блера «заявляла про себе як про фронтний наступ справжніх англійців проти привілейованої еліти» [325, с. 551].

Визначальною ознакою тут є класова характеристика і «народом» називається робітничий клас. У Бельгійській Фландрії місцеві соціалісти під керівництвом С. Стіверта зверталися до «народної мудрості» й заперечували всю політику бельгійської влади, як і належить справжнім популістам. Ліві популісти в Німеччині «Ді Лінке» критикують транснаціональні корпорації, приватизацію державного сектора й капіталізм загалом, називаючи себе друзями робітничого класу. Як і Національний фронт у Франції, «Ді Лінке» змогла залучити на свій бік певну частину правих виборців, заявивши, що працівники-іммігранти загрожують єдності німецьких робітників [105].

Загалом же, політична ідеологія лівих, їх програмні положення в головному спрямовані на захист інтересів трудящих, людей найманої праці,

«простого люду». Часто, ліві сили, хоч і послуговуються популістською технологією для підсилення свого народолобства, набуття прихильності людей, завоювання й утримання влади, однак базуються на класовій політичній ідеології, самосвідомості класу, які протистоять буржуазній ідеології, існуючому суспільному ладу, вони захищають людей найманої праці, насамперед робітничого класу. Тоді як популізм, народність «правих» політичних сил – гетерогенна, позакласова, абстрактна, апелює до народу взагалі, вона не протистоїть існуючому капіталістичному конституційному ладу [176, с. 58].

Сьогодні праві популістські партії, на відміну від лівих, переживають нове, стрімке піднесення у європейських країнах. «Критично оцінюючи політичну структуру Європейського Союзу, яка спричинює ерозію національного суверенітету за рахунок міграції з неєвропейських країн, праві популісти виступають за перетворення Європи і демонтаж тих структур, що обмежують національний суверенітет» [336].

Праві популістські партії в Європі можна назвати «партіями ідентичності». Вони виступають проти транснаціональної проамериканської політичної еліти своїх держав, які руйнують традиційні національні цінності, включаючи заохочення імміграції з неєвропейських країн. На їх думку, масова імміграція призведе до неможливості захистити свої інтереси на міжнародній арені. «Масова міграція з мусульманських країн призвела до того, що ми постійно відчуваємо страх: чи не ввійдуть наші геополітичні чи геостратегічні інтереси в суперечність із цінностями нових громадян». Як заявляє М. Ле Пен, лідер Національного фронту у Франції, глобалісти намагаються перетворити світ у великий безликий ринок і знищують усі перепони на своєму шляху, у тому числі й національну державу, а глобальна економіка сприяє масовій міграції, яка призводить не лише до економічних, але й соціальних проблем у Франції, підриваючи національну французьку ідентичність. Європейські праві критикують ціннісні засади глобалізму – мультикультуризм і толерантність [12].

Причини в тому, що середній клас дуже занепокоєний і навіть роздратований глобалізацією в її економічних і культурних проявах. Відбувається, через багато різних чинників, певне руйнування суспільства добробуту, яке було побудоване у перші повоєнні десятиліття. Змінюються пропорції розподілу суспільного багатства. Знижуються доходи середнього класу: спостерігається відсутність зростання в абсолютному вимірі, а у відносному – погіршення порівняно з верхніми прошарками. Це руйнує стабільність і стійкість середнього класу. Посилюють ці явища аутсорсинг, вивід робочих місць, масова трудова імміграція, яка тисне на нижчі прошарки середнього класу.

Глобалізація загострює не лише соціальні проблеми, а й актуалізує питання національного суверенітету. В умовах, коли інтеграція потоків товарів і капіталів стала реальністю, «жоден уряд самостійно та навіть у коаліції з іншими не зможе контролювати власну економіку; а без цього неможливі ні подальше функціонування «соціальної держави», ні ліквідація бідності й нерівності навіть усередині національних кордонів. Малоімовірно й те, що уряди, діючи поодиночки чи групами, зможуть обмежити надмірне споживання та довести місцеві податки до рівня, якого потребує фінансування соціальної сфери навіть у нинішніх масштабах, не говорячи вже про необхідність її розширення й розвитку. Бідність і нерівність, як і решта негативних «побічних наслідків» глобальної економічної системи не можливо подолати без консолідованих зусиль. Сьогодні жодна територіальна держава не може вважати себе вільною від глобальної взаємозалежності» [31].

Масова імміграція, насамперед з мусульманського світу тисне не лише економічно, а культурно. Цінності толерантності та ідеологія політкоректності створюють ситуацію гегемонії меншості, яка також тисне знизу на середній клас, як морально-культурну більшість. Збільшення потоку біженців в останні роки каталізують ці настрої і, відповідно, сприяють зростанню впливу правих популістів, які артикують їх.

Паралельно з цими економічними та соціально-культурними викликами йде процес відчуження істеблішменту від суспільства, який більш чутливий до громадської думки, відображеної в мас-медіа, ніж до справжніх настроїв людей. В Європі ситуація додатково поглиблюється інституційними змінами, насамперед тим, що загальноєвропейські інституції перебирають усе більше повноважень у прийнятті рішень, які регулюють найрізноманітніші сфери суспільного життя. Це створює враження, що простір демократії на національному рівні звужується, а простір бюрократії на наднаціональному рівні, навпаки, розширюється. Через це сучасна криза ліберальної демократії в Європі більш виражена, ніж у США.

Є загальна риса, яка об'єднує лівий і правий популізм – це антиглобалізм, в ідеології якого на початку 2000-х рр. переважали ліві ідеї, сьогодні ж превалує права версія антиглобалістського руху. Прикладом може бути порівняння «Національного фронту» часів Ж.-М. Ле Пена з «Національним фронтом» М. Ле Пен. Ж.-М. Ле Пен був переконаним рейганістом в економіці, тоді як М. Ле Пен в економіці більше голлістка – вона виступає за активну роль держави, повернення економічного суверенітету, протекціоністської політики щодо національної промисловості, покращення фінансового становища пенсіонерів та сімей з дітьми тощо [12].

Головним же фактором, який зманює колись лівий електорат на бік нових правих рухів, є імміграція. Це саме той фактор, у якому переплелися культурні й соціальні мотиви. Це чинник реального зниження якості життя пересічного жителя європейської країни, включаючи не тільки тих людей, які реально конкурують з мігрантами за робочі місця, а й людей, у яких погіршується якість безпеки, якість соціальної інфраструктури – освітніх закладів, медичних установ тощо. Нові праві партії для артикуляції цих проблем використовують як соціальну так і культурологічну лексику, підкреслюючи важливість збереження ідентичності, національної культури, національних традицій тощо.

На друге місце в ідеології нових правих можна, напевне, поставити антиістеблішментську риторичку, яка є важливим елементом у їх агітації та

системі політичної мобілізації. Протиставлення себе істеблішменту в певному сенсі також можна назвати запозиченням правими у нових лівих, тому що ще в останні десятиліття ХХ ст. нові ліві працювали на протиставлення системі загалом. Таким чином, загальні ідейні основи – це поєднання правих і лівих ідей і риторика протистояння істеблішменту, системі.

Що ж стосується Європи, то ця риторика пов'язана з євроскептицизмом, тому що система насамперед уособлюється Брюсселем – великою бюрократичною машиною – і його ставлениками в національних державах. У США це, напевне, більше асоціюється з Уолл-стрітом, як світовим фінансовим центром та елітами, які діють за вказівками транснаціональних кампаній тощо.

Британських прихильників виходу з ЄС і прихильників Д. Трампа на президентських виборах у США об'єднує переконання, що правлячі еліти занадто довго ігнорували їх незгоду з приводу міграції та економічної нерівності. Вони відповіли на це багатостороннім повстанням проти статус-кво, яке вперше за покоління відкрило доступ на політичну арену несподіваним, радикально налаштованим кандидатам [172]. Найбільші європейські ультраправі партії та їх лідери сприйняли результати проведеного у Великобританії референдуму про вихід країни з ЄС (Brexit), як свою перемогу над європейськими бюрократами, а також активно закликали ініціювати проведення подібних референдумів у власних країнах, що, по суті, за підтримки суспільством даної ініціативи, поставить під сумнів саме існування Євросоюзу. Фракція Європарламенту «Європа націй і свобод» має на меті розпуск Європейського Союзу й побудову нового порядку – «Європи вільних націй». М. Ле Пен на з'їзді фракції 21 січня 2017 р. (участь взяли представники правих партій з Франції, Німеччини, Нідерландів та Італії у своїй промові наголосила, що зростання популярності правих у Європі відбувається через «диктат ліберальних еліт» [255].

За результатами опитування, проведеного Фондом Бертельсманна серед 15 тисяч громадян Євросоюзу у 2016 р., головною причиною зростання популізму в Європі є острах перед глобалізацією, втратою національної

незалежності. Це штовхає багатьох відвернутися від політичного мейнстріму і звернутися до популістських партій. Загалом по ЄС глобалізацію як благо та шанс для розвитку вбачають все ж трохи більш ніж половина опитаних європейців – 55 %, при цьому «глобо-оптимістами» є 61 % респондентів віком 18-25 років. Але ситуація відрізняється по країнах. Так, 55 % французів і 54 % австрійців назвали ідею спільного розвитку націй швидше загрозою, зате в Нідерландах таких лише 41 %, 45 % у Німеччині, в Угорщині 46 %, в Італії та Іспанії – по 39 %. Тенденція більш чітко простежується по партіях. Зокрема, у ФРН наслідків глобалізації побоюються 78 % симпатиків «Альтернативи для Німеччини», у Франції цю причину назвали 76 % послідовників «Національного Фронту», в Австрії – 69 % прибічників Австрійської партії Свободи і 66 % прибічників Ліги Півночі в Італії. Як з'ясували співробітники Фонду, на рівень підтримки популістських партій впливають освіта, рівень доходів і вік виборців. Найбільше прихильників популістів виявилось у соціальних категоріях з невисоким рівнем освіти, рівнем доходів і серед людей старшого віку. На подив самих дослідників, так званий «конфлікт цінностей» виявився далеко не головною причиною зростаючого популізму та, відповідно, євроскептицизму [87].

Можна припустити, що правий популізм, виконавши суттєву частину своєї місії, знову прийде до занепаду, коли буде відновлений певний баланс у культурній політиці, політиці ідентичності, економічній політиці, баланс між тенденціями до глобалізації та деглобалізації.

Аналітики зі шведського центру «Timbro» відмічають суттєве співпадіння між правим популізмом і націоналістичною ідеєю. «Обидва відстоюють інтереси народу, волю більшості, а наявність меншості є потенційною загрозою у трактуванні ними демократії. Однак, якщо всі популістські радикальні праві партії націоналістичні, то не всі націоналістичні партії є радикальними правими популістами». У доповіді дається характеристика сучасних ідеологічних напрямків популізму. Щодо лівого популізму, то він «є чимось новим у порівнянні з традиційними лівими, які використовують чітке класове

розмежування, виділивши верстви суспільства, що перебувають у постійному конфлікті інтересів (клас робітників проти класу капіталістів). Поняття «народ» у трактуванні сучасного лівого популізму ширше, що має більше спільного з правим популізмом, ніж з традиційними лівими. Схожими у них також є погляди на державу: вона має бути сильнішою, щоб вирішувати нагальні проблеми, держава також є природним інструментом для проведення соціальних змін». Підкреслюється, що «всі прихильники посилення ролі держави є євроскептиками. Майже всі ці партії критикують НАТО, часто мають позитивний погляд на путінську Росію. Вони всі критично ставляться до глобалізації та вільної торгівлі. У ході голосувань в Європейському парламенті часто радикальні партії й лівого, й правого спрямування знаходять спільну мову у певних питаннях, не зважаючи на значні ідеологічні розбіжності». Щодо правих популістів, то вони «виступають за збільшення повноважень поліції та військових. Ліві популісти (і багато правих популістських партій, наприклад, «Фідес» в Угорщині й Національний фронт у Франції) дотримуються авторитарного погляду на ринок і виступають за націоналізацію банків і великих корпорацій» [306, с. 11].

Праві й ліві популісти в Європі, як зазначається в доповіді, «працюють на одному електоральному полі. Є суттєва схожість між виборцями, які голосують за праві популістські партії в Північній Європі (Скандинавія) і виборцями Південної Європи, які підтримують ліві популістські партії. У європейській перспективі ліві й праві популісти доповнюють один одного: успіх лівого популізму на Півдні Європи відбувається за рахунок правого популізму» [306, с. 12].

Періоди суспільних криз, коли в силу формування нових об'єктивних умов (економічні процеси, суспільно-культурні, міжнародні тощо) виникають і нові лінії напруги, на які не відразу реагують мейнстримні політичні сили, завжди актуалізують популізм. Так, якщо в ХІХ ст. лінією політичного розмежування був процес виходу непривілейованих соціальних верств із станового суспільства та протистояння клерикалізму й антиклерикалізму, в

XX ст. – конфлікт праці й капіталу, то в XXI ст. актуальними стають культурна політика, політика ідентичності, проблема імміграції – усе що пов’язане з виділенням груп населення за культурними критеріями. Сюди також можна віднести питання біоетики: аборти, одностатеві шлюби, евтаназії. Для багатьох виборців ці питання стають ключовими при виборі того або іншого кандидата чи партії. Таким чином, групування суспільства за культурними чинниками актуалізує ту політичну пропозицію, яку артикують праві популістські партії сьогодні. Не виключено, що вони будуть проходити певне перезавантаження, оскільки політичний контекст може змінюватися, але їх затребуваність визначається наявною конфігурацією сучасної ліберальної демократії.

При загальних рисах популістських рухів у всіх країнах Євросоюзу, популізм східноєвропейський має свої специфічні риси. Східна Європа мала власну традицію популістських рухів. У кінці XIX – на поч. XX ст. націонал-популістські ідеї захищала сербська Народна Радикальна партія Ніколи Пашича (створена в 1881 р.), Словацька Національна партія (1871-1938) й Глінкова Словацька Народна партія (1906-1945) та ін. Соратники Ніколи Пашича, зокрема, відкидали ліберальні цінності західноєвропейської цивілізації, будуючи свою доктрину на базі вкоріненої у народну свідомість патріархальності, й ідентифікуючись таким чином з масою [265].

Революції кінця 80-х рр. XX ст. у країнах Центрально-Східної Європи, безсумнівно, були подіями світового масштабу. Вони не тільки об’єднали Європу, а й суттєво змінили геополітичну ситуацію в світі. Професор Оксфордського університету Т. Гартон Еш відмітив «1989 рік став одним із кращих у європейській історії. Всесвітня історія творилась – якщо вжити цей термін у квазігегельянському сенсі – у самому центрі Європейського континенту» [79, с. 124].

Держави, які в новітній історії не мали, або мали досить не тривалий період власну незалежність, здобули нарешті реальний суверенітет. І це, напевне, найважливіший результат тих подій разом з тим, що народи відмовились від комунізму та сприйняли ліберальні цінності, об’єдналися з

Європою. Увійшовши до співдружності європейських держав нові члени ЄС одержали більше можливостей для власної суспільно-економічної модернізації. Упродовж даного періоду в цих країнах сформувалися політичний плюралізм, демократична парламентська система, громадянське суспільство, правова держава. Авторитарні схильності лідерів в окремих країнах, часті зміни парламентів і урядів, недостатня зрілість нових політичних еліт, нечіткість програм політичних партій, не завжди раціональні прояви націоналізму, корупція тощо не є свідченням відсутності демократичних інститутів у східноєвропейських державах. У тій чи іншій мірі подібні явища проявлялися і проявляються в усіх країнах світу до і після системних реформ.

Безсумнівно, що одним із важливих результатів східноєвропейських революцій є зміни в свідомості людей. Цей процес найтриваліший і, ще далекий до завершення. «Його складовими є і рання післяреволюційна ейфорія, і сподівання людей на покращення добробуту, і підвищення соціального статусу, і розчарування в соціальних очікуваннях аж до фрустрації, і поступове звикання до умов конкуренції (економічної й політичної), і зменшення державної опіки, й усвідомлення ролі приватної власності, й синергетичне пробудження та багато іншого, що проявляється в усіх сферах суспільного буття» [69, с. 5].

Оскільки одним із головних результатів «оксамитових революцій» стало утвердження суверенної державності країн Східної Європи, то й основні проблеми їх у відносинах з «старою Європою» будуть пов'язані саме з цією обставиною. Пожертвувавши частиною суверенітету при входженні до Європейської спільноти, вони не втратили національної самоідентифікації й незалежності. На відміну від міжвоєнного періоду, коли умови Версальського миру не забезпечили їм дійсно незалежного існування (у 1938-1939 рр. досить легко втратили незалежність навіть найбільш розвинуті з них – Чехословаччина та Польща), сьогодні східноєвропейським державам достатньо надійно гарантована зовнішня безпека. У цих умовах вони можуть з більшою впевненістю ніж будь-коли, піднімати гасла національної самобутності,

гордості та навіть величі. Якщо на етапі антикомуністичної революції націоналізм, проявивши свої конструктивні якості, зіграв позитивну роль у становленні суверенних держав, то у період прискореної модернізації націоналізм дуже часто використовують популістські політичні сили. Відкинувши радянський і російський гегемонізм, вони почасти готові заперечувати унормованість правил і процедур Європейського Союзу в ім'я утвердження національних цінностей і недопущення будь-якого ущемлення національного суверенітету в усіх сферах суспільного життя.

Певні політичні лідери країн Центрально-Східної Європи розгледіли в національній символіці значний потенціал популістської політики. Але, скориставшись настроями «втоми від демократії», викликаними завищеними очікуваннями від вступу в Європейський Союз та незадоволенням життєвими умовами, легко маніпулюючи національною риторикою, є загроза піддатися спокусі протиставити ліберально-демократичним цінностям націоналістичні, напівавторитарні чи відкрито авторитарні у поєднанні з популізмом. Заяви політиків-популістів про розширення суверенітету держав, відстоювання національної ідентичності часто слугують прикриттям для реалізації їх прагнень до власного авторитаризму, що, у свою чергу, послаблює взаємини в ЄС і НАТО [228, с. 21].

У тому політичному просторі, де перехрещуються, з одного боку, демократичні ідеї і практики, а з іншого, – тенденції націоналізму, виникає національний популізм, який наділяє певний тип суспільних зв'язків особливим значенням, підпорядковуючи собі решту принципів суспільної групи.

Націоналізм, який утверджується за рахунок обмеження прав нетитульних (і загалом інших) етносів не сумісний з демократією за визначенням. Водночас, безсумнівним є те, що націоналізм, який сприяє ренесансу нації після періоду політичного чи ідейного розброду цілком сумісний з демократією та здатен спиратися на її постулати [69, с. 10]. Підштовхування людей до націоналізму, пошук проблем, що виникли за рахунок іншого народу, свідомо нездійсненні обіцянки благополуччя на цій

основі, гра на національних почуттях – усе це характерні ознаки національних політиків-популістів. Популісти на словах дбають про національну культуру, історію, мову, але все це у них закінчується лише закличками. Своїми виступами вони розбурхують національні почуття людей, націлюють їх шукати винних серед інших націй. Завдяки націонал-популізму дуже легко завоювати владу, але він же, зрештою, автоматично заганяє такого політика до найбільш крайніх сил націонал-патріотизму. Тому вся політична тактика будується на підігріві національних пристрастей. Мотив один – утриматися при владі. Національний популізм залишає мало шансів для розвитку нації, етнічних груп [220, с. 65].

Зростання популізму нині пояснюють, як підкреслює С. Кіршенблат, руйнуванням ліберального консенсусу, яке почалося після закінчення холодної війни, зі зростанням напруги між демократичним мажоритаризмом і ліберальним конституціоналізмом – двома головними підвалинами демократичних режимів. Посилення ролі популізму свідчить про поступову втрату привабливості ліберальних рішень у сфері політики, економіки та культури. І якщо популізм у країнах «старої» Європи можна вважати наслідком розчарування демократією, у країнах Центрально-Східної Європи його основою є невиправдані очікування, пов'язані з демократією, тобто неповнотою її втілення [138].

Популісти Центрально-Східної Європи різкіші від своїх західних колег у критиці неоліберальних нововведень в ЄС, культу толерантності й політкоректності, захисту національних, етнічних та інших меншин за рахунок інтересів більшості. Саме ці політики особливу увагу приділяють питанням національної історії і національної пам'яті, формуванню національно-патріотичної свідомості, збереженню відродженню релігійної ідентичності своїх народів, наголошують на християнських витоках Європи [44, с. 630].

Характерними рисами сучасного східноєвропейського націонал-популістського світогляду, який знаходить свій прояв у тих чи інших національних ідеологічних системах є протиставлення себе «системним» лівим і правим, традиціоналізм, патерналізм, патріотизм. Орієнтована на традиційні

цінності та збереження національної ідентичності частина східноєвропейських спільнот висуває геополітичні проекти альтернативної організації цього регіону.

У межах Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) на зустрічі 20 січня 2016 р. разом з Македонією, Сербією та Словенією було прийняте рішення про спільну позицію щодо мігрантів і щодо питання можливої угоди між ЄС і Великобританією. Активізувалися дії щодо створення т. з. Міжмор'я як дійсно дієвого проекту. У 2015 р., під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН відбулася перша зустріч країн регіону Адріатичного, Балтійського і Чорного морів – Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії, Хорватії, Словенії, Австрії. Сьогодні робляться кроки, спрямовані на об'єднання держав. Найбільш активні у просуванні проекту Міжмор'я є Президент Польщі А. Дуда й Президент Хорватії К. Грабар-Кіратович. Остання посилається на досвід існування націй у складі Габсбургської імперії перед Першою світовою війною й наголошує на схожих економічних і геополітичних проблемах країн регіону. По суті йдеться про неформальний клуб держав регіону, об'єднаних ідеєю лобювання спільних інтересів у Брюсселі, насамперед у сферах енергетики, економіки, безпеки кордонів, субсидій Євросоюзу [171].

Зростання популярності націоналізму у політичному житті європейського суспільства відбувається водночас з актуалізацією євроскептицизму, викликаного розчаруванням у дієвості функціонування структур ЄС. Геополітичні й загальноєвропейські кризи останніх років: фінансова, проблеми єврозони (Греція, Іспанія, Португалія), загроза з боку Росії і її «гібридних війн», яка уже четвертий рік нависає над східним флангом євроатлантичного блоку, певні економічні «незручності» та іміджеві втрати викликані економічними санкціями проти неї, вплив мігрантів із зони близькосхідного конфлікту, зростання загрози тероризму на території європейських держав, криза традиційної партійної політики в країнах Заходу показали всю недолугість забюрократизованих загальноєвропейських політичних структур, їх нездатність

швидко й ефективно вирішувати сьогоденні проблеми, підтримувати уже звичний для європейців рівень соціального захисту, відчуття внутрішньої й зовнішньої безпеки, захищеності. Євроскептики, які були завжди, саме зараз одержали сприятливе, живильне середовище для стрімкого поширення своєї пропаганди [228, с. 21].

Люди не цінуватимуть демократії, «якщо вона не вирішуватиме успішно соціально-економічні проблеми та не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості. Якщо демократія не працює ефективно, народ може віддати перевагу тому, щоб ним керували без його згоди, оскільки не захоче й далі завдавати собі зайвого клопоту робити політичний вибір» [156, с. 50].

Американський аналітик Я. Бугайські наголошує, що сьогодні більшість людей часто губляться перед складністю цього світу та шукають для себе простих відповідей, повернення до «старих» форм життя: нація, релігія, раса, сім'я. Ці прості відповіді й пропонує їм популізм. Нереалізовані структурні реформи в деяких країнах призводять до матеріальної скрути, погіршення рівня життя та поширення безробіття. Закономірно, що «наростає й громадське невдоволення правлячими кабінетами. Загальні вибори перетворюються на спосіб усунення партій від влади, замість того, щоб забезпечувати ефективні політичні альтернативи. Такі умови підривають реформістські й прозахідні рухи та стимулюють різноманітні форми популізму й авторитаризму, а в деяких випадках і руйнують національну єдність» [49, с. 32].

Запеклі популісти в країнах Центрально-Східної Європи насамперед експлуатують два аспекти, до яких найбільш вразлива громадськість: соціальну справедливість та етнічний націоналізм. Антиелітарна популістська риторика знаходить прихильників серед розчарованих у своїх економічних сподіваннях людей, що може перерости в радикальну опозицію до наявних політичних інституцій, як державних так і загальноєвропейських. Сьогодні популізм у країнах Центрально-Східної Європи часом набуває проросійського, антиукраїнського спрямування. Такий розвиток подій до того ж вигідний Російській Федерації, яка прагне реалізувати свої регіональні амбіції,

розколюючи Євросоюз, підриваючи ефективність НАТО, ставлячи під сумнів авторитет міжнародних організацій і попередніх міжнародних угод, які були спрямовані на збереженні миру і стабільності в світі [228, с. 24].

Спільним для всіх часових, національних, ситуативних проявів популізму є його яскраво виражений антиелітизм. Д. Макдоннел, один із авторів дослідження «Популізм ХХІ століття» стверджує, що «через масову недовіру до еліт похитнулися стовпи представницької ліберальної демократії – зокрема, партії та інші форми політичної участі. І не зважаючи на те, що підтримка демократії як такої у цілому велика як ніколи, на Заході суттєво знизився рівень довіри суспільства до демократичних акторів (політиків і партій), а також до представницьких інститутів». За цих умов і маси, й еліти поступово втрачають інтерес до взаємодії в рамках традиційної демократії. Сучасні політичні партії зазвичай слабо представлені на місцях (на відміну від масових рухів у минулому); членів у них менше (а ті, що є, часто мають номенклатурний характер); з виборцями у міжвиборчий період вони контактують усе рідше. Зі свого боку, електорат «голосує ногами» – тому протягом останніх двох десятиліть активність виборців на Заході повсюди й неухильно падає. «У суспільстві сформувалося стійке уявлення про те, що політичні, економічні й культурні еліти страшенно далекі від проблем рядових громадян, що вони думають лише про себе і, до того ж, часто корумповані» [159].

Із того, якою широкою, «позакласовою» підтримкою користуються сьогодні позасистемні популістські партії стає зрозумілим, що і в середнього класу, і в соціальних низів спостерігається певна суміш байдужості й неприязні до еліт. Існують кілька структурних факторів, які сприяють зростанню антиелітарних настроїв. Економічна й культурна глобалізація сприймається – до речі, справедливо – як процес, за яким стоять еліти. Як відмітив Д. Дзолу у своєму інтерв'ю, присвяченому «авторитарному популізму», «сформувалося розповсюджене уявлення про певний клас транснаціональних капіталістів, які набували собі хмарочосів і мегаполісів і керують із них світом. Політичні – а разом з ними й культурні – еліти сприймаються аналогічним чином: як хтось

сам у собі, тобто як журі й конкурсанти в одній особі» [159]. Це не є чимось новим. Сильні антиелітарні настрої спостерігались і в минулому, наприклад, у др. пол. XIX ст. різні реформатори й просто демагоги звинувачували в усіх бідах, які переслідували США, фінансистів з Уолл-стріт чи бюрократію.

Що стосується заходів, які б сьогодні могли знизити напругу антиелітарних настроїв, то вчений стверджує, що «для початку системним політикам потрібно було б серйозно прислухатися до того, чого хочуть виборці». Проте, це стається лише тоді, коли «елітам уже нікуди відступати». Ключовими аргументами популістів і позасистемних політиків є звинувачення еліт у недемократичності, небажанні рахуватися з потребами й інтересами простих людей: «мовляв, еліти «украли» у народу демократію, голос простих людей більше не чути, і тому їх традиції, індивідуальні й колективні права знаходяться в небезпеці». Таким чином, популісти мають можливість саме себе представляти «справжніми» демократами. Достатньо небезпечним узагальненням, яке «руйнує довіру як до представницької демократії в цілому, так і до окремих її інститутів» є звинувачення еліти в повсюдній корупції. Однак, для цього є реальні підстави – в країнах Європи і навіть у міжнародних структурах та інститутах час від часу спалахують корупційні скандали з участю політичного й економічного істеблішменту й не завжди адекватне покарання за такі дії лише зміцнює уявлення про еліти як про певну касту «недоторканих», які «живуть за власними законами». Водночас, учений відмічає, що «можливо справа не в зростанні рівня корупції, а в тому, що ЗМІ сьогодні охочіше й ефективніше її викривають та обговорюють» [159].

Парадокс сьогодні в тому, що самі системні політики не проти використати антиелітарні настрої. Однак, зазвичай, на цьому спекулюють саме популісти. Соціальна демагогія будується на протиставленні гомогенної маси «чесних простих людей» різноманітним егоїстичним і корумпованим елітам. Судячи з результатів європейських виборів за останні 15 років, ця риторика все більше подобається виборцям – причому, повсюдно: від Франції до Польщі й від Італії до Норвегії.

На основі аналізу ключових компонентів популізму через призму функціонування ідеологій, відзначаючи його невизначеність, можна стверджувати, що саме така фрагментарність є головною його рисою. Г. Мусіхін підкреслює, що нездатність існувати як самостійна комплексна ідеологія, яка змушує популізм користуватися не лише конкретними напрацюваннями, а й концептуальною серцевиною інших ідеологій, не означає, що популізм не можна ідентифікувати як особливу ідеологічну течію, яка має власні відмітні характеристики. Тому, наголошує вчений, досліджуючи ідеологічну реальність, не можна зупинятися на виявленні популістських рис у діяльності певних партій чи політичних лідерів. «Набагато важливіше визначити, чи застосовує досліджуваний політичний актор популістські прийоми, залишаючись при цьому в межах визначеної комплексної ідеології, або ж мова йде про ідеологію популізму, який «присмоктався», як вірус, до концептуального ядра комплексної ідеології» [170, с. 52].

Особливість української політики полягає в тому, що кожна політична сила бере на озброєння різні типи популізму. І за допомогою одного типу маніпулятивної риторики воює з іншим, не менш маніпулятивним. Уже на початку української незалежності концептуально ідеологічно означені націоналістичні політичні рухи й організації використали риторику економічного популізму в ході підготовки Всеукраїнського референдуму 1991 р. щодо державного суверенітету України. У тих умовах, коли для переважної більшості громадян УРСР національна ідея була далекою / неприйнятною / незрозумілою, національні політичні сили у своїй агітації за самостійну Україну використали економічні аргументи. Маніпулюючи цифрами економічного становища Української РСР в єдиній союзній державі, вони переконливо доводили якою заможною буде Україна та, відповідно, кожний її громадянин, коли не доведеться «годувати Москву».

Такий підхід породив великі сподівання в людей, насамперед, на поліпшення матеріального становища (та ще й враховуючи втому від постійного дефіциту споживчих товарів), що неминуче закінчилися великими

розчаруваннями й не тільки економічними можливостями української держави, а й демократією як політичною системою та заклав основи для розквіту популізму на наступних етапах українського державотворення.

Можна припустити, що вихід України зі складу СРСР, залишаючись у рамках політичної легітимності (схвалення вищим законодавчим органом влади та всенародним референдумом) у своїй глибинній суті був своєрідним консенсусом між елітою та народом: одні прагнули до розподілу економічного активу країни без втручання інших центрів політичної влади, інші сподівалися нарешті поквитатися зі злиднями та зажити заможнo, адже «ми народ працьовитий і все в нас є» (певний острах нагнали також гарячі політичні баталії на вулицях Москви). Ідеологічна національна складова при цьому залишалася незначною – носіями української національної ідеї були здебільшого колишні дисиденти та частина населення західних областей; десятиліття радянського володарювання виховали у суспільстві щонайменше відчужене ставлення до націоналізму. Для більшості громадян України усвідомлення того, що головною умовою виживання народу є його національна держава, прийшло, напевне, лише після кривавих подій зими 2013-2014 рр. та початку російської агресії в Криму й на сході країни.

Після розпаду Радянського Союзу представники українського націоналістичного руху змогли потрапити до парламенту, але виявилися неспроможними протистояти правлячій посткомуністичній номенклатурі, яка зуміла не тільки втриматися при владі, але й дуже швидко розбагатіла, зосередивши під своїм контролем більшість економічних ресурсів країни, оскільки була організованішою й політично досвідченішою. Виникла закрита «каста» колишніх партфункціонерів, які зуміли швидко конвертувати владу у фінансовий капітал.

Паралельно із формуванням олігархічної системи влади в Україні відбувалося погіршення показників економічного становища країни та падіння добробуту населення. Лівий популізм став ключовим посилом у політичній риторичі 90-х рр. І це цілком закономірно – звикле до соціалістичного

принципу розподілу населення прагнуло зберегти ті соціальні гарантії, які їм пропонувала радянська держава (безкоштовні медичне обслуговування й освіта, система пільг, гарантовані робочі місця й зарплати, пенсії, дешеві енергоносії тощо). Політики, за таких умов, щоб вигравати вибори та залишатися при владі, яка була головною умовою розвитку їх бізнесу, активно використовували соціальний популізм.

Основою цього суспільно-політичного гібриду є глибоко вкорінений патерналізм у політичній культурі українського суспільства, який владна еліта продовжує підживлювати, оскільки зuboжілим, залежним від державних чи інших подачок електоратом завжди легше маніпулювати, щоб добиватися своєї мети – залишатися при владі. Свідченням актуальності лівого популізму є постійний успіх Соціалістичної партії протягом 90-х – поч. 2000-х рр., присутність комуністів в українському парламенті до 2014 р., створення навіть олігархічних партій (СДПУ(о) В. Медведчука) з ліво-центристською програмою. Лівим популізмом, соціальною риторикою широко послуговуються також усі політичні партії у ході виборчих кампаній, опозиційні й провладні політичні сили в парламенті, органи державної влади. Сьогодні найбільш впливовою суто популістською партією в Україні є Радикальна партія О. Ляшка.

Націоналізм як конструктивна ідеологія, яка могла б стати основою формування проукраїнської державницької політичної сили, що об'єднує навколо себе свідомі патріотичні верстви й здатна запропонувати та втілити у життя цілісну програму комплексного реформування української держави й суспільства, зусиллями досвідчених політичних гравців – правлячої політично-олігархічної еліти, також перетворений на популізм. Як реакція не стільки на активний розвиток власне українського правого руху, скільки на відповідну спекулятивну популістську риторіку стала актуалізація аналогічного проросійського руху зі схожими, тільки діаметрально протилежними ідеями та заявами, ще в більшій мірі популістськими. Владна еліта таким чином реалізовувала принцип «розділяй і володарюй». Лише події останніх років

дають реальні підстави сподіватися, що із національно-спрямованих рухів та організацій, структур громадянського суспільства (волонтери, учасники війни на Донбасі тощо) зрештою постане в Україні потужна ідеологічна партія, запит на яку в суспільстві вже сформувався.

Зважаючи на слабку ідеологічну структурованість політичного простору в Україні ідеологія популізму тут ще більш фрагментарна, риторика якої більш ситуативна, ніж в країнах стабільної демократії. В умовах відсутності в політичних сил реальної ідеології та відповідно повноцінних партій (партії-політико-бізнесові проекти, партії-списки) переважає «політика настрою», яка виражає не реальні інтереси різних груп суспільства, а настрої, сформовані часто навіть не об'єктивними обставинами, а сконструйовані й нав'язані суспільству самими ж політиками-популістами. Політикам така ситуація вигідна, діяти у ній, керуючись лише власними інтересами, легше. За своєю ж суттю така політика спекуляції на народних настроях, публічних походів політиків «в народ» (особливо під час виборів) використовується як прикриття сформованого відчуження між політиками й суспільством.

Для того, щоб демократія дійсно реалізовувала інтереси людей, а не бюрократичного апарату, істеблішменту, суспільство повинне демонструвати готовність до реального сприйняття об'єктивної реальності, виходячи з фактичного стану справ, а не через призму тих чи інших ідеологій, особливо популізму. Вони пропонують привабливі картини майбутнього, часто нехтуючи нинішнім. Демократія можлива тільки, коли є активні, ініціативні громадяни, які дорожать свободою, сприймають закони як єдиний легітимний механізм регулювання суспільних відносин, не покладаються у вирішення своїх справ на державу, а вимагають від неї створення необхідних умов для реалізації своїх потенційних можливостей.

Зважаючи на те, що популізм знаходить своїх прихильників як у бідних, так і в багатих країнах, з різним рівнем розвитку демократії, можна стверджувати, що визначальним фактором тут є ідеологічний – ті, хто схильні до популізму, поділять певний набір переконань, поглядів, мають певний

світогляд. Загалом, визначаючи загальні ідеологічні характеристики популізму, можна констатувати, що він не відзначається цілісністю й концептуалізмом, популізм ситуативно послуговується ідеями усіх конструктивних ідеологій (лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм). Популізм у цьому сенсі є ідеологічно-спекулятивною орієнтацією суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас, невдоволених своїм життям. Спільними постулатами для всіх видів популізму є народ, антиелітизм, встановлення «справжньої справедливості» та наявність лідера з тією чи іншою мірою харизматичності.

2.3 Технологічні чинники маніпулятивного використання популізму в політиці

У сучасному політологічному дискурсі термін «популізм» часто використовується для позначення тактичних прийомів у політичній боротьбі, які пов'язані з апеляцією до суспільної свідомості мас, зі спробами підлаштуватися під їх вимоги. При цьому використовуються такі риси суспільної свідомості, як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих і однозначних політичних рішень. Популістська свідомість характеризується утопічним ірраціоналізмом, який проявляється в своєрідній формі – в оболонці плоского прагматизму, що виражається в прихильності до економічних і політичних простих рішень, тобто у вірі в те, що один чи кілька заходів можуть радикально змінити на краще всю суспільну ситуацію.

А оскільки під популізмом розуміється діяльність, заснована на маніпулюванні в народі цінностями й очікуваннями, то за своєю суттю популізм є методом соціально-управлінського впливу на суспільство, основою якого є нетрадиційно-прийнятні норми та використання підтримки народу для завоювання успіху. Серед основних популістських методів М. Баранов називає: «спроби підлаштуватися під вимоги народу; використання піддатливості великих людських мас примітивним гучним гаслам; використання таких рис

буденної свідомості як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, тяга до сильної особистості; гра на «очікуваннях» народу; апеляція до простоти та зрозумілості пропонованих заходів, пріоритет простих вирішень складних проблем; прямий контакт між лідером і масами без посередництва політичних інститутів; спекуляції на вірі людей в швидкі та легкі шляхи виходу з кризи; виступ від імені простої людини; переорієнтація гніву та образ людей на інститути влади та правлячі еліти; використання невирішеності найзлободенніших на даний момент проблем з метою здобуття статусу борця за народні інтереси; маніпулювання громадською думкою» [23].

Політична боротьба в умовах демократії апріорі передбачає, що кожна політична сила має бути, до певної міри, популістською. Передвиборча діяльність має на меті досягнення такого впливу на свідомість людей, який сформував би прихильне ставлення електорату до певних політиків та їхніх ідей. Саме для цього й використовуються політичні технології, зокрема, методи психологічного впливу на підсвідомість виборців задля зниження рівня критичності їх мислення.

Популізмом називають «особливу логіку політичної дії, яка заснована на своєрідній грі у піддавки між лідером і виборцями, заснована на униканні розумних програм, планів, аргументів, побудована на обіцянках, невиконанні цих обіцянок, гра на емоціях, а не на розумі». Популізм – це «уникання справжньої політичної дії. Водночас, популізм – це гра, яка стосується як політиків, так і виборців, громадян. Якщо громадяни надають перевагу партіям не ідеологічним, а партіям, де є лідери, які багато обіцяють, які викликають сильні емоції та тим отримують голоси, то відповідальність за популізм несуть як виборці, так і політики» [209].

Український вчений Д. Видрін характеризує популізм як певний набір технологій, відмітною рисою яких є використання невдоволення тих чи інших соціальних прошарків, чого завжди вистачає й використати його найлегше. У будь-якому достатньо вільному в прояві своїх настроїв суспільстві були, є і

будуть окремі невдоволені громадяни, групи й цілі прошарки [73]. При цьому не треба заморочуватися формулюванням чітких ідеологічних принципів, розробкою перспективної програми подолання існуючих проблем та забезпечення сталих показників зростання.

Одна з головних технологій популізму базується на тій особливості політичної ментальності широких мас, яку Д. Видрін називає «презумпцією істинності простих рішень», апелюючи до простоти та зрозумілості пропонованих заходів. Деякі учасники політичного життя досить вміло й успішно використовують цей прийом, особливо проти суперників, інтелектуально вищих за них, повертаючи проти них їх же чесноти – ерудицію, теоретичну підготовку, концептуальність та інноваційність мислення.

Досить часто базовими чинниками політичних технологій популізму є національні, етнічні особливості громадян, особистісні якості окремих людей, такі як надмірна довірливість, схильність до драматизації явищ і подій, їх фетишизація. Багато політиків використовують національні особливості, інтереси виборців для завоювання власного авторитету чи авторитету політичної сили, яку вони представляють.

У демократичній державі вибори вирізняються невизначеністю, невідворотністю та періодичністю, передбачають конкуренцію кількох кандидатів, які борються за довіру виборців. Їх результати завжди наперед невизначені, до офіційного оголошення результатів ніхто не може бути повністю впевненим в перемозі, невідворотні, тому що результати не можна змінити й обрані представники займуть свої посади згідно з визначеними законами термінами. Як зазначав А. Пшеворський, «демократія – це система розв'язання суперечностей, у якій результати залежать від того, що роблять сторони, але ні одна сторона не контролює того, що відбувається» [230, с. 30]. У цьому проявляється слабкість демократичних структур, які не можуть гарантувати визначеність результатів і створення механізмів, які б унеможливили як появу авторитарних тенденцій у суспільстві, так і актуалізацію популізму.

У вільному суспільстві, підкреслює М. Баранов, «основна відповідальність лежить на громадянах, які повинні передати свої права одному з кандидатів». Припускається, що громадяни у змозі вибрати того кандидата, який у найбільшій мірі відображає їх інтереси та володіє всіма необхідними властивостями для захисту виборців і реалізації передвиборних програм. На раціональний вибір можна розраховувати в умовах гласного й публічного змагання кандидатів при наявності вільних інформаційних потоків, коли ніхто не заважає спілкуванню кандидатів із своїми виборцями [23].

Популізм можна розглядати як специфічну недобросовісну політичну рекламу, яка намагається якнайкраще представити кандидата на виборну посаду чи у виборний орган, прикрашаючи його реальні здібності й можливості. Вибори ж є своєрідним «продажем» конкретного політика чи політичної сили виборцям. Популізм передбачає відмову від чіткої соціальної й ідеологічної ідентифікації, імітує всенародну підтримку та пов'язаний з роздаванням численних обіцянок, пільг, нагород, субсидій. Зрозуміло, що не всяка обіцянка є популізмом, нею як прийомом послуговуються всі політичні сили та політики, тим більше ті, хто знаходиться при владі. Визначальним є те, наскільки проголошені передвиборні обіцянки будуть реально виконані, наскільки конкретний політик чесний у своїх передвиборних планах провести ефективні, позитивні зміни суспільного життя.

У популістській діяльності незмінним є те, щоб перед виборами обіцяти якнайбільше, а виконувати лише те, що вигідно. Так, усі українські політики, починаючи з першої президентської каденції Л. Кучми, у ході передвиборної боротьби обіцяли провести в Україні економічні реформи: створити умови для розвитку малого та середнього бізнесу, запустити/розвивати реальний сектор, збільшити кількість робочих місць, зменшити енергозатратність виробництва, провести деолігархізацію, дерегуляцію й т. п. (набір гучних фраз міг видозмінюватися, виходячи з позиціонування політика й реальної економічної ситуації). Проте, реально зусиллями правлячої еліти в країні була створена (за часів Л. Кучми) та вкорінена при наступних президентах кланово-олігархічна

система, а політична влада завжди конвертувалася у фінансові дивіденди правлячої групи, в інтереси якої не входили ті економічні перетворення, які вони обіцяли, йдучи до влади. Тому до цього часу українське суспільство так і не побачило економічних реформ, які б забезпечили видимий поступ України до реальної ліберальної демократії. Відбувається таке своєрідне ходіння по порочному колу: спочатку виграються вибори на риторичі економічного реформування, потім, кілька років громадян переконують, що реформи йдуть повним ходом, а коли стає очевидним, що нічого насправді не відбувається, оголошують, що реформи саботують чиновники-шкідники / уряд / Верховна Рада / місцева влада. Винними упродовж останніх років провладними політичними силами оголошувалися чиновники міжнародних інституцій, які не то дають українцям безвізового режиму, то висувають неприйнятні умови для надання чергового кредиту, а не владна еліта України, яка практичну реалізацію своїх обіцянок не лише власним виборцям, а й міжнародним структурам замінює її імітацією чи вихолощенням.

Популісти дуже уважно ставляться до моніторингу громадської думки, так як загальновідомо, що всупереч громадській думці правити неможливо. Проте, громадську думку можна формувати, використовуючи для цього різні засоби: можливості адміністративного ресурсу, підконтрольні засоби масової інформації, методи політичного маніпулювання й соціально-політичного маневрування.

Універсальним способом популістського впливу є висування цілей, які штучно витісняють у свідомості й почуттях людей незадоволеність їх потреб. Дослідники називають такий популізм «цільовим» [2, с. 70-87], його використання більш поширене в кризових і бідних суспільствах. Ця технологія успішно була відпрацьована в Україні у ході президентської виборчої кампанії 2004 р. Команда кандидата В. Януковича актуалізувала тоді мовне питання, розділила українські регіони (які, безумовно, різнилися, але без суспільної прірви), спекулюючи на виключній ролі Донбасу, який «годує всю Україну»,

витіснивши таким способом спільну для простих людей усієї країни реальні проблеми зайнятості, безпеки, соціального захисту, невдоволення корупцією.

Популістський «цільовий» вплив реалізується найбільш ефективно, якщо він ототожнюється людьми зі своєю, особистою ціллю. Така реакція можлива, якщо політичний лідер має хоч певну харизматичність, під впливом якої запропоновані ним месиджі сприймаються як безсумнівна істина. При застосуванні цієї технології найбільш характерними є прямі контакти лідера з масами без посередництва будь-яких політичних інститутів та постійна апеляція до широких верств без прив'язки до певного класу чи прошарку. Як зазначають вітчизняні дослідники В. Корнієнко та С. Денисюк, – це особливо актуальним є для українського суспільства, у масовій політичній свідомості якого «живе уявлення про справедливого політичного лідера, від міри доброчесності якого залежить справедливість чи несправедливість його ухвал на відміну від західного громадянина, який вважає, що правильна побудова суспільства та досконалі закони, самі по собі є вирішальним фактором правильної поведінки посадовців» [143, с. 61].

Умовою харизматичного впливу є готовність людей покорятися, яка ґрунтується на емоційній залежності. Людина психологічно ототожнює себе з харизматичним лідером, сприймаючи його цінності й норми як свої. За відсутності в суб'єкта впливу харизми можливий зворотний механізм формування ототожнення, «коли не об'єкт впливу приймає ціль суб'єкта впливу як свою, а навпаки, суб'єкт ототожнює свою ціль з ціллю об'єкта. У цьому випадку люди стають особистими цілями політичного суб'єкта, зацікавленого в їх підтримці». Розповсюджений варіант такого впливу – цілеспрямоване формування у свідомості людей образу «слуги народу» [23].

Популістська риторика часто намагається показати, що політичні інститути, у першу чергу, партії є перешкодою для реалізації прямого народного суверенітету. На цьому тлі харизматичні лідери-популісти при кожній нагоді наголошують, що треба подолати якусь прірву між «народом» і мейстрімним політичним істеблішментом. Приклади таких політиків, як

С. Берлусконі, Ж.-М. Ле Пен, М. Ле Пен дають привід сказати, що й одна людина може стати рушійною силою великого популістського руху, у той час як його популістська партія залишиться порівняно невеликою. Такі лідери з особистою харизмою намагаються запевнити всіх, що традиційна участь партій і парламенту в справі політики залишилася в минулому і лідер не потерпить ніяких посередників у своєму спілкуванні з народом [105]. Як наголошує Р. Ітвелл, «харизматичні лідери часто винні в піднесенні популізму, зокрема, правого популізму, саме тому, що лідер безпосередньо звертається до виборців» [299]. Не всі, однак, вважають, що харизматичні лідери є головною причиною зростання популізму. Цілком можливо, що помітна харизма в лідера з'являється лише тоді, коли він одержує достатню частину голосів на виборах.

Стиль політика-популіста, його риторика особливі, їх важко з кимось сплутати. Зарубіжні політологи відмічають, що популістський стиль С. Берлусконі – «я один із вас», «я як народ» дуже схожий на стиль виступів Ж.-М. Ле Пена, який також говорить: «Я один із вас». Ж. Ширак робив те ж саме, постійно відмежовуючи себе від позицій еліти й позиціонуючи на словах частинкою народу [105]. Особливий популістський стиль і риторика легко впізнати в промовах, символах, публічних діях лідера Радикальної партії О. Ляшка в Україні; росіяни (і не тільки) вже більше двох десятиліть спостерігають за своїм талановитим топ-популістом В. Жириновським, якому постійне перебування при владі не заважає її критикувати й представляти себе «істинно» народним захисником.

Популізм легко використовує для свого успіху ситуацію, коли суспільство перебуває в стані соціальної стурбованості, тривожності, який характеризується підвищеною збудливістю чи апатією, невпевненістю, агресивністю, сугестивністю людей. Тоді популізм проявляється в критиці існуючих державних інститутів, їх діяльності, яка приносить шкоду суспільству, збурюючи недовіру до них. Люди в цій ситуації хочуть знати шляхи виходу з наявної ситуації, потребують ідеї, яка б могла їх вивести з напруженої ситуації.

Після відносно благополучних не тільки для Європи і США, але навіть для України 2000-х років прийшли складніші часи. Ситому, звиклому до комфорту суспільству завжди важко відвикати від звичного укладу. І коли стає некомфортно, людині важко виходити із зони психологічного спокою, починати думати. Їй простіше сприйняти, що світ поділений на чорне та біле, на погане та хороше (таке суспільне маніхейство). У такі періоди посилюється попит на таких політиків як В. Путін, Д. Трамп, М. Ле Пен, О. Ляшко. Вони говорять простими словами про те, що хочуть почути люди, відразу пропонують рішення, які здаються зрозумілими й тим самим створюють у людей ілюзію захищеності, непокинутості, надій на дивовижне повернення до попереднього комфортного стану без особливих власних зусиль.

Виступи популістів зазвичай достатньо примітивні й прямолінійні, так як вважається, що так легше достукатися до «здорового глузду простих людей». Вирішення політичних, економічних, соціальних проблем, які вони пропонують, виглядають як самоочевидні, зрозумілі й прості, щоб народу легко було впізнати в них народних політиків. Експертів, які беруть участь в публічній політиці й, пояснюючи її, використовують при цьому науково-теоретичну риторичну, вони звинувачують у нечесній грі, надмірному ускладненні як своєрідній приманці професійних політиків. Саме такий підхід дає підстави розглядати популізм як негативне явище, оскільки, наприклад, такі складні проблеми, як охорона здоров'я, трудова зайнятість, економічне зростання, імміграція не мають простих рішень, а популісти намагаються звести всі проблеми до кількох простих пунктів. До прикладу, Д. Трамп обіцяв американцям повернути їх спокійне забезпечене життя, звівши стіну на кордоні з Мексикою, виселивши певні категорії імігрантів, заборонивши ввіз китайських споживчих товарів та повернувши їх виробництво в Америку.

Популісти використовують ще одну технологію – лестоці «низам», загравання з «низамми». Д. Видрін зазначає, що помилковим було б вважати, що до лестоців схильні лише «верхи». Як показує історія політики для «низів» вона також достатньо зваблива і вони, як і верхи, так само нею

«розбещуються». Натовц, яким рухають в його політичних діях «не знання та компетентність, не політична культура й традиції, не високе почуття відповідальності, а сліпі інстинкти, непродумані стихійні пориви, спонтанні вибухи емоцій, стадне взаємонагнітання, і є найбільш піддатливим і закономірним продуктом політичних лестошів» [73].

Однією з найважливіших технологій, що застосовуються популістами, є створення позитивних образів політичних об'єктів. Такими об'єктами можуть бути як окремі особистості, так і корпоративні структури (політичні партії, блоки, рухи), а також держава в цілому чи міждержавні організації. Особливого значення набуває формування іміджу лідера, в якому переважно концентруються і через який проявляються вимоги суспільства до режиму та стилю управління. Маючи на увазі наслідки впливу іміджу, політики зазвичай доручають його формування фахівцям – психологам, консультантам, професійним аналітикам, а також засобам масової інформації.

Широке використання можливостей засобів масової інформації підвищує ринкову цінність популістських лідерів. «Політичною сценою» стали телевізор, радіо, електронні ЗМІ, через які популісти постійно про себе нагадують. Медіа дають можливість харизматичним лідерам безпосередньо «розмовляти з народом», зібравши навколо себе маси; таке представництво, таке лідерство на очах у всіх і становить сутність успіху популістської партії. Розвиток медіа – одна з причин потрапляння популізму в політичний мейнстрим: уже з початку 1990 рр. популізм стає однією з найважливіших відмітних характеристик західних демократій. Як зазначає К. Мадд, «дивним чином багато мейнстримних політиків переймають популістські манери саме для того, щоб успішно відбивати докори популістів» [325].

Популізм, таким чином, пов'язаний не тільки з перипетіями публічної політики, особливостями політичного представництва чи його нинішнім функціонуванням, а й з тим, як це все представлено в ЗМІ. Журналісти насамперед висвітлюють все негативне та все те, що викликає сильні почуття, емоції і таким чином спрямовують до популістів увесь глядацький інтерес.

Найбільша небезпека для громадян і демократичного державного устрою – використання ЗМІ з метою політичного маніпулювання. Маніпулювання базується на обмані, причому це не «брехня для порятунку», а цілеспрямовані, корисливі дії зацікавлених в цьому політичних, громадських, а то й державних інституцій. Нові медія, з їхніми міриадами екранів та потокових трансляції роблять реальність настільки фрагментованою, що її стає неможливо досягнути. І це штовхає людей, або дозволяє людям утікати від неї до віртуальної реальності та фантазій. Фрагментація у поєднанні з дезорієнтацією, спричиненою глобалізацією, залишає людей з почуттям сильного прагнення до більш захищеного минулого, що породжує ностальгію.

«Двадцять перше століття характеризується не пошуком новизни», – зазначала російсько-американська філософ С. Бойм, – «а поширенням ностальгії...». «Ностальгійні націоналісти та ностальгійні космополіти, ностальгійні любителі природи та ностальгійні «любителі міст». Відновлювальна ностальгія прагне відбудувати втрачену батьківщину з «параноїдальною цілеспрямованістю», уявляє себе як «правду і традиції», є зацикленою на символах величі та «відкидає критичне мислення на користь емоційних зв'язків...» [192]. Популісти активно експлуатують ці емоції й настрої: Д. Трамп заявляє про відновлення попередньої величі США, М. Ле Пен і її соратники – праві популісти в Європарламенті – про повернення могутності національних держав, на пострадянському просторі популісти спокушають маси ідеєю про відновлення Радянського Союзу, якого всі боялися і в якому були низькі ціни.

Погоджуємося з М. Дем'яненком, що сучасний арсенал способів маніпулювання досить різноманітний; він включає цілу гаму спеціальних прийомів, методів і технологій. До них належать «систематичне навіювання соціальних міфів, підтасування фактів, поширення брехні та наклепів, фрагментація інформації та її тенденційне коментування, використання спеціальних методів формування ілюзорної свідомості, таких, як, наприклад, «напівправа», «навішування ярликів», «перенесення чужого авторитету»,

«спіраль замовчування» тощо, показ на телебаченні політичних суперників у непривабливих ракурсах, використання для компрометації противників монтажу кадрів, що спотворює реальність, застосування маніпулятивних електоральних технологій тощо. Для кожного інформаційного жанру поряд із загальними прийомами існують і спеціальні методи формування ілюзорної свідомості управління політичною поведінкою людей» [111, с. 99].

Інформаційна революція спровокувала незворотні зміни в свідомості людей, які сьогодні одержують і сприймають інформацію по-іншому ніж кілька десятиліть тому – новини стають коротшими та емоційнішими, їх стає так багато, що такий обсяг інформації просто не сприймається людиною. Якість інформації також змінилася – аналітика змінюється «вижимками з новин», розгорнута картина замінюється кліпом, зміст – емоціями. І головне, що пришвидшення ритму життя в новому інформаційному просторі призводить до зміни сприйняття самого часу, у якому немає місця для пошуку правди і її осмислення. Як результат, основою суспільних запитів, зазначають експерти, «стають бажання простих рішень, які мають бути реалізовані тут і зараз; запит на класичні ідеології падає; фрагментація суспільства призводить до домінування тактики над стратегією; переважання тактики призводить до втрати цілеспрямованого руху соціуму, що посилюється використанням нових більш ефективних каналів комунікацій (за допомогою соціальних мереж, наприклад, можна організувати як мистецький флешмоб, так і акцію протесту)» [192]. Найкомфортніше у цій ситуації відчувається ідеологія популізму, який активно використовується і в зовнішньополітичній боротьбі геополітичними суб'єктами. Росія, наприклад, першою скористалася новими реаліями, фінансуючи популістів в інших країнах для дестабілізації внутрішньої ситуації.

Маніпулятивний вплив ЗМІ сьогодні став майже тотальним в умовах безперервного потоку інформації не лише через друковані видання теле- і радіо-ефіри, спеціалізовані інформаційні інтернет-ресурси, а й через сітку соціальних мереж (Гугл, Фейсбук тощо). Наголошується, що, замість запровадження нової ери правдивості, інформаційна доба дозволяє брехні

поширюватися у спосіб, який технарі називають «цифровою лавиною». І поки хтось перевірить факти та виявить неправду, будуть створені тисячі нових неправд, і сам цей обсяг «каскаду дезінформації» робить нереальність непоборною. Ця втеча в техно-фантазії переплетена з економічною та суспільною невпевненістю. Парадоксально, але люди, які не довіряють «традиційним» медіа, є більш схильними споживати дезінформацію, як це показало дослідження Північно-східного університету – «дивно, але споживачі альтернативних новин, користувачі, які бажають уникнути «масової маніпуляції» у мейнстримних медіа, активніше реагують на вкидання фальшивих заяв». Відкидання аргументів, заснованих на фактах, на користь емоцій, стає добром у собі. Політичне відлуння цих ідей легко помітити у думках Е. Бенкса, засновника кампанії «Вихід з Євросоюзу»: «Кампанія за те, щоб залишитися, апелювала до фактів, фактів, фактів. А це взагалі не працює. Вам треба емоційно з'єднатися з людьми». У цьому полягає успіх і Д. Трампа [192].

Дуже часто сутністю популізму є одержання задоволення від обливання брудом, радість чистих емоцій, часто злих, руйнівних, за якими немає ніякого сенсу. Маса, які стомилися шукати факти, відокремлювати правду від брехні легко ведуться на риторику, позбавлену будь-якої логіки та здорового глузду.

Комп'ютерні (інтернет-мережеві) інформаційні та соціальні ресурси стають потужним фактором впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, відкриваючи нові перспективи для дезінформації, зомбування, зондування і корегування змісту та настановлень свідомості та навіть підсвідомості. Таке інформаційне поле, яке використовується популістами для реалізації маніпулятивних технологій, небезпечніше за «традиційні» засоби масової інформації, які часто виступають не як джерело неупередженої об'єктивної інформації, а як пропагандистсько-агітаційний інструмент, за допомогою якого можна подати інформацію, вигідну для певного політичного суб'єкта (партії, лідера, владного інституту тощо). Їх прийоми: виділення потрібної інформації з контексту; замовчування не вигідних для певного політичного суб'єкта фактів;

«забування» минулих важливих подій і дій; подача найсвіжішої інформації у власній інтерпретації тощо – усе це більшість аудиторії навчилася розрізняти, до того ж бенефіціари майже всіх провідних ЗМІ загальновідомі.

Популісти часто використовують революційну риторику, обіцяючи швидкі кардинальні зміни. Це виразно контрастує зі скромністю, тактовністю, якими характеризується стиль політичних установ в Європі. Так, Г. Вілдерс і М. Ле Пен під час спільної прес-конференції перед виборами до Європейського парламенту восени 2013 р. боротися з «монстром в Брюсселі». Б. Грілло порівняв це з «рухом до французької революції, тільки без гільйотини» [306, с. 12].

Політик, щоб стати виразником інтересів певної групи виборців, повинен завоювати довіру людей. Делегування довіри може відбутися з огляду на різні підстави, які підтверджують право претендента на особливу соціальну роль: особистий авторитет, впливовість, популярність тощо. «Ефективність впливу популізму визначається здатністю суб'єкта охопити своїм впливом максимально можливу чисельність людей. При цьому вплив тим масштабніший, чим більша кількість концентрує свою увагу на цьому суб'єкті. Концентрація уваги означає виділення його серед інших суб'єктів з огляду на відхилення дій від загальноприйнятих, найбільш поширених, від соціальної норми. Такими діями можуть бути слова, жести, зовнішній вигляд тощо – усе те, що визначає популістський стиль діяльності» [23]. Таким прийомом активно користувалася лідер ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко: демонстративно білий колір не лише партійної символіки, а й одягу лідерки під час передвиборних «походів в народ» (чиста, «біла і пухнаста», на відміну від інших), особлива зачіска з претензією на українську ідентичність, проникливий стиль виступів (звернення «любі мої»). Лідер Радикальної партії О. Ляшко ще епатажніший у прагненні виділитися: вила як символ радикальної боротьби з усіма ворогами народу, корова біля парламенту, бійки, демонстративне поїдання землі в парламенті тощо, а його вербальні конструкції стали крилатими фразами, пішли в анекдоти.

Такий стиль, заснований на нестандартних прийомах, засобах і образі поведінки політичного лідера – це, безумовно, механізм завоювання підтримки виборців. За допомогою популістських методів політик намагається будь-що сподобатися виборцям, показати себе благодійником, експлуатуючи по суті їх дійсні і уявні очікування.

Природний владний інстинкт завжди підказує політикам, яким чином спокусити електорат, на яких стереотипах можна зіграти та які психологічні механізми використати. Як своєрідну приманку дуже часто вони, окрім соціальних питань, обирають національну ідею. На хвилі націоналізму з'явилося чимало політичних лідерів, які, зазвичай, претендували на те, щоб стати лідером нації. Легкість, з якою вони ставали популярними, здобували масову підтримку зумовлена, насамперед, тим, що проблеми нації стосуються всіх, хто ототожнює себе з нею. Популісти артикулюють національні питання достатньо спрощено, доступно й прямолінійно, звертаючись до національних історичних міфів.

Сьогодні в Україні політичні сили й політики активно спекують на національній ідеї. Майже всі вони, особливо в святкові чи пам'ятні для українців дні, люблять красуватися у вишиванках, у чергове проголошувати клятви у самовідданому служінні Україні та її народу, принагідно не забуваючи шельмувати дійсних чи уявних ворогів, які ніяк не дають перетворити вітчизну в сильну й процвітаючу державу, де кожен українець матиме широкі можливості для самореалізації.

Національною риторикою послуговуються особливо активно в період виборчих кампаній. Проте, потрапивши у владу, навіть ті політичні сили, що заявляють про себе як ідеологічна націоналістична структура (зокрема, ВО «Свобода») не показують реальної ефективної діяльності по виконанню своїх обіцянок. Нині в українському суспільстві є великий запит на ідеологічну національно зорієнтовану політичну партію, яка змогла б об'єднати справжніх патріотів, готових діяти в інтересах народу, суспільства, держави, послідовно

відстоюючи національні інтереси у протистоянні проти внутрішніх (насамперед кланово-олігархічної системи) і зовнішніх ворогів.

Новим гаслом у популістській риторичі сьогодні стало звинувачення популістів у популізмі своїх опонентів. І для цього дійсно є реальні підстави. Усі українські політичні сили, беручи участь у виборчих перегонах, роздають такі обіцянки, які розраховані на залучення голосів виборців майже без шансів на їх практичне виконання. Та апіорі це й не передбачалося. Українське суспільство без дієвого механізму контролю з його боку за реалізацією передвиборних обіцянок змушене спостерігати за «пінг-понгом» звинувачень у популізмі в середовищі політичної еліти.

Так, проаналізувавши публічні виступи Прем'єр-міністра України протягом 2016 року, можна помітити, що він своїми заявами «піарив» проблему популізму як заявами щодо стипендій, підвищення пенсій, електронного декларування, підвищення мінімальної заробітної плати, блокування Верховної Ради, подолання економічної кризи в Україні, так і озвученням головних проблем України – Росія, корупція і популізм.

Популізм не обмежується виборчим процесом. Вибори закінчилися, але індустрія популізму продовжується й вона переходить до діяльності центральних органів влади. Популізм проявляється не тільки в заявах посадових осіб різного рівня, а й у діяльності органів державної влади, у прийнятті законів, виконання яких неможливе за наявних організаційних і фінансових ресурсів. Доленосні для країни рішення – ідеальний привід для політиків зміцнити свій рейтинг. І депутати говорять усе, щоб сподобатись людям. Популізм в парламенті не має партійного забарвлення. Він усюди. Головне – говорити голосно та безапеляційно.

Українська держава постійно живе під гаслами реформ, які не відбуваються. І компенсацією за невдачі став розквіт популізму. Прикриваючи небажання проводити реформи, політичні сили часто використовують популістські заходи. Популізм, який захопив центральні органи влади, є набагато більшою проблемою, ніж виборчий популізм. Під впливом популізму

у населення склалось враження, що реформи – це не болючий процес, а заходи, які мають поліпшити життя людей «уже сьогодні» без будь-якого напруження з боку суспільства («приватизація» / «націоналізація», «багаті мають заплатити», «вступ до ЄС – європейські стандарти в Україні» тощо).

Ще одним прийомом популізму в Україні є звинувачення чинними владними структурами, правлячими політичними силами своїх попередників, які залишили тяжкий спадок. Саме цим вони намагаються виправдати своє невміння / небажання проводити дієві заходи по виконанню власних обіцянок. В українських політичних реаліях популістські методи політичної діяльності не вичерпуються виборчим процесом. Популістська риторика лише вдосконалюється, наближаючись впритул до ще більш негативного явища – демагогії.

«Політологічний енциклопедичний словник» визначає демагогію як «форму свідомого обдурювання широких мас, спекуляцію на реальних труднощах проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху. Для неї властиві фальсифікація, перекручення фактів та штучне підтасування аргументів. Також демагогію розглядають як тип політичної діяльності, спрямований на отримання й утримання влади, заснований на дезорієнтації тих, чиєї підтримки політик потребує. Для цього демагог удається до таких методів і прийомів: міфотворчість і популізм, перекручування дійсності; проголошення безвідповідальних програм, брехливих обіцянок і облудних присягань; знаходження винних, визначення ворогів, поборення яких обов'язково вирішить соціальні та політичні проблеми; апеляція до низьких бажань і забобонів людей. Цілі демагога завжди авантюристичні, честолюбні, корисливі» [206, с. 136-137]. Риторика демагога не містить конструктивних ідей і пропозицій, вона заплутує ту чи іншу проблему й відволікає увагу від нагальних проблем суспільства, переконує людей в позитивному русі без реальних на те підстав, сприяючи, таким чином, упровадженню в політичну свідомість хибних уявлень про справжній стан речей у суспільстві.

Політики-демагоги створюють собі популярність, домагаються власних цілей неправдивими та безвідповідальними обіцянками, перекручуванням фактів, обманом, лестощами, маніпулюванням свідомістю людей, спекуляцією на почуттях і прагненнях людей, введенням їх в оману. У політичній боротьбі популісти часто використовують демагогічні прийоми, а це означає, що для них є характерним звернення до забобонів людей, лестощі натовпу, експлуатація його інстинктів, неправдиві обіцянки. «Демагог, як правило, підживлюється контекстом реального політичного життя. Конкретний демагогічний хід у конкретній ситуації може видатися вигідним, оскільки обіцяє моментальний успіх. Особливо це помітно під час виборчих, пропагандистських кампаній, політичних дискусій, телевізійних ток-шоу, мітингів. Тому політичних діячів, непогрішних щодо демагогії, майже не існує» [206, с. 137].

Парадокс у тому, що саме демократична система, демократичні свободи дають можливість звертатися до народу за підтримкою у ході боротьби за владу, у тому числі, й використовуючи такі прийоми як обман, принадування, лестощі й т. п. Особливо небезпечною демагогія є для суспільства, в якому демократичні принципи лише утверджуються. У розвинутому демократичному суспільстві вплив демагогії знижується за рахунок розвитку інститутів, які захищають особистість і меншість від подібної практики, що водночас зміцнює й саму демократію.

Важко не погодитися з І. Побочієм, що «у сучасній Україні політики-демагоги небезпечні тим, що вони можуть об'єднати незаможних, бідних громадян проти великих власників. Якщо в заможній Європі це не є небезпечним, оскільки переважну більшість становить середній клас, якому є що втрачати, основній масі українського суспільства втрачати майже нічого. Маючи право голосу, такі виборці можуть підтримати політика-демагога, як правило, ультралівого спектру, який подарує їм надію, шанс на успіх. Політики, які апелюють до економічно незаможних верств, стають небезпечними для нестабільного суспільства». Саме на виборців, які не усвідомлюють, що право голосу є інструментом боротьби за владу, що вибори – це висока

відповідальність за майбутнє країни, розраховані демагогічні звернення політиків. В Україні ще існує небезпека, коли вправний політик, пообіцявши «покращення життя вже сьогодні, всім і за справедливістю» може узурпувати владу і при цьому цілком легальним шляхом [195].

Політики, зокрема й ліберальні, звертаються не лише до розуму, а й до почуттів та інстинктів виборців. І чим переконливіше в промовах політика поєднуються ці звернення, тим він управніший і політично вагоміший. Саме такою є природа політичної боротьби. Тобто поняття «демагогія» набуло яскраво вираженого негативного характеру.

На відміну від демагогії, політичний популізм однозначно негативно класифікувати не можна. Влаштуватися згідно з думками виборців, лестити натовпу або спрощувати проблеми можна, але не вдаючись до брехні, перекручування фактів, обману. Бути демагогом і бути популістом – не одне й те саме. Популізм передбачає менш негативний спосіб здобуття популярності у народу, ніж демагогія. Чимало політичних діячів користуються популістськими методами, оскільки в сучасній політичній боротьбі треба сподобатись народу, для чого потрібне вміння спілкуватися простою, зрозумілою народним масам мовою, говорити просто про складні речі, чітко висловлювати думки, висвітлювати нагальні проблеми, критикувати владу за її прорахунки. Усі ці складові містять елементи популізму.

З часом популізм стає неодмінним атрибутом кожного політика. При цьому його агресивність зменшується через підвищення політичної культури громадян, розвиток громадянського суспільства, наявність у суспільстві толерантності та плюралізму думок. Демагогія зберігає статус гостро негативного засобу як у політичній, так і в соціальній сфері. Якщо популізм використовують як метод політичної боротьби навіть найвідоміші та поважні політики, то одного лише звинувачення в демагогії інколи достатньо для падіння рейтингу політичного лідера, оскільки демагогія набула статусу негативного епітета для політиків

Погоджуємося з О. Палієм, який зазначає, що «найбільша шкода популізму для політиків полягає в тому, що політик демонструє свою зневагу до суспільства, він публічно заявляє, що він є розумнішим цим своїм популізмом, ніж аудиторія, яка його слухає». Звичайно, таке ставлення іноді виправдане, «іноді він справді трішки розумніший або, принаймні, хитріший, ніж аудиторія. Але назагал – це ніби зворотна сторона демократії, це демонстрація того, що політики не поважають свій народ» [209].

Аналізуючи особливості українського популізму, український дослідник М. Мінаков називає популізм одним із симптомів політичної хвороби, оберненою моделлю до олігархії. Публічні цілі лідерів-популістів тут обстоюються приватними засобами. Популісти уникають інституцій і потребують особистої довіри та любові. Вони вимагають від громадян віри в себе, попри все. Партії стають неважливими, вибори лише посилюють популістів у владі, а в суспільстві процвітає «телевізійна демократія», в якій зникають змісти, але залишаються яскраві форми та символи – коса, вила, кулак тощо [214].

Популісти відповідальні за розбещення українських виборців. Але й популістам це повертається: вони стають заручниками свого популізму, і коли намагаються перетворитися на державних діячів, то їхні виборці це не підтримують – від них не очікують аргументів, змістовної розмови та мислення. Проблема також у тому, зазначає дослідник, що в «українців як у громадян і виборців дуже коротка пам'ять. У 2014 р. такими «новими політиками» виявилися П. Порошенко, А. Яценюк та інші люди, які десятиліттями були в українській політиці, їхні політичні інстинкти сформувалися в олігархічній політиці. Ця забудькуватість виборців – важливий елемент «негативної селекції», яка не дає запрацювати політичній відповідальності й бодай мінімальній політичній гігієні. «Блокує» суспільну пам'ять також розмита партійна структурованість – на кожних наступних виборах люди слухають обіцянки здебільшого вже від інших політичних суб'єктів (партій, блоків), ніж на попередніх. Та наявність популістів – це не лише погане явище, а й добра

ознака того, що в країні є хоч якийсь плюралізм. Обмежити вплив популістів можна, спираючись лише на етичні та освітні засоби» [214].

Апеляція до суспільних настроїв, спроба підлаштуватися під стереотипи масової свідомості стають дійовим засобом завоювання влади в умовах політичної конкуренції. Маючи на меті вплинути на масову свідомість, суб'єкт впливу апріорі повинен враховувати те, що матиме справу з спільнотою, визначальними характеристиками якої є її базові потреби. Згідно теорією ієрархії потреб людини американського психолога А. Маслоу, в основі цієї «піраміди» лежать потреби у задоволенні фізіологічного функціонування людського організму, над ними розмістилися потреби в безпеці, вище – потреба в любові, належності до певної соціальної групи; потреба у визнанні й схваленні; пізнавальні потреби і лише потім прагнення до розкриття внутрішнього потенціалу.

Підвладна маса, таким чином, потребує від влади, «по-перше, опіки, турботи, догляду, патерналістського забезпечення базового комфорту – фізіологічного і психологічного. По-друге, встановлення чи дотримання порядку. По-третє, надання сенсу колективному та індивідуальному існуванню, творення привабливої спільної ідеї. Хоча це є своєрідна ілюзія, але без неї суспільство не може нормально існувати, інакше воно впадає у стан аномії. Якщо ж влада не хоче чи не може запропонувати громадянам важливу й цікаву для них ілюзію, то вона ризикує втратити свою популярність, якщо, звісно, вона її має» [111, с. 94].

Водночас ризикованим є творення хибних ідеалів. Небажаним є, впливаючи на маси, видавати бажане за дійсне, ефективнішою, з точки зору стабільної демократичної трансформації, буде адекватніша орієнтація на реалії, відображення дійсності, якою живуть маси. У зв'язку з цим «увиразнюється проблема популізму у взаємодії владних інституцій та широких верств громадян. Зрештою, певний рівень демагогічних популістських пояснень є доконечним для того, щоб вплив на маси був ефективним. Маса потребує більш чи менш (а радше – оптимально) вираженого маніпулятивного впливу на неї з

боку авторитетних структур: авторитет має апелювати не лише до розуму, а й до серця. Масові потреби якраз і забезпечують досить сприятливий ґрунт для соціальної затребуваності маніпулятивно-популістських впливів. У цьому випадку популізм має певне соціально-психологічне виправдання» [111, с. 94-95]. Проте, це не може постійно знімати суспільну напругу, оскільки «нереалізовані свого часу потреби та інтереси людей до історичного архіву не здаються, – вони лише накопичуються і «конденсуються» у соціальному ґрунті з тим, аби «вибухнути» у неочікуваний для політичних властей момент» [60, с. 486].

Популізм в Україні має глибоку соціально-психологічну основу в особливостях українського менталітету: емоційності, кордоцентричності, схильності до ідеалізації, ірраціоналізмі. Так, український дослідник І. Бичко зазначає, що в емоційному світі українців «панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця», ...» [39, с. 59]. Емоційність, домінування емоційно-чуттєвого переживання над холодною розсудливістю чітко виявляється і в політичній сфері. «Для української політики і минулого, і сучасного характерним є багатоманітність глобальних «прожектів» різної спрямованості, що мають за мету перетворення дійсності в цілому, або ж її окремих сфер. Але з питанням переведення політичних планів, цілей на практичні рейки, прогнозуванням наслідків тих рішень, що приймаються в українській політиці, завжди були проблеми. А це і є свідченням її недостатньої раціональності» [106, с. 96]. На виборах в Україні легко перемагає популізм, бо українці відзначаються інфантильністю щодо суспільних справ і схильні вірити в диво. Популізм мобілізує народ, який назагал не є політично зрілим та поінформованим.

Також українцям властива схильність до ідеалізації власної історії, власних національних якостей, підкріплена почуттям недооціненості, вони не здатні об'єктивно сприймати світ, схильні його ідеалізувати й розглядати правду з домішками фантазії. У світлі таких ідеалів реалістичне бачення справжньої дійсності приховується. З цією рисою тісно пов'язується й інша,

яку М. Юрій визначив як «пафос жертвності». Йдеться про високу готовність віддати усе заради щасливого завтра для своїх нащадків. Свідченням такої жертвності є непереборне бажання наших предків здобути свободу і незалежність. «Українська мрія подолання світу – це ідея, що передбачає досягнення всього не поступовою, багатолітньою працею, багатовіковим розвитком, а одразу – перескочивши через століття» [215, с. 189].

Патерналізм, егалітаризм, прищеплені політичній культурі українців радянською соціально-політичною системою, у поєднанні з хронічною бідністю роблять українське суспільство вразливішим до натиску соціального популізму. Людей завжди легко переконати тим, у чому вони хочуть переконатись, тобто тим, що тішить їх схильності, надії чи інтереси. Де люди покинуті на самих себе й не відчують, що держава є захисником законності, яскраві прояви популізму пов'язані також із культурою корупції, коли трохи обманювати й хитрувати вважається нормальним.

Про те, що населення України сприйнятливим до популізму та не готове до болісних реформ свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного на замовлення DT.UA Київським міжнародним інститутом соціології 4-19 грудня 2014 р. Респондентам поставили запитання «Для вас реформи – це...», і привели майже 30 варіантів можливих відповідей, серед яких по-справжньому необхідні кроки перемишувались з популістично-розкрученими тезами. За результатами опитування (було проведено 3035 інтерв'ю з дорослими жителями України, які проживають у 179 населених пунктах України) відзначається: «Більшість громадян основною реформою вважають зняття недоторканності з депутатів – 58 %. Народ України прагне посадити вищих посадових осіб на середньостатистичну зарплату; отримати підвищення зарплат і пенсій, і при цьому знизити пенсійний вік. Та жоден крок, спрямований на збільшення дохідної, а не видаткової частини бюджету, навіть третиною населення підтриманий не був». У результаті спрямованість населення на реформи поєднане з популістським баченням таких реформ. А це тягне за собою згубні політичні наслідки, оскільки, реальні реформістські сили так і не

знаходять свого виборця. У результаті політична система залишається антиреформістською [256].

Суб'єктом українського популізму є не тільки провладні та опозиційні політичні сили, але, як виявляється, більше половини українського суспільства, включно з експертами та блогерами й фейсбукерами. Усі вони говорять і пропонують ідеї щодо розвитку держави у спрощеній чи неповній, або часто несумісній, нереальній чи відверто брехливій формі. Саме цей сегмент українського суспільства, доволі великий, виступає деструктивним та стримуючим елементом. Як свідчать соціологічні опитування квітня-серпня 2016 р. («Рейтингу», «Центру Разумкова», Фонду «Демократичні ініціативи», КМІС) на виборах президента ніша популізму складає приблизно 59 % (від 57 % до 63 %), а на виборах до парламенту засилля популізму складає 50 % (від 40 % до 63 %). У результаті це ж суспільство не отримує бажаного рівня життя. Як писав К. Бендукідзе: «Люди (і політики, і виборці) не готові пожертвувати своїм комфортом, щоб досягнути справжніх змін. Щоб виконати хоча б частину своїх обіцянок, популісти підвищують податки і бюрократію, і люди бідніють, а потім обирають ще більших популістів» [236].

Небезпека популізму в тому, що він не дає можливості позбутися безпідставних ілюзій і зосередитися на розвитку. Політики іноді намагаються зробити краще країні, але щоразу, як починається нова виборча кампанія, вони стають перед дилемою: бути відповідальним політиком і наразитися на невдачу, або ж гратися у найгірший популізм і одержати необхідні голоси виборців. Прагнути жити краще – це цілком природно, але за наявності економічних передумов, тоді як вимагати вищого рівня життя й соціальних стандартів без такого підґрунтя шкідливо й небезпечно. Життя не за можливостями лише підриває економіку та її перспективи.

Суспільству і політикам треба набратися мужності й мудрості, щоб зробити основою порядку денного суспільно-політичного життя не вимоги покращення добробуту, а нарощування національного доходу, зростання ефективної зайнятості й продуктивності праці. І лише як наслідок можна буде

потім вести мову про підвищення рівня життя. Інакше Україна під дальші безвідповідальні обіцянки про підняття відповідних стандартів до європейських ризикує ще глибше скочуватися в економічну, а відтак і соціальну кризу. Влада у своїй реалістичній, звичайно болючій, реформістській політиці може розраховувати на підтримку небайдужого, достатньо значного сегменту суспільства, яке поступово, і хочеться сподіватися безповоротно, позбувається інфантилізму та безвідповідальності.

Як і в країнах розвинутої демократії, так і в Україні мінімізувати небезпечний вплив популістських технологій можна двома основними взаємообумовленими шляхами: 1) реалістична оцінка правлячими елітами дійсних загроз для функціонування демократії й збереження стабільності та відкрита розмова з суспільством про ризики та перспективи вирішення нагальних проблем; 2) підвищення ролі громадянського суспільства у формуванні політичного порядку денного, утвердженні громадянської політичної культури, загальної освіченості суспільства, його політичної компетенції.

Висновки до другого розділу

Демократія створює умови для реалізації народовладдя, індивідуальних прав і свобод людини, плюралізму в усіх сферах життєдіяльності суспільства, можливості ненасильницького розв'язання конфліктів і підвищення добробуту народу. Наскільки буде реалізований на практиці цей потенціал, залежить від того, як проходитиме політичний процес, які сили будуть брати в ньому участь, підтримуючи чи заважаючи закладеним у ньому можливостям.

Реалізація цінностей демократії передбачає можливість звернення до народних мас засобами переконливої риторики й критики, коли увазі громади пропонуються альтернативи, погляди, аргументи, інформація – усе те, на основі чого мають прийматися рішення, здійснюватися вибір. Водночас свобода слова

наочно показує, настільки переваги демократії невід'ємно пов'язані зі складнощами та проблемами.

Популізм можна охарактеризувати не лише як політичний феномен чи фактор суспільної політичної свідомості, але і як стійку особливість політичної культури, яку породжує кожна демократія. Як неорганічний але притаманний демократиній системі елемент, його не можна однозначно оцінити лише негативно. Він вказує на недосконалість системи, сигналізує про її слабкі місця і цим самим спонукає до самовдосконалення, змін внутрішніх і зовнішніх імперативів функціонування задля подальшого розвитку. Популізм в умовах демократичної трансформації актуалізує проблеми, які виникають на кожному її етапі й на які не бажає чи не здатна реагувати дійсна система функціонування політичних інститутів (мейнстрімні партії, бюрократія, алгоритм прийняття рішень), відрефлексована на попередні виклики. У даному сенсі популізм навіть бажаний, занепокоєння викликає його надмірна присутність і впливовість на політичному полі. Найбільша його небезпека в тому, що він реанімує та підживлює авторитарні тенденції в політичній культурі суспільства й тим самим несе загрозу базовим цінностям демократії.

Об'єктивний аналіз демократії та популізму дозволяє пояснити чому популістські рухи заперечують функціонування демократичних систем в їх нинішньому вигляді. Усі популістські рухи та партії словом і ділом поводяться так, ніби демократія означає владу народу і лише владу народу. Це, мабуть, єдина особливість – загальна для всіх популістських рухів і партій. При цьому категорія «народ» трактується популістами ситуативно, відповідно до епохи і категорій невдоволених у поточний момент. Народність в ідеологічних конструкціях популістів передбачає антиелітизм, встановлення «справжньої справедливості». Загалом, не маючи власної цілісної ідеологічної доктрини, популізм ситуативно послуговується ідеями, напрацьованими усіма конструктивними ідеологіями – лібералізмом, консерватизмом, націоналізмом, соціалізмом. Популізм у цьому сенсі є ідеологічно-спекулятивною орієнтацією суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас, невдоволених своїм життям.

Сучасний етап демократичної трансформації відзначається активізацією популістських партій і рухів, що викликає неабияке занепокоєння за майбутнє не лише усталених норм державного та міждержавного устрою, а й демократії загалом. Популярними гаслами у риторичі сучасних популістів стали ідеї антиглобалізму (євроскептицизму в Європі), відновлення впливовості національних держав, загроз імміграції та пов'язаних з нею проблем зайнятості, погіршення соціальних стандартів, безпеки, національної та культурної ідентичності.

Позиціонуючи себе як істинних і єдиних борців за народні інтереси, популісти задля здобуття своїх політичних дивідендів послуговуються відповідними технологіями, які за своєю суттю є маніпулятивними. Спекулюючи на вірі людей у швидкі й легкі засоби вирішення їх проблем, вони апелюють до зрозумілості пропонованих заходів, пропонують прості рішення складних проблем. При цьому вони визначають винних у виникненні кризової ситуації, спрямовуючи гнів і невдоволення людей на інститути влади та правлячі еліти.

Успіх того чи іншого популістського руху вирішальним чином залежить від наявності достатньо харизматичного лідера. Він є не тільки основною організуючою силою, а головним інструментом просування популістських ідей в маси. Задля завоювання прихильності людей лідер-популіст воліє спілкуватися з народом як його частинка, без посередництва будь-яких політичних інститутів; широко послуговується демагогією, лестить натовпу, експлуатує його інстинкти та забобони, роздає неправдиві й безвідповідальні обіцянки.

Сучасні інформаційні ресурси суспільства створили також додаткові засоби для поширення популізму. Преса, ефір та електронні ЗМІ, заповнені різноманітними новинами та гучними сенсаціями, необов'язково надають громадянам достовірну й необхідну інформацію щодо основних показників соціально-економічного становища, рівня виконання бюджетних показників, перспектив подальшого розвитку суспільства тощо. У цьому безперервному

інформаційному потоці, коли людині самотужки важко виокремити правду, прості, конкретні пояснення та заклики популістів мають особливу привабливість.

Актуалізація й поширення популізму в усіх державах, які обрали демократію як оптимальний, перспективний, єдиноможливий шлях сучасного етапу цивілізаційного поступу, свідчать про чергову кризу ліберальної демократії, вимагають критичного її переосмислення, необхідності перегляду не окремих чинників, а всього комплексу процесів, що формують механізм функціонування представницької системи і, можливо, конструювання нової форми, яка забезпечить колишню ефективність демократичної суспільно-політичної системи.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ПОПУЛІЗМУ ЯК ЗАСОБУ ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАТУ

3.1. Абсентеїзм як політичне підґрунтя застосування популізму

Демократичний політичний режим передбачає активне залучення громадян до управління загальнодержавними та місцевими справами. У сучасному світі демократичний політичний режим важко уявити без активного залучення громадян до управління загальнодержавними та місцевими справами, без широкомасштабної політичної участі у найрізноманітніших формах. Кожна людина об'єктивно включена в політичну діяльність. Вона проявляється в електоральній поведінці, партійній діяльності, участі в мітингах, демонстраціях, акціях протесту тощо. Основою участі в політичній діяльності є соціальна свобода, незалежність суджень, інформованість особистості, можливість визначати своє життя, впливати на прийняття рішень. Важливу роль у демократичних країнах відіграє участь громадян у формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування шляхом виборів.

За загальнонауковим визначенням, «абсентеїзм (лат. *absentia* – відсутність) – це відсутність індивідів у певному місці у певний час і пов'язане з цим невиконання відповідних соціальних функцій. З позицій політичної участі абсентеїзм визначається як неучасть в голосуванні громадян, які наділені активним виборчим правом» [208, с. 5].

Соціологічний підхід визначає абсентеїзм не лише як своєрідний вираз ухиляння виборців від голосування, а й як форму аполітичності. «Відхід» трактується як неприйняття й заперечення індивідом або соціальною групою пануючих у суспільстві ідеалів і цінностей, засобів їх досягнення, загальноприйнятих норм і правил поведінки, способів соціального контролю, що створює ситуацію пасивного взаємонепорозуміння, неприйняття, взаємозаперечення. Юриспруденція розуміє абсентеїзм як термін

конституційного права, що означає добровільну неучасть виборців у голосуванні на виборах або референдумі [76, с. 9].

Абсентеїзм також трактують як одну із форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмова від участі в них, як пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв байдужості до реалізації своїх прав і обов'язків. У широкому сенсі під абсентеїзмом розуміють байдуже ставлення населення до політичного життя, обивательське уявлення окремих людей до того, що від них в політиці «нічого не залежить», «політика не моя справа» тощо [1]. Уперше партисипаторний аспект абсентеїзму досліджували представники Чиказької школи Ч.-Е. Мерріам і Р.-Ф. Госнел у праці «Електоральний абсентеїзм: причини і методи» (1924) [133].

Також до абсентеїстів відносять тих людей, котрі обрали позицію пасивності, тобто неучасті в політичному житті, у тих видах політичної діяльності, де вони можуть будь-яким чином проявити себе як активна особистість: висловити свою думку, визначити свою належність до будь якої групи чи організації, окреслити своє ставлення до того чи іншого кандидата на виборні посади в органи влади. Абсентеїзм виникає тоді, коли зникає зовнішній примус до політичної діяльності, коли в людини з'являються право й реальна можливість не лише виявляти власну політичну позицію, а й утриматися від політичних дій. У тоталітарних суспільствах абсентеїзм як масове явище не проявляється.

Як зазначається в Навчально енциклопедичному словнику-довіднику для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації за науковою редакцією Н. Хоми «абсентеїзм є тим станом особистості чи соціальної групи, який характеризується байдужістю, втратою інтересу до політичної сфери і розглядається як відхилення від норм політичної поведінки» [208, с. 5]. Абсентеїзм, як одна з форм політичної поведінки, має складну структуру й обумовлена багатьма чинниками. Він може проявлятися як наслідок політичної відчуженості, відсутності політичної ідентифікації, як результат соціальної фрустрації чи протест проти існуючої політичної дійсності.

У періоди складних суспільних криз психологічні детермінанти в політиці набувають особливого значення. Проте, не зважаючи на достатньо виражений суспільний запит на дослідження психологічних факторів таких «патологій» демократії як абсентеїзм і популізм, спеціальних досліджень з даної проблематики мало, слабо розроблена також методологічна база таких досліджень.

На абсентеїзм як природноісторичне явище, невід'ємний атрибут політичної системи, яка побудована на принципах демократії й свободи звертає увагу З. Джандубаева. Широке розповсюдження абсентеїзму, як у країнах класичної демократії, так і в тих, що лише стали на шлях демократичного транзиту, «пов'язане з наростанням процесів дисфункціональності у їх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, відновленням чи культивуванням підданського типу політичної культури широких мас суспільства під впливом ЗМІ. Масштаб абсентеїзму й форми його прояву пов'язані з історичними умовами становлення інститутів демократії, з особливостями менталітету народів, з існуючими традиціями й звичаями в конкретному соціумі» [114].

Умовами для формування та розвитку абсентеїзму є штучне відтворення і підтримка апатії. Правлячі еліти створюють штучні перепони для реалізації свободи слова та висловлювання власної думки. Таким чином, обмежується можливість реалізації політичних мотивів і задоволення потреб особистості. Великий вплив здійснює політичне виховання. Система шкільної освіти, підручники та адміністративний тиск на вчителів, ЗМІ й спеціальні урядові програми зумовлюють основні напрямки та настанови політичного виховання. Якщо державна система прагне виключити частину населення з активної політичної діяльності чи прагне маніпулювати нею, вона застосовує засоби, які уповільнюють дозрівання політичної самосвідомості чи викривляють сприйняття політики у вигідному для влади напрямку, у тому числі й засобами популістської риторики.

На психологічне підґрунтя абсентеїзму звертає увагу російський дослідник С. Кара-Мурза, зазначаючи, що ЗМІ, демонструючи сцени насильства, показуючи світ як ворожий і сповнений загроз, створюють викривлену реальність, формують негативні установки, провокують страх перед навколишньою дійсністю. Це призводить до замкнутості, депресивної бездіяльності, соціального відчуження. Людина відділяє себе від соціально-політичного життя перед загрозою можливої небезпеки. У результаті відбувається руйнування системи політичних цінностей у дорослих і ускладнюється політична соціалізація молоді [135, с. 291-294]. Вітчизняна дослідниця М. Остапенко підкреслює, що «в умовах сучасного інформаційно-комунікативного простору, швидких темпів розвитку інформаційних, цифрових технологій відбувається заміщення політичної реальності реальністю віртуальною. Це виражається в тому, що у сучасному суспільстві людина віддаляється від соціальних, політичних інститутів, які виступають як об'єктивна щодо неї реальність. Її інтереси переміщуються до сфери віртуального світу, який передбачає спілкування людини з образами, симулякрами, а не з реальними об'єктами» [185, с. 322].

Абсентеїзм може бути зумовлений розпадом групових норм, утратою особистістю почуття належності до якої-небудь соціальної групи, а отже, цілей і цінностей соціального життя. За різкої зміни суспільних ідеалів і моралі певні соціальні групи перестають відчувати свою причетність до даного суспільства, відбувається їх відчуження, нові соціальні норми й цінності ними не сприймаються, а замість традиційних засобів досягнення індивідуальних чи суспільних цілей висувуються власні.

Рівень абсентеїзму в державі характеризує стан політичної системи, ставлення до неї громадян. Ігнорування голосування може бути як формою пасивного схвалення існуючої політичної ситуації, так і навпаки – формою невдоволення громадян владою, недовіри, які приводять до відчуження людини від політичних процесів. Таким чином, дослідники вирізняють серед абсентеїстів дві основні групи: «1) громадяни, чиє рішення не ходити на вибори

не є вираженням їх політичної позиції і демонструє конформістську поведінку; 2) громадяни, що у такий спосіб виражають свій протест» [13, с. 215].

Причиною недовіри, напруженості у відносинах між індивідами, соціальними спільнотами та політичними інститутами є невинуватене очікування. Відсутність допомоги, підтримки з боку владних структур, часто порушення ними ж суспільного договору викликає в людей розчарування, породжує небажання брати участь в «політичних іграх». Кожна нова передвиборча кампанія характеризується, як правило, всезростаючим популізмом, невинуватеними обіцянками і викликає зростання зневіри у здатності влади діяти в інтересах народу. Перетворюючись у масове явище, абсентеїзм може становити реальну загрозу легітимності влади, породжуючи в суспільстві або повну апатію, або електоральний конфлікт [226, с. 17].

Практика свідчить, що вибори в Україні нерідко перетворюються із інструменту забезпечення демократії на механізм ефективної маніпуляції свідомістю громадян, підкреслює український учений Ю. Шайгородський. «Проблема абсентеїзму для українського суспільства є значимою й у контексті перспектив розвитку громадянського суспільства з огляду на небезпеку трансформації громадянської некомпетентності у свідоме ігнорування політики, утвердження нігілістичних проявів політичної поведінки» [273, с. 251].

«Абсентеїзм є своєрідним показником відчуження громадян від влади і власності, формою політичного протесту проти існуючої політичної системи, політичного режиму, форми влади чи суспільного устрою загалом. Значна частина абсентеїстів, які самоусунулись від політичної участі, можуть бути мобілізовані політиками-популістами, які запропонують демагогічною риторикою «простий», радикальний спосіб зміни політичної ситуації, вирішення життєвих проблем народу. Політична бездіяльність саме таких абсентеїстів може перетворитися в політичну дію протестного радикального характеру. Абсентеїзм у своїх крайніх проявах може набувати рис політичного екстремізму. Підґрунтям для наростання екстремістських настроїв є соціальні

кризи і конфлікти, падіння матеріального рівня життя населення, яке влада не може обґрунтувати об'єктивними чинниками, порушення демократичних прав і свобод, руйнування моральних настанов і цінностей» [1].

Різкі зміни характерні для революційної кризи, якій зазвичай передують тривалий період, протягом якого економічні й політичні можливості поступово зростають і ця позитивна динаміка супроводжується зростанням очікувань. З політико-психологічного підходу «наростання розриву між очікуваннями і можливостями сприймається людьми як катастрофа, ущемлення їх життєвих потреб, елементарних прав тощо. Виникає стан масової фрустрації, невизначеної агресивності. Подальший хід подій залежить від міцності соціальних інститутів, ціннісних орієнтацій, дій політичних лідерів, які можуть або застосувати заходи, здатні знизити агресію, або ж спрямувати агресію у потрібному їм напрямку» [201, с. 49-50].

Абсентеїзм, розповсюджений у всіх країнах розвинутої демократії, має дещо іншу природу від абсентеїзму в країнах, які знаходяться на етапі становлення демократії, де неучасть зумовлена здебільшого недовірою до політичної системи. У багатьох пострадянських країнах, де сформувалася олігархічно-кланова система, відбулося відчуження влади від народу, яке трансформувалося у самовідчуження громадян через неефективність демократичних механізмів і процедур. Саме таке самовідчуження збільшує чисельність абсентеїстів, які не вірять у можливість змінити політичну ситуацію існуючими законними методами.

Один із прихильників психологічного підходу О. Шестопаля у своїй роботі «Політична психологія» розглядає формування абсентеїзму і, зокрема, електоральної поведінки, виходячи з індивідуальних, особистісних настанов політичної участі, сформованих у процесі соціалізації. Тобто поведінка виборців у вирішальній мірі визначається психологічними особливостями людини, її досвідом і рівнем політичної культури [275, с. 124].

Дослідники з'ясували залежність абсентеїзму від ступеня емоційної насиченості життя й міри задоволення результатами власної діяльності. Чим

емоційно наповненіше життя людини, тим вища політична активність і нижчий рівень абсентеїзму. Психічна інерція і ригідність сприяють абсентеїзму. Інерція мислення проявляється в жорсткості, негнучкості, ригідності й стереотипізованості, в небажанні й неможливості змінити систему поглядів і оцінок суспільно-політичних подій, змінити спрямованість і характер політичних дій. Ригідність заважає створенню нової картини світу, якщо вона не відповідає старій, прийняттю нових мотивів і цінностей. Людина прагне залишатися в стані спокою, уявного психологічного комфорту, не виражаючи зацікавленості в розвитку. Значні показники психічної ригідності при необхідності змін форм і стратегій поведінки в ситуації політичного вибору приводять до формування в особистості стійкої пасивної електоральної поведінки. Інерція, жорстокість, ригідність мислення є однією із властивостей тоталітарного й авторитарного устрою суспільства, під дією якого відбувається формування особливого типу особистості – «авторитарної» [11].

Як зазначає Е. Фром, авторитарний характер прихильно ставиться до умов, які обмежують свободу людини і сам із задоволенням підкоряється долі. Суттєвою рисою авторитарного мислення є переконання, що життя визначається ззовні, силами, які знаходяться поза людиною, за межами її інтересів і бажань. Основою активності людей з авторитарним характером є глибоке почуття безсилля, яке вони намагаються подолати. Для авторитарного типу особистості характерним також є заперечення принципу рівності, любов до сильної руки, до порядку і одноманітності. Е. Фром виділяє дві сторони авторитарної особистості: садизм, прагнення панувати, підпорядковувати людей своїй волі і мазохізм, прагнення підпорядковуватися, відректися від свого «я». Така ситуація складається у суспільствах, несприятливих для людського щастя й самореалізації [264, с. 106]. Це особливо актуально для пострадянських держав. Багатовікове панування на їх території російського самодержавства, радянського тоталітаризму й авторитаризму сформували достатньо стійкий, здатний до самовідтворення авторитарний і конформістський тип особистості. Це проявляється в сліпому наслідуванні й

підпорядкуванні навіть уявним авторитетам, які мають мінімальну владу, при зневажливому ставленні до тих, хто знаходиться нижче чи якимось чином залежить від даної особистості. Прагнення до підкорення й конформістської поведінки зумовлює боязнь і небажання змінювати існуючий стан речей, зокрема до політичного відчуження й абсентеїзму.

У пострадянських суспільствах в умовах демократичної трансформації спостерігається часта зміна політичних ідентифікацій, а також зростання прагнення відмежуватися від усіх ідеологій і політичних партій. Однією із причин порушення соціально-психологічної ідентифікації є несформованість політичної самосвідомості особистості. Д. Ольшанський зазначає, що політична самосвідомість розвивається двома протилежно спрямованими принципами: ототожнення («Я» – «ми») і відособлення («Я» – «вони»). Виділяючи й відособлюючи себе від оточуючої соціально-політичної дійсності суб'єкт формує самостійне політичне мислення, збагачує політичну свідомість і напрацьовує власний політичний світогляд. Завдяки розвитку політичної самосвідомості він відділяє себе як суб'єкта соціально-психологічної діяльності від самої цієї діяльності та її продуктів, свідомо спрямовує її на досягнення тих чи інших цілей, робить її предметом волі й свідомості [181, с. 65]. «Порушення розвитку самосвідомості приводить до формування протилежних особливостей, які нейтралізують політичну участь і формують абсентеїзм: 1) деіндивідуалізація – недостатнє відчуття своєї індивідуальності, своєї відмінності від інших, що є результатом особливостей виховання й соціалізації; 2) розмитість групової приналежності – недостатнє відчуття приналежності до нації, класу, мешканців міста тощо, що є наслідком недосконалості політичних структур, які перешкоджають реальній участі людини в житті груп, до яких вона реально відноситься», зазначають Л. Гозман і Є. Шестопап [83, с. 114].

Ціннісно-сенсова ізоляція людини від цілей суспільства породжує апатію і призводить до формування споживацьких, егоїстичних і аполітичних орієнтацій. Слабкість чи відсутність соціально-політичної ідентифікації викликає подрібнення суспільства на дрібні групи, зникнення суспільно-

значимих цінностей і орієнтацій. Апатія від втрати відчуття причетності до управління державою проектується на себе як неможливість керувати власним життям і долею. Відчуття безсилля характеризує не об'єктивну особисту та соціальну ситуацію, а особистісне сприйняття цієї ситуації. Відображається насамперед скептичне ставлення до результатів діяльності однієї людини, яка думає, що від неї особисто нічого не залежить, від її зусиль нічого не зміниться, навіть при великих стараннях.

Для пояснення електоральної поведінки громадян, процесів формування і зміни політичних ставлень та політичної культури загалом у політичних науках застосовують теорію А. Маслоу. Особливо це може бути корисним за розгляду рушійних сил демократизації та модернізації суспільства. Адже «головним наслідком демократичних перетворень має бути не побудова економічної чи політичної системи за кращими зразками сучасних розвинених демократій, а утвердження в психології громадян, у практиці їхньої суспільної поведінки демократичних цінностей – прагнення до саморозвитку, почуття гідності й відповідальності за суспільні дії, зацікавленість і здатність брати участь в управлінні суспільним життям – від найнижчих рівнів місцевих і територіальних громад до найвищого, тобто державного» [112].

Р. Дарендорф зазначав, що побудова демократичного суспільства на своєму найглибшому і найважливішому рівні вимагає радикальної зміни культурних (політична культура сюди входить) кодексів і дискурсів, що лежать в основі суспільного життя. Враховуючи, що ця зміна триватиме найдовше і викликатиме найбільший опір і серед населення, і серед правителів, для її здійснення він відвів термін 60 років. Зрозуміло, що зміна культурних кодексів (кодексів поведінки) базуватиметься на зміні інтересів, цінностей, потреб і ставлень громадян і водночас стимулюватиме ці зміни. Учасницька поведінка передбачає здатність громадян свідомо і вільно звертатися до органів управління суспільним життям, а отже, вони мають досягти високого рівня політичних і загальнонаукових знань та сформувати життєву позицію, яку можна було б назвати «індивідуалістською». Піраміда А. Маслоу вказує на те,

що така поведінка можлива лише в тому разі, якщо «заповнений принаймні третій рівень потреб – потреби любові, і стає можливим задовольняти потреби наступного, четвертого рівня – гідності й поваги до себе і до інших» [112].

Політико-психологічні дослідження показують, що високий рівень незадоволення соціальних потреб викликає відстороненість особистості від політичної діяльності у зв'язку з відчуттям нестачі сил для зміни свого становища [11]. У результаті відбувається знецінення цієї сфери потреб і зниження рівня запитів. Високий ступінь задоволення особистих інтересів також може призводити до втрати інтересу до політики. Абсентеїзм може виникати у тих умовах, коли дійсність починає повністю влаштовувати людину й сприймається нею як оптимальний стан речей. Це породжує переконання в непотрібності політики. Пасивність в політиці, звичайно, може бути викликана просто лінощами, інертністю, байдужістю, безвідповідальністю.

На рівень абсентеїзму в суспільстві значний вплив може справляти рівень популізму в політиці. «Пусті обіцянки владної еліти викликають утому від політики. У зв'язку з цим існує кілька відтінків політичної пасивності, коли люди ухиляються від участі з принципових міркувань. Це може бути пасивне невдоволення, пасивна терпимість, соціальна відчуженість, якщо громадяни виражають зневажливу байдужість до носіїв влади. Але ці стани політичної пасивності варто віднести скоріше до розряду потенційної участі» [216].

Абсентеїзм може виявлятися як вираз опозиційності, здебільшого ірраціональної. «Ірраціональні компоненти такої поведінки посилюються психологічним впливом засобів масової інформації, маніпулятивними технологіями політиків-популістів, у результаті чого людина в своїх політичних рішеннях керується такими ірраціональними чинниками, як образ лідера, політичні міфи, психологічний захист, стереотипи сприйняття. Перебуваючи під впливом тих чи інших ірраціональних уявлень, людина лише вважає, що вона суб'єкт політичного життя, а насправді вона є псевдосуб'єктом, оскільки її дії визначаються не відстоюванням власної соціально-політичної орієнтації, а тим наскільки успішно маніпулюють її свідомістю. Опозиційність з

переважанням раціональних компонентів залежить від рівня зрілості суб'єктів політики, і громадян у тому числі» [201, с. 197-198]. Чим більше політиків і громадян у своїх політичних рішеннях спираються на свої соціальні інтереси і власну систему соціально-політичних цінностей, тим меншим є простір для популізму. У період суспільно-політичних криз чи в умовах перехідних суспільств це створює умови для формування дійсно конструктивної політичної опозиції, яка знаходить підтримку громадянського суспільства. Повернення ж довіри до політиків знижує рівень абсентеїзму громадян.

Водночас, на думку західних дослідників, політична участь має свої розумні межі, необхідні для стабільного розвитку суспільства. У даному випадку обмеження участі чи навіть неучасть (з різних мотивів) можуть розглядатися як стабілізуючий фактор, так як активізація аполітичних верств суспільства, включення їх в політичний процес можуть викликати дестабілізацію політичної системи. Можна допустити, що через руйнівний характер діяльності цих абсентеїстів достатньо небезпечно розширювати масштаби участі за межі традиційних форм демократичної активності громадян. Саме з пасивних громадян рекрутуються тоталітарні рухи і на них спираються диктатори різних спрямувань. Вони не входять ні до яких організацій, партій, у них немає чіткої структурованості. Саме до них застосовують термін «маси», які потенційно існують у кожній країні, утворюючи більшість із тієї великої чисельності нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються ні до якої партії й навряд чи ходять на вибори [216]. Саме такі політично неактивні люди стали соціальною базою нацистів у Німеччині, повіривши в популістську риторіку про повернення національної величі й обіцянки швидко вирішити їх життєві проблеми.

Сьогодні в умовах кризи західного суспільства, як ліві так і праві, популісти здатні мобілізувати частину таких абсентеїстів, що може бути ризикованим з точки зору стабільності системи чи принаймні конкретних партій і рухів. Подібне відбувалося у країнах Заходу в кінці 1960-х – на початку

1970-х рр., коли виникла необхідність активізувати політичну участь раніше пасивних прошарків населення. Тоді «були розроблені владними елітами спеціальні програми для залучення до політики зокрема жінок, молоді, етнічних меншин. Але в результаті їх активізації, відбулося відхилення політичного життя вправо: політичні новобранці виявилися консервативнішими, що й викликало поворот всього політичного механізму вправо» [216]. Таким чином, можна припустити, що утримання від політичної діяльності найпасивніших, найінфантильніших прошарків суспільства в певних межах може бути корисним для розвитку демократичних процесів.

Досліджуючи рівень політичної підтримки в США, американські політологи розробили концепцію «політичного відчуження». Спочатку вважалося, що політичне відчуження притаманне переважно громадянам, які не мають постійного джерела доходів, з низьким рівнем добробуту і тому подолати його можна, покращивши економічну ситуацію для бідних сімей і підвищивши освітні стандарти в школі. Однак у 60-70 рр. ХХ ст. американські вчені виявили подібні тенденції серед достатньо небідних прошарків населення, що призвело до перегляду попередніх висновків. Нова парадигма в рамках концепції «політичного відчуження» полягала в тому, що подібне розповсюдження негативного ставлення до політики в суспільстві у значній мірі пов'язане з трактуванням політики засобами масової інформації, а конкретніше з тим, що на телебаченні головне місце посіли інформаційно-розважальні й аналітичні передачі, які не переслідують мету здійснювати глибокий аналіз політичних подій [127, с. 239-241].

Почуття політико-психологічного відчуження, що проявляється у зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх відриві й протиставленні життю суспільно-політичному, достатньо загрозливе, адже може призвести і до апатії, і до екстремізму. У період суспільних криз політично пасивні люди можуть бути мобілізовані як популістами так і різного роду радикалами. Зменшити ризики абсентеїзму для демократичної політичної системи, окрім удосконалення функціонування всіх її структур і механізмів,

можна через підвищення освітнього рівня населення загалом і політичної обізнаності зокрема, що сприятиме на особистісному рівні становленню самоідентифікації, розуміння групових і суспільних інтересів як особистих.

Найбільш явно абсентеїзм, як і популізм, проявляється під час виборчих кампаній. Демократія неможлива без загального виборчого права, прямого й таємного голосування, відкритої конкуренції між політичними партіями й політиками в їх боротьбі за політичну владу, без свободи слова, зібрань, суджень, об'єднань, засобів масової інформації. На рівень електоральної участі, окрім суб'єктивних факторів, великий вплив мають об'єктивні: загальна ситуація в країні, яка включає соціальні, економічні й політичні процеси; особливості політичної культури суспільства, історичної політичної традиції; особливості власне виборчого процесу (виборче законодавство, виборча система, виборчі технології, технічні чинники). Важливу роль в дискредитації демократичних процедур відіграли якісні зміни характеру політичного піару, насамперед передвиборчих кампаній. У кінці ХХ ст. в політиці стали активно використовуватися принципово нові й дуже ефективні методи, які були розроблені для комерційної реклами й маркетингу. Конкуренція ідей, змістовні дискусії були замінені технологіями психологічного впливу. Суттєве значення у створенні в політичній свідомості суспільства підґрунтя для недовіри до політичних інститутів і процедур має масова культура – у багатьох сучасних книгах, фільмах, серіалах фігурують змови урядів, політиків, «світові залаштунки» тощо.

У сучасних демократичних країнах, зазначає у своїй праці О. Оверчук, нерідко у голосуванні не беруть участі 50 % і більше виборців, що мають право голосу. Виходячи з досвіду найбільш стабільних демократичних політичних систем, така ситуація може бути спричиненою повною довірою громадян до політичних еліт і лідерів, задоволеністю своїм становищем, стабільністю політичного режиму. Практичний досвід Заходу свідчить, що чим більш розвинуті інститути громадянського суспільства, чим більшим є простір для самовизначення, тим вищою є імовірність постійного існування абсентеїзму. У

країнах, де дотримуються права і свободи людини, спостерігається економічна стабільність і налагодженість соціальної системи, абсентеїзм частини суспільства неминучий [179, с. 209].

В усіх сучасних демократичних державах спостерігається зниження підтримки громадянами політичних установ і політичних діячів. М. Херманн зазначає, що це виглядає як парадоксальна ситуація, оскільки нині жителям цих сучасних держав забезпечені мир, свобода, можливість щастя і матеріального благополуччя для більшості й логічно було б очікувати, що люди будуть задоволені і будуть підтримувати державу. Проте, участь громадян у виборах в багатьох країнах зменшується. Зменшується також і чисельність тих прихильників політичних партій, які реєструють своє членство. М. Херманн оцінює таку заміну моделі «учасницької» демократії на безучасницьку, в якій усе більше людей займають позицію стороннього спостерігача, як певну політичну закономірність, схему. Аналогічні тенденції виражаються також в ефекті «розсіювання», який проявляється у сучасному суспільстві у тому, що від виборів до виборів зменшується відсоток виборців, які голосують за одну й ту ж партію («викристалізованих» виборців). Водночас, зростає частка виборців, які періодично змінюють свої політичні вподобання [90]. Усе це створює сприятливі умови для зростання впливу популістів, які апелюють безпосередньо до народу і критикують усі владні політичні інститути.

Сьогодні в умовах інформаційного суспільства особливий вплив (часто негативний) на характер електоральної поведінки громадян мають ЗМІ. З одного боку, з їх допомогою виборець може одержувати знання про власні політичні права і можливості, законодавче забезпечення реалізації права голосу й відстоювання власних суспільно-політичних інтересів, достатньо об'єктивну інформацію про претендентів на виборчі посади. Однак, у ході передвиборчої боротьби, політики й політичні сили усе більше й масштабніше використовують можливості ЗМІ для маніпуляції свідомістю громадян.

Безліч різноманітних агітаційно-пропагандистських та рекламних методів і прийомів, за допомогою яких нині здійснюється суспільна комунікація,

перевантаження інформацією зумовлює появу захисних механізмів аудиторії, відзначає В. Пугач. Індивіди, «захищаючись від інформації, яка не належить до буденного досвіду, відправляють її на рівень фонового шуму, надаючи перевагу інформації, що викликає важливі емоційні імпульси. Політична інформація, особливо її раціональні форми, вочевидь, не викликає безпосереднього емоційного резонансу. Відповідно, така інформація залишається «покараною», тобто політичні питання вилучаються з публічної комунікації, поступаючись винятково сугестивним або видовищним повідомленням». У результаті, створюються «можливості для функціонування політичної системи без спостереження з боку більшості». Оскільки політичні системи привертають до себе лише «мінімальну усвідомлену увагу», вони мають змогу презентувати свою політику у доволі загальних категоріях свободи, справедливості, ефективного економічного розвитку, соціального забезпечення, боротьби зі злочинністю та корупцією та ін. Це додатково сприяє послабленню здатності громадян до оцінки, а також дезорієнтує їх політичну мотивацію. Зрештою це призводить до зникнення «демократичних громадян», які перетворюються на публіку, яка є лише пасивним співучасником або стають німими (*aneu logou*) подібно до рабів та іноземців у полісній демократії, втрачаючи здатність до мови та комунікації [229, с. 40-44].

Зараз політичні вподобання більшості громадян значною мірою формуються під впливом інформаційного тиску. Італійський дослідник демократії Д. Дзоло наголошує, що вплив ЗМІ негативно позначається не тільки на простих громадянах, а також (і навіть у першу чергу) на тих, хто знаходиться на більш високих рівнях активного співтовариства – на тих самих індивідах, які традиційно вважаються справжнім джерелом громадської думки. Нестача політичної інформації відчувається зараз навіть на вищих рівнях спеціалізованої культури, де абсентеїзм і політична апатія, які колись були властиві майже виключно сільській глибинці й неосвіченим класам, тепер достатньо розповсюджується серед європейської й американської молоді [115].

Сучасні англійські дослідники К. Крос та Р. Гакет відзначають, що висвітлення політичних кампаній та виборів має тенденцію до використання розважальних цінностей телебачення з акцентацією на особистостях, іміджах, драматизації ситуації і створення інтриги [150, с. 40].

Зокрема, вони виокремлюють такі характерні риси телевізійних новин: «1) перегони, коли медіа намагаються подавати інформацію про виборчу кампанію у вигляді радше «кінських перегонів», ніж дебатів між політичними партіями чи кандидатами. Під час висвітлення виборчих перегонів головний наголос робиться на рейтингах та результатах опитувань громадської думки, підвищенні і зниженні популярності, виборчих стратегіях, а не на власне політичних програмах; 2) звуковий фрагмент, коли виступи політиків перед публікою подають у вигляді дуже коротких і простих звукових фрагментів (так званих «саунд байтів»), інколи з одного речення, що, як вважається, репрезентує всю стратегію виборчої кампанії, або виборчу платформу кандидата». Дослідники відмічають, що «залежність від звукової фрагментації зменшує можливості кандидатів донести до виборців реальний зміст пропонованої політики, обмежує ефект від виступу і концентрує увагу глядачів на іміджі, а не на суті проблеми; 3) лідери, коли у більшості повідомлень про політику, головну увагу під час виборів приділяють лідерам. У такий спосіб забезпечують персоніфікацію передвиборчих програм, а увагу аудиторії зосереджують, насамперед, на помилках лідерів та їхніх конфліктах з аудиторією чи з органами влади. Лідери є головними героями фрагментів, відеосюжетів і дебатів, інші ж учасники виборів задовольняються виступами у дрібних місцевих газетах і муніципальних виданнях; 4) нагнітання негативізму, коли сконцентрованість на лідерах у ході виборчих кампаній призводить до виставлення політики і політиків у негативному світлі. Політиків при цьому подають як людей, які за будь яку ціну прагнуть мати привабливий вигляд і бути обраними, але не переймаються чи не цікавляться розв'язанням певних проблем чи ефективними змінами. «Відтак відбувається «розкручування спіралі цинізму» стосовно політичних процесів, здатності громадян щось змінити і

навіть бажання намагатися це зробити. Водночас ця особливість відображає такі цінності, як негативізм і двозначність» [150, с. 40-41].

Найбільше такими маніпулятивними технологіями послуговуються політики-популісти. Відповіддю на цинізм політиків-обіцяльників часто є відчуження громадян від політики, зневіра, апатія, абсентеїзм, ігнорування своїми громадянським правами. Проте, не все так прямо обумовлене – популісти за певних суспільно-політичних умов можуть своєю зовнішньою яскравістю, нетривіальністю, часто епатажністю чи простотою мобілізувати частину абсентеїстів. Сьогодні, коли західні демократії потрапили у зону внутрішньої турбулентності (особливо країни ЄС) саме абсентеїсти стають достатньо спокусливим електоральним полем для популістів.

Президентська виборча кампанія у США 2016 р. також продемонструвала тенденцію актуалізації популізму, яким послуговувалися, як зазвичай у виборчих перегонах, і демократи, і республіканці. Проте, представник республіканської партії Д. Трамп подивував навіть своїх однопартійців рівнем епатажного популізму. І це, як з'ясувалося, дало позитивний результат: Д. Трамп став президентом США, у тому числі й за рахунок мобілізації зазвичай байдужих до виборів громадян.

Як зазначають аналітики, Д. Трамп спрямував лють середньостатистичного американця проти правлячої еліти. Він достукався до їх занепокоєння з приводу теперішнього і страху перед майбутнім. Ф. Фукуяма звертає увагу, що його прихильниками, в основному, є представники старого білого робітничого класу. Це люди, дохід яких сьогодні нижчий за дохід покоління їх батьків. Вони відчують себе членами нового нижчого класу, вони відчують себе так, як відчували себе 20 чи 30 років тому афроамериканці. І коли Д. Трамп їм обіцяє: «Ми знову зробимо Америку великою», то для них його слова мають конкретне соціальне значення [3].

На думку західних аналітиків, політичний істеблішмент був переконаний, що поведінка Д. Трампа в стилі реаліті-шоу, його вульгарна риторика, мова, наповнена брехнею та образами майже кожного сектора американського

суспільства – латиноамериканців, афроамериканців, героїв війни, жінок і мусульман – автоматично дискваліфікують його від президентства. Натомість Д. Трамп очолив сучасний рух повстання забутих американців, що нагадує «мовчазну більшість» Р. Ніксона кінця 1960-х. Він стверджував, що американці прагнуть змін і що він один зможе «осушити болото», поборовши корупцію в правлячій верхівці [337].

Таблиця 3.1

**Електоральний вибір громадян США
на президентських виборах 2004-2016 рр.**

	2016		2012		2008		2004	
	Д. Трамп	Х. Клінтон	М. Ромні	Б. Обама	Дж. Макке йн	Б. Обама	Дж. Буш	Дж. Керрі
Партія	Респ.	Демокр.	Респ.	Демок р.	Респ.	Демокр.	Респ.	Демокр.
Загальна явка	56,9 %		54,9 %		58,2 %		56,7 %	
Відсоток отримани х голосів	47,3 %	47,8 %	47,8 %	50,6 %	45,6 %	52,9 %	50,7 %	48,2 %
Голосів виборник ів	306	232	206	332	173	365	286	251

Цит. за [345]: US Elections 2016. Results. BBC News. URL:

<http://www.bbc.com/news/election/us2016/results>

Джерела наводять характеристику виборця Д. Трампа за різними показниками. З тих, хто проголосував на виборах, Д. Трампа підтримали: 52 % білих жінок і 63% білих чоловіків, 20 % кольорових чоловіків і лише 7 %

кольорових жінок. Загалом расовий розподіл голосів виглядає наступним чином: білі – 58 %, чорні – 8 %, латино – 29 %, азіати – 29 %, інші – 37 %. За освітою і расою: білі з вищою освітою – 49 %, білі без вищої освіти – 67 %, кольорові з вищою освітою – 23 %, кольорові без вищої освіти – 20 %. Загалом за віком: 18-29 р. – 37 %, 30-44 р. – 42 %, 45-64 р. – 53 %, 65+ р. – 53 %. Загалом за рівнем щорічного доходу: до 50 тис. дол. – 42 %, від 50 тис. дол. – 48-50 % [339].

За спостереженнями вітчизняних аналітиків, «особливо загрозливих обсягів набуває популізм на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України. Він здійснив «масштабну експансію» майже у всі сфери життя українського соціуму – в ЗМІ, економічні, соціальні, правові, культурні відносини тощо» [132, с. 42]. На їх думку, найбільш небезпечними наслідками деструктивного впливу популізму є такі: «формування надмірно спрощеної картини суспільно-політичної реальності; уповільнення, а потім і блокування артикуляції інтересів суспільних груп, ускладнення можливості їх представлення і захисту. Подібним чином він впливає і на визначення і реалізацію національних інтересів; проведення і підтримка внутрішнього кордону, розмежування суспільства на «праведників» та на «грішників», що підтримує та підживлює у суспільній свідомості стану перманентної конфронтації; делегітимація існуючого політичного і соціального порядку завдяки його постійній критиці; формування двомірної («народ» – «вороги») картини світу при одночасній вульгаризації («просто» розв'язання складних проблем) реалізації комплексних реформ; руйнування сенсу української політики унаслідок вихолощування реального змісту категорій, концептів, планів і програм суб'єктів політичних відносин» [132, с. 43].

За висновками вітчизняних науковців, «головним наслідком модернізації українського суспільства на кінець ХХ – початок ХХІ ст. стала втрата політичними суб'єктами, явищами та процесами своєї фундаментальної сутності. Вони перетворюються на символи виправдання, легітимації процесів формування та функціонування авторитарного олігархічного режиму. У межах

такої системи суспільно-політичних відносин будь-які вибори проводяться не для того, щоб суспільство обрало певний політичний курс, визначилося із моделлю модернізації, а для того, щоб виправдати, легітимізувати право на владу певних осіб, політичних сил, які задовольняють інтереси не суспільства, а конкретних груп інтересів, зокрема фінансово-олігархічних груп. Такі вибори є «виборами без вибору». Перемога на них є наслідком не волі суспільства, а, в кращому разі, ефективності технологій легітимації влади, в гіршому – фальсифікацій результатів голосування» [205, с. 270].

В умовах кланово-олігархічної системи, яка сформувалася в Україні за останні чверть століття популізм став не просто одним із проявів політичної комунікації, що делегітимізує владні інститути, а реальною загрозою для збереження і так нетривкої рівноваги, відтак і збереження суб'єктності України. Особливо сьогодні, коли Російська Федерація, використовуючи різні методи (пряма військова агресія, інформаційна війна, «агенти впливу» тощо) намагається не відпустити Україну зі сфери свого впливу, радикальна риторика популістів, на тлі погіршення соціального становища населення, здатна радикалізувати насамперед абсентеїстів, які ніколи не довіряли виборам і яким можуть імпонувати швидкі, навіть екстремістські, методи розправи з діючими політиками й «наведення ладу» в країні.

Як зазначає В. Пастухов, у сучасній Україні політика часто витісняється «політтехнологіями» – набором чисельних методик досягнення суспільно значимих цілей за рахунок маніпулювання масовою свідомістю за допомогою ЗМІ та використання адміністративного ресурсу для нав'язування суспільству рішень в інтересах певної соціальної групи. Причому маніпулювання свідомістю людей тим більш ефективні, чим інертніша маса, і навпаки [189, с. 28]. Таким чином дослідник підкреслює взаємообумовленість популізму й абсентеїзму.

Колектив науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, у 2013 р. у спеціальній доповіді здійснили ґрунтовний аналіз характеру відносин між державою і суспільством. В еволюції

взаємодії між ними у часи незалежності вчені виділяють етапи, які фактично співпадають з термінами президентських каденцій. Перший етап (1991-1994 рр.) – домінування відкритих діалогових підходів. Він характеризувався запровадженням низки популістських технологій, мета яких полягала в отриманні легітимності державної влади за рахунок використання різноманітних, і часто взаємовиключних, очікувань населення. Другий етап (1995-2000 рр.) – перехід до прагматичних та імітаційних підходів та помітним зсувом комунікаційних акцентів. Державна влада продовжувала політику соціального популізму, проте наголошувала, що українське суспільство потребує довгого шляху до інтеграції в цивілізований світ. Водночас держава фокусувала зусилля на відновленні керованої вертикальної влади, стабілізації фінансово-економічної системи та нормалізації відносин з глобальними акторами. Третій етап (2000-2004 рр.) – домінування консервативних та імітаційних підходів. Він пройшов під знаком активного втручання (ззовні) у внутрішні справи України з метою корекції зовнішньої та внутрішньої політики держави у бік більшої прихильності влади до євроатлантичного курсу. Четвертий (2005-2010 рр.) – перехід до популістських і монологічних підходів пов'язаний із спробою розбудувати модель управління державою, яка б спиралася на безпосередню комунікацію з суспільством. П'ятий етап (2010-2013 рр.) – реставрація консервативних та імітаційних підходів, що супроводжується зміцненням виконавчої влади [65, с. 51]. Завершився цей етап революційними подіями 2013-2014 р. і поваленням режиму В. Януковича.

Зараз відбувається конструювання нових для України взаємовідносин влади і суспільства, що виражається, насамперед, у зростаючому тиску на владні інституції нових суб'єктів громадянського суспільства та зовнішніх акторів у складних внутрішніх і геополітичних умовах. Водночас досить високим залишається рівень популізму в політиці й електорального абсентеїзму.

В сучасній Україні відмічається стійка тенденція зростання абсентеїзму, про що засвідчують показники виборчої активності громадян на

президентських і парламентських виборах. У 1991 р. у референдумі й виборах Президента України участь узяли 84,32 % виборців; у 1994 р. участь у виборах Президента України взяли 70,22 % (II тур – 71,74 %); у 1999 р. – 70,19 % (II тур – 74,92 %); у 2004 р. – 74,56 % (III тур – 77,20 %); у 2010 – 66,52 % (II тур – 68,81 %); у 2014 р. – 60,29 %. Вибори до Верховної Ради України показують відповідну динаміку. У 1998 р. на виборчі дільниці прийшло 71,21 % виборців. Усі наступні парламентські вибори демонстрували зменшення електоральної активності (виключенням у цьому ряду є 2000 р., коли виборча активність становила 81,5 %). Найвищий рівень виборчого абсентеїзму зафіксували вибори депутатів до вищого законодавчого органу влади України восени 2014 р., незважаючи на високу загальну політизацію суспільства – лише 52,42 % виборців виявили бажання реалізувати своє виборче право [268]. Явка виборців на виборчі дільниці під час виборів місцевих органів влади 25 жовтня 2015 р становила всього 46,61 % [129]. Можна припустити, що якщо не відбудеться зміни виборчого законодавства та не з'являться нові конструктивні політичні сили на наступні вибори народних представників з'явиться менше половини виборців.

Таку ситуацію не можна пояснити несвідомістю та байдужістю громадян до долі своєї країни й власної долі. Для багатьох українців абсентеїзм став свідомою громадянською позицією, усвідомленим вибором. Електорат Партії Регіонів і Комуністичної партії був деморалізованим, ображеним на своїх представників, розцінивши їх поведінку під час Майдану як зраду, таким чином виразив свій протест усім політикам і політиці загалом. Для прихильників Майдану Гідності це була форма протесту проти політиків, які прийшли в органи центральної влади після трагічних подій і не поспішали виконувати власні обіцянки втілити у життя вимоги народу жити гідно, змінити систему, а саме: викоренити корупцію, запровадити справедливе правосуддя, здійснити деолігархізацію і дерегуляцію, зробити діяльність влади прозорою. Соціальні ліфти, на які сподівалися люди так і не відкрилися. Влада оговталася, перешикувалася, організувалася та не відмовилася від брехні й лицемірства.

Саме розчарування у «новій» владі стало важливою причиною зниження електоральної активності.

Відмова від участі у виборах стала формою протесту проти «виборів без вибору». Особливо це стосується місцевих виборів, новий закон про які передбачав відкриті партійні списки. Проте в українських реаліях така норма також дала негативний результат. У той час, коли активна частина громадянського суспільства у прямому сенсі рятувала країну від зовнішньої агресії, місцеві клани швидкими темпами створювали політичні проекти, використовуючи часто актуальні тренди (у Київській області, наприклад, партія «Нові обличчя»), привабливі політичні гасла й обіцянки. Щоб не допустити нових людей у владу, олігархічні та чиновницько-кланові місцеві «еліти» вже в ході передвиборчої боротьби за допомогою відповідних політтехнологій дискредитували ті політичні сили, у яких найбільшим було представництво громадських активістів. У результаті, лідери громадських ініціатив, громадські діячі серед новообраних депутатів місцевих рад виявилися в меншості. Переважна більшість обраних депутатів – це чиновники, представники великого та місцевого впливового бізнесу. Така ситуація ще більше посилює відчуття безсилля та апатії у людей, зневіру у можливості що-небудь змінити у цій країні («Якщо вже й Майдан не зміг, то...»).

На рівень абсентеїзму на виборах місцевих органів влади також суттєво вплинуло переважання примітивних агітаційних технологій над програмним підходом до проблем місцевого та регіонального розвитку. Так, наприклад, за оцінками експертів Громадської організації «Комітет виборців України», близько 80 % передвиборчих кампаній і програм політичних партій та кандидатів можна вважати «беззмістовними» [40]. Часто на місцеві вибори партії вийшли з лозунгами загального характеру і обіцянками, що виходять поза межі повноважень місцевих органів влади: збереження цілісності країни, прийняття справедливих тарифів тощо. На тлі абстрактних партійних лозунгів, які показували нерозуміння інтересів місцевих громад (чи небажання у них виникати і вирішувати) більш змістовними виявилися кандидати, що надавали

певну матеріальну допомогу. Це достатньо тривожна ситуація, оскільки свідчить про відсутність реальної місцевої політики.

Абсентеїзм певною мірою став рефлексією на радикалізацію публічної політики. Агресивні радикали-популісти восени 2015 р. стали домінувати в інформаційному просторі. У передвиборних заявах такі партії як «Свобода», «Укроп», «Батьківщина», Радикальна партія О. Ляшка закликали до війни з олігархами, до нових Майданів (тарифний, податковий та ін.), вимагали кардинальної люстрації, перерозподілу влади й власності. В умовах агресивного тиску радикалів, риторика яких насторожувала можливими новими потрясіннями, значна частина поміркованих виборців проігнорувала місцеві вибори, не бажаючи підтримувати ні владу, ні радикалів, ні опозицію.

Виборчі кампанії в сучасній Україні проходять, серед інших, і під гаслами звинувачень суб'єктів виборчих перегонів один одного в популізмі. Таким чином більшість партій виправдовують себе. Проте, зважаючи на обмежену можливість реалізації передвиборних прожектів, можна констатувати, що всі українські політичні сили, які беруть участь у виборах є популістськими у тому сенсі, що їхні програми розраховані насамперед на залучення голосів електорату без жодного шансу як на реальне повернення «боргів», так і на запровадження контролю за реалізацією передвиборних обіцянок з боку громадянського суспільства [225, с. 362].

Згідно з результатами досліджень, які проводив Інститут Горшеніна з початку 2016 р., партійні проекти, які роблять ставку на популізм в Україні, можуть розраховувати на кластер виборців розміром 30-33 %. Представники цього кластеру налаштовані найбільш нігілістично – найбільше не довіряють інститутам влади і політикам; із усіх груп вони найбільш схильні не брати участі у будь-яких виборах. Прихильники популізму схильні спрощувати й радикалізувати свою позицію щодо актуальних питань політичного сьогодення. Люди з популістською свідомістю не готові терпіти труднощі заради успіху реформ і в той же час не готові вийти на третій майдан [157].

Сьогодні в Україні своєрідним виявом абсентеїзму, пов'язаного з розчаруванням результатами Майдану Гідності, насамперед політикою центральної влади та відсутністю суттєвих змін на місцях, можна вважати зростанням чисельності економічно активних людей, готових виїхати з країни (тимчасово, заробити грошей, пересидіти поки тут щось зміниться на краще, а то й назавжди емігрувати).

У сучасній Україні, з достатньо вкоріненим у політичній культурі суспільства патерналізмом, популізм у поєднанні з абсентеїзмом забезпечує перемогу на виборах (місцевого й загальнодержавного рівнів) політиків, які переслідують свої власні інтереси, інтереси олігархічних кланів, що йде на шкоду успішній демократизації суспільних відносин і, загалом, національним інтересам держави. Виступаючи своєрідним маніпуляційним механізмом для правлячої еліти з відносною легітимністю та недовготривалою політичною перспективою, абсентеїзм дозволяє їй пролонговувати своє владарювання.

Політичний абсентеїзм за будь-яких обставин знижує демократичний потенціал суспільства. Особливо це загрозово для перехідних суспільств, коли демократія лише переживає період свого становлення та громадська участь є нагальною потребою через неусталеність демократичних процедур, нестійкість політичних режимів, сподівань певних політичних сил на повернення зручніших і вигідніших для них недемократичних практик. У таких умовах саме свідомо, відповідальна участь громадян в електоральному процесі та інших формах політичної участі забезпечує перетворення демократії формальної в реальну.

3.2. Інструментальний вплив популізму на формування політико-культурного простору

Демократія у тому первинному сенсі, що його визначили ще афіняни, передбачає наявність вільних громадян, які є головними суб'єктами суспільного врядування. Саме вільні, відповідальні громадяни зазвичай є

носіями інтересів спільноти, розуміють сенс суспільної взаємодії та спроможні власною участю вплинути на суспільне життя у бажаному для громади напрямі. Громадянська участь в умовах представницької ліберальної демократії передбачає здійснення істинного вибору, який неможливий без обізнаності громадян у тих справах, щодо яких приймається рішення. Саме тому ефективне функціонування системи ліберальної демократії передбачає наявність і постійне вдосконалення громадянської політичної культури.

Небезпека популізму сьогодні в тому, що він руйнує культурно-політичний простір. І це пов'язано не стільки з силою самих популістів, скільки з помилками, яких припускаються помірковані правлячі партії. Людям здається, що ці постійно правлячі партії (правоцентристи і лівоцентристи, консерватори, лейбористи, республіканці й демократи) перестають займатися проблемами «пересічної людини», а є елітою, для якої «прості люди» вже не важливі.

Але як би негативно не ставилися громадяни до політики саме від міцності демократичних інститутів безпосередньо залежить свобода громадян. Популізм же – це такий спосіб мислення, який знижує ефективність цих інститутів і руйнує раціональну основу для налагодження і підтримання довіри між людьми. У цілому популізм руйнує основи мислення, на яких формується зріла політична система, та система, яка веде до встановлення демократичних інститутів, реально діючих прав і поваги до громадянських свобод. Популізм руйнує демократичні інститути, провокує конфлікти, руйнує політичну раціональність і підриває авторитет демократичних політичних інститутів, пропонує уявну альтернативу простих рішень складних проблем, які стоять перед демократіями.

У країнах, що чверть століття тому стали на шлях демократичної трансформації, підставою для поширення популізму стали патерналістська політична культура, несформовані чи недієві політичні інститути, насамперед, відсутність політичних партій як розвинутих, автономних організацій. У країнах із тривалою демократичною традицією (Західна Європа, США) розповсюдження популізму є реакцією значної частини суспільства (яка,

здебільшого раніше не цікавилася політикою) на руйнування звичного життєвого простору. Німецький соціолог У. Бек зазначає: «нездатність пануючих владних інститутів і еліт сприймати і продуктивно впорядковувати цю нову реальність пов'язана з характером даних інститутів, з історією їх виникнення. Вони з'явилися тоді, коли у світі провідну роль відігравала повна занятість, в національній економіці домінувала національно-державна політика, функціональні кордони, чітка територіальна незалежність й ідентичність» [34, с. 7]. Фактично, європейський популізм є реакцією населення на зникнення звичних контурів звичного світу.

Варте уваги пояснення У. Бека щодо джерел посилення позицій правого популізму у сучасному демократичному світі. Вони полягають, на думку дослідника, в тому, «що мотиви і теми закладеного в європейському модерні контрпросвітництва – боротьба з розпадом і декадансом, відродження старих цінностей і спільнот – застосовуються до актуального табу радикальної модернізації». Це перемішує політичні фронти. Так званий правий популізм презентується тепер як «не тільки правий, але й лівий популізм». Його сила і потенціал, які насторожують, полягають у тому, що така політика поєднує, поглинає, комбінує, синтезує несумісні речі: праві цілі, ліві методи й інсценовані засобами масової інформації просвітницькі порушення табу, щоб дати волю отруйному потенціалу спрямованій проти модерну озлобленості. Це знаходить відображення і в реакції суспільства. Демагогію популістів розвінчують, вбачаючи в ній небезпеку для демократії, але, у крайньому випадку таємно, вітають як шокову терапію, яка бадьорить, і в якій ця демократія має потребу. Тому сила популістів така ж велика, як і невміння правлячих політиків дати відповіді на питання, які ставить перед ними світ, що радикально змінився [34, с. 8].

Проте популізм небезпечний тим, що популісти не можуть виконати своїх обіцянок, вони не вміють керувати країнами. Вони дуже привабливі в опозиції, але коли справа доходить до реального керування державою, вони виявляють свою неспроможність. Є багато прикладів цьому. Один з них – прихід до влади

популістів в Австрії у 2001 р. Тоді вони просто завдали економічних збитків державі. Австрія досі не може оговтатися від тих помилок, які зробили праві популісти [276].

Однак М. Ле Пен переконливо продемонструвала, що їй не потрібна перемога на виборах, щоб підкорити французьку політику своїй волі. Досвід інших країн Європи також свідчить, що відповідальність і влада можуть бути отруйними для популістів. Підтримка націоналістичної партії «Істинні фіні» скоротилася наполовину, коли вони приєдналися до правлячої коаліції в Фінляндії. У них значно краще йдуть справи, коли вони критикують зі сторони, скеровуючи політику в бажаному напрямку і при цьому залишаючи за собою право хвалити «політичні бомби», якщо знадобиться. «Від торгівлі до міграції і бюджетів – європейські популісти вже певною мірою визначають політику. Мало хто з них ще поки проник у фортецю. Але вони вже б'ють по її мурах отруйними снарядами, а ліберали всередині вже почали знемагати від вірусу», – йдеться в статті видання «The Economist» [212].

Саме у цьому впливові на весь політико-культурний простір і полягає найбільша небезпека популізму. Наближаючись до влади, популіти все ж змушені пом'якшувати свою риторіку, бо люди остерігаються крайніх проявів радикалізму в реальній політиці й воліють бачити при владі когось більш поміркованого. Популісти отримують зазвичай 10-15 % на виборах, що недостатньо для того, щоб прийти до влади. Але наближаючись до влади і пом'якшуючи свою риторіку, вони відбирають голоси у правлячих партій. І, як зазначає А. Шеховцов, тут «відбувається найбільш небезпечна річ, пов'язана з популістами – мейнстримні партії, побачивши, що вони починають програвати голоси популістам, починають переймати їхню риторіку. Таким чином, вони роблять мейнстримним радикалізм, націоналізм. Це відбувається на рівні колінного рефлексу, але в кінцевому результаті призводить до розкручування спіралі радикалізації суспільства. А це, в свою чергу, веде до розвитку неліберального суспільства, яке уможливорює згортання ліберальних свобод, створення запиту на авторитарне правління. Тобто не стільки небезпечні самі

популісти, як їхній вплив на суспільство і політику, коли мейнстримні партії переймають риторику популістів» [276].

Популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури, апелюючи до емоцій, віри, ірраціонального. У політичних суперечках, намагаючись звернути на себе увагу, популісти актуалізують питання, які вселяють тривогу, породжують внутрішній дискомфорт. Вони загострюють питання суперечностей сучасного світу, у якому швидко руйнуються звичні норми, нове ж часто постає чужим, незвичним, незатишним і тому неприйнятним. Люди хочуть знати винуватців такого становища і рецепти виправлення ситуації. Популісти ж дають на ці питання конкретні й чіткі відповіді. В усіх народних бідах винні корумповані еліти та чужаки, які використовують демократію для власної вигоди, відсторонивши власне народ від реальної політики. Повернути владу народ повинен через вірних йому політиків, які близькі до народу і його потреб. Таким чином, маніпулюючи питаннями та відповідями, популісти втягують суспільство в співпереживання глибокої кризи, неминучої біди та відразу підводять до необхідності проведення «найшвидших заходів, бо потім буде пізно». Провідну роль і цій «грі» належить лідеру з різним ступенем харизматичності, який в атмосфері посіяної паніки відразу знаходить жорсткі й прості, зрозумілі кожному виборцю, заходи для усунення причин паніки.

Політична риторика, її сенс в умовах демократії полягає, як зазначає А. Малько, у зверненні до політичної аудиторії за підтримкою. Засобом такої риторики часто виступає демагогія, яка сприяє вживленню в суспільну свідомість викривлених уявлень про дійсний стан речей в суспільстві, які переконують маси в позитивних змінах без реальних на те підстав, якщо ці заяви лунають із вуст правлячих політиків, які хочуть утриматись при владі. Типові для демагогії засоби – лицемірні клятви у вірності та любові до народу, висунення безвідповідальних програм та обіцянок і водночас наклепи на тих, хто насправді прагне діяти чи діє в інтересах суспільства. Демагогічні заяви політиків не містять конструктивних ідей і пропозицій, або ж заплутують ту чи

іншу проблему й відволікають увагу громадян від нагальних питань. Водночас популізм не тотожний демагогії, як і демагогія популізму. Популізм – це «створення популярності за допомогою соціальної демагогії, це залучення мас на свій бік демагогічними засобами та методами» [162, с. 205-206].

Демагогія є дієвим зняряддям у руках тих, хто має владу і тих, хто до неї прагне. Нею користуються різні сили, які зацікавлені у підтримці мас. Політика популізму не розрахована на стратегію, вона завжди тактична, екстрена й екстраординарна, зрозуміла без додаткових пояснень і закрита для раціонального розуміння. У програмних положеннях політичної партії чи лідера стиль важливіший за зміст. Популісти пропонують остаточне вирішення проблеми, що сьогодні турбує виборця й установлення мети, ірраціональної за своєю суттю.

Використовуючи спрощену аргументацію політичних закликів, популісти апелюють, насамперед, до прихованих, і від того ще більш дієвих, забобонів. Застосовується механізм маніпулювання емоціями, а через них свідомістю, коли політик позиціонує себе людиною, яка так само як і виборець боїться й ненавидить такого собі «корумпованого політика / чиновника», «мігранта / чужого», «ЄС / НАТО / Кремль» тощо, які тільки й зайняті тим, щоб зіпсувати людям життя. Зрештою цей політик виявляється майже рідною людиною, з яким встановлюються особливі, майже особисті стосунки та одержує у результаті не обгрунтовану раціональними міркуваннями підтримку.

Видання The Economist відмічало, що в еру «пост-правди» брехня популістів може позбавити сенсу всю політичну систему. І диктатори і демократи постійно намагаються відкрутитися від обвинувачень у некомпетентності, маніпулюючи правдою. «Жалюгідні невдахи завжди звинувачують інших у брехні. Але політика «пост-правди» – це дещо більше, ніж просто вигадка примхливих еліт, яких перехитрили. Сам термін вказує на те, в чому новизна: правду не фальсифікують чи піддають сумніву, вона просто відходить на другий план». Зазвичай політики брехали для того, щоб створити хибне уявлення про світ. Але люди, такі як Д. Трамп, брешуть не для цього.

Вони не намагаються схилити на свій бік еліти чи виборців, а лише ствердити вигадані забобони. Емоції, а не факти, мають значення у такого роду кампаніях. Опоненти брехунів не вірять у образ мислення в дусі «ми проти них». І якщо вони вирішать довести неправдивість вигадок, їм доводиться вести боротьбу на умовах вигадників. Політика складна, але «політика пост-правди» накопичує заплутаність, щоб за допомогою лукавства викрутити ситуацію на свою користь і обдурити всіх інших [122]. Після того, як британці на референдумі проголосували за Brexit, ультраправі популісти Заходу закликали проводити референдуми про вихід з ЄС по всій Європі [257].

Перед тим як запропонувати просту, окреслену мету, єдиним недоліком якої є відірваність від реальності, політик-популіст готує відповідне підґрунтя, нагнітаючи обстановку через змалювання трагічної картини бездіяльності чи свідомого шкідництва тих чи інших суб'єктів владних відносин. Мета при цьому формулюється найблагородніша та, звичайно, без конкретизації засобів і способів її досягнення. Для досягнення своєї мети популіст використовує емоції виборця, звертаючись при цьому до «здорового глузду», до загальних знань, приглушуючи розум, критичне мислення й самостійний вибір. Замість того, щоб сприяти формуванню політичної свідомості, такі політичні сили «сприяють самопродукуванню потестарної свідомості, яка є джерелом недемократичних режимів й ідейною базою популізму. Індивід з потестарною свідомістю не здатний творчо сприймати політичну дійсність та формувати власні політичні позиції, спираючись на раціональні принципи, а механічно відтворює задані владою, певними політиками, спільнотами оцінки і форми поведінки, забарвлюючи їх емоційним сприйняттям політичного життя» [207, с. 247].

До того ж популіст завжди спокушає виборця ірраціональним – незрозумілим, проте таким бажаним – консенсусом. Виборець погоджується з пропозиціями та методами їх упровадження не тому, що йому запропонували щось розумне, зрозуміле, обґрунтоване, навпаки – він згоджується на неочевидне через те, що людина, яка пропонує консенсус має ті ж самі

забобони, страхи та сподівання. Виборець погоджується з популістом, оскільки той зміг віднайти і вселити надію на швидке вирішення проблем. Важливим є інструмент конструювання емоційної спорідненості й довіри до політика-популіста. Політичні технології та ЗМІ посилюють силу переконання популіста і, одержавши згоду виборця, популіст конвертує довіру в свій політичний капітал. Однією із технологій популіста є «спрощення, певна стереотипізація дійсності головною перевагою якого є економія часу й зусиль. Адже, якщо складні ідеї втілюються в спрощеному узагальненому образі, для їхнього сприйняття й осмислення потрібно менше часу та зусиль. Як наслідок, стереотипи відучують людину аналізувати й синтезувати явища, критично їх оцінювати, а тому привчають приймати їх беззастережно» [10, с. 325].

Претендувати на вірність виборця лідер-популіст може лише, переводячи взаємовідносини з ним на особистий, довірливий, утаємничений рівень. Людина має вірити особистості лідера, а не публічному інституту, який він представляє. Саме тому всі популістські партії мають чітко артикульованого лідера. Лідер декларує, що бере всю відповідальність на себе й виборець з готовністю віддає свою відповідальність, оскільки під її тягарем жити важко. Лідер закликає людину зневажати політику як брудну й негідну справу, і з цим важко не погодитися. Зорієнтований на засоби масової інформації, популіст грає роль шоумена, відводячи роль фаната своєму слухачу.

В Україні популісти становлять ядро політичної еліти. Популізм став звичною практикою проведення виборів, яку застосовують усі, без виключення, політичні сили та політичні лідери. Але саме для незміцнених демократичних інститутів популізм є особливо небезпечним. Популізм руйнує і так слабку довіру громадян до демократії та політичної раціональності, посилює і так достатньо укорінену недовіру між громадянами, підриває суспільний консенсус і робить неможливим розумний, аргументований діалог між представниками різних соціальних, культурних і етнічних груп.

Логіка популізму не дозволяє також політичним партіям стати по-справжньому ідеологічними. Беззмістовні політичні проекти-однодневки,

швидко зроблені під лідерів різного рівня харизматичності, відволікають людський, інтелектуальний і фінансовий ресурс, гальмують створення ефективної системи управління, механізмів горизонтальної і вертикальної суспільно-політичної комунікації. Сильні ідеологічно та організаційно партії виступають засобом обмеження популізму лідерів, своєрідним механізмом спонукання лідерів до відповідальності. До того ж, розвинуті партії підтримують внутрішню конкуренцію партійних лідерів. Тому політика держави, спрямована на підтримку та розвиток ідеологічних партій, побудованих на демократичних принципах є достатньо дієвим засобом обмеження популізму.

Важливим засобом мінімізації впливу популістів на виборців є політична компетенція громадян. У сучасній Україні необхідність і важливість громадянської освіти постає ще й тому, що саме серед молодих людей вітчизняними соціологами відмічається найвищий відсоток абсентеїзму. Відтак, «становлення в нашій країні системи громадянської освіти, її поширення передусім серед молодого покоління сприятиме не тільки і не стільки формуванню культури громадянськості, але й трансформації всієї політичної системи України, набуттю нею нової якості» [50, с. 19].

Здатність до аналізу співвідношення та відповідності запропонованих популістом цілей і методів, уміння бачити свій громадянський інтерес в політичних процесах і готовність захищати власну гідність – ці якості громадянина демократичної країни повинні виховуватися системою освіти протягом усього життя людини. Освітні програми повинні передбачити такий вплив, щоб створювати імунітет до популізму і в політиків, і у виборців. Один із розробників концепції громадянської освіти в Україні С. Рябов назвав громадянськістю такий морально-духовний стан свідомості особистості, який, «по-перше зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їхньої реалізації в суспільстві, по-друге, має глибокий емоційний вимір, по-третє, формується на підставі досвіду співіснування громадою». Співіснування громадою означає «зорієнтованість

суб'єкта суспільного життя не на боротьбу з іншими, а на співпрацю, здійснення спільних справ, шанування приватності, лояльність до чинного ладу та критичність у ставленні до уряду, участь у розв'язанні спільних проблем, причетність до життя громади [239, с. 8].

Серед ціннісних пріоритетів громадянської освіти зокрема виділяються і такі як: компетентність у виборі політичних лідерів і державних діячів; готовність висловити непокору щодо політичних заходів законодавців, для привернення уваги влади та громадськості до існуючих проблем шляхом мирного протесту; визнання особистості як творця не лише самої себе, а й свого суспільного середовища [239, с. 6]. Метою освітнього впливу визначається формування певних соціальних якостей особистості, яка «знає не тільки основні параметри функціонування суспільства і політичної системи, норми та правила, яких вона повинна дотримуватися, а й має навички критичного мислення щодо оцінки суспільних подій і навички розв'язувати спільні проблеми» [239, с. 7].

Очевидно, що впровадження цінностей культури громадянськості в освітній процес на рівні загальноосвітніх і вищих навчальних закладів є недостатнім. Потрібна цілеспрямована робота державних і недержавних інституцій, громадських організацій і, безумовно, засобів масової інформації, як найдоступнішого засобу інформування і виховання громадян.

Особливу роль у розвитку демократії відігравали й відіграють засоби масової інформації, які є прямим втіленням свободи слова як необхідної умови функціонування демократичної системи. Саме ЗМІ заклали основи сучасної ліберальної демократії. Однак демократія – це не стан, це процес, який неможливий без вільних засобів масової інформації. Навіть сьогодні в умовах медійної нерозбірливості, викликаній політичним суперництвом, і також прямою дезінформацією й маніпуляцією, ЗМІ залишаються важливим інструментом формування й артикуляції політичних думок, методом демократичного контролю, каналом суспільної комунікації. Проте, як відмічає С. Фенаці, сфера діяльності політиків наразі стискається, вони чим далі, тим

більше втрачають імунітет проти лобізму різних відтінків. Часто політики вбачають своїм основним завданням – задоволення часом абсолютно ірраціональних бажань мас. Політики і ЗМІ також усе більше концентруються на пошуку «гарячих» тем, стаючи при цьому все неурівноваженішими [261]. Обмеження впливу політичних і олігархічних груп на ЗМІ, професіоналізація медіа є важливою складовою для обмеження можливостей популізму.

У той же час К. Крауч, досліджуючи еволюцію ліберальної демократії протягом ХХ – поч. ХХІ ст., звертає увагу на зміну характеру політичної комунікації. Він відмічає, що у між- і післявоєнні десятиліття вражає порівняльна схожість мови й стилю державних документів, серйозної журналістики, партійних маніфестів і публічних виступів політиків. Порівняно з сьогоdnішнім днем різниця між офіційною доповіддю, призначеною для професійних політиків і статтею у багатотиражній газеті була незначною. Здавалося, що лише такі маніпулятори й демагоги як А. Гітлер, Б. Муссоліні, Й. Сталін можуть тримати владу шляхом комунікації з масами. Проте, згодом рекламна індустрія (насамперед США), відточуючи свою майстерність, добилася значних успіхів завдяки комерційному телебаченню. Політики, підхопивши інновації рекламної індустрії, добилися максимальної схожості свого заняття з торгівлею. Популярна журналістика, як і політика, почали складатися за зразком реклами: дуже короткі повідомлення, які майже не потребують концентрації уваги, використання слів для створення яскравих образів замість аргументів, які апелюють до розуму. Водночас, учений вказує, що реклама – це «не раціональний діалог, вона не доводить необхідність покупки рекламованої продукції, а пов'язує останню з конкретною образною системою. Рекламі неможливо заперечити, її мета – не втягнути вас у дискусію, а переконати зробити покупку. Використання її методів допомогло політикам вирішити завдання комунікації з масами, але вочевидь не пішло на користь самій демократії» [149, с. 40].

Сьогодні звичним є те, що політики говорять не так як нормальні люди, виражаючись впевненими й відточеними афоризмами в оригінальному стилі.

Така форма комунікації, як і мова таблоїдів і партійної літератури, не схожа ні на звичайну мову людей на вулиці, ні на мову реальних політичних дискусій. Її завдання в тому, щоб залишатися непідконтрольною цим двом основним різновидам демократії. Таким чином, бажаючи сподобатись виборцям, щоб заручитися їх підтримкою у боротьбі за владу, сучасна політична еліта зробила популістською не лише зміст, а і форму політичної комунікації з суспільством, суттєво знизивши її якісні характеристики. Це, у свою чергу, не формує запит на політичну освіченість і, відповідно, відповідальну політичну участь і не сприяє утвердженню, а в пострадянських суспільствах формуванню, громадянської політичної культури.

Вітчизняний дослідник А. Самброс звертає увагу на ще один аспект руйнівного впливу популізму на формування політико-культурного простору. Це, так званий «ефект відзеркалення», який (у прямому розумінні) полягає в тому, що, вибираючи нішу (особливий сегмент споживчого ринку), виробники женуться за варіантом кінцевого продукту, прийнятним для якнайбільшої кількості споживачів. Рівень прийнятності визначається побажаннями та смаками [240].

Погоджуємося з його висновком, що теоретичним вираженням цієї тенденції стала «ринкова модель демократії», яка представляє політичну організацію сучасного суспільства як аналог його економічної організації. У політичному процесі «ефект відзеркалення» має свої характерні риси. По-перше – це суспільно-інформаційний феномен, який полягає у конструюванні ідентичних за своєю суттю та різних за зовнішніми ознаками медіа-продуктів, що реалізується завдяки проведенню маркетингових досліджень та досліджень образу «ідеального продукту». По-друге, «ефект віддзеркалення» у найбільшій мірі, з-поміж інших сфер суспільного життя, впливає саме на політичний процес, що пояснюється специфікою «політичного ринку» у сучасних демократичних режимах. Відносна електоральна егалітарність у демократіях, підкреслює дослідник, значно підсилює «ефект віддзеркалення», з тієї причини, що кількість електоральних ресурсів заздалегідь відома й політичні гравці

вимушені конкурувати один з одним на уніфікованому цим електоральним егалітарним порядком політичному полі. По-третє, саме завдяки «ефекту віддзеркалення» створюється одноманітний, буденний та «очікуваний» політичний процес, у якому політична риторика, поведінка конкретних політичних суб'єктів упроваджується безпосередньо з огляду на очікування виборців (точніше – великих адресних груп) [240].

Американський дослідник У. Грайдер назвав цю модель «демократією навпаки». Описуючи механізм її дії він зазначає: «Виборці розглядаються як пасивний агрегат «споживачів», масова публіка потенційних покупців. Шляхом наукових досліджень з'ясовується, що знають і думають ці споживачі, і, особливо поважно, що вони відчувають навіть тоді, коли не усвідомлюють власних «відчуттів». Виборча стратегія потім будується так, щоб пов'язати кандидата з цими споживчими позиціями. Створюються рекламні образи, які дадуть позитивні відгуки і забезпечать продаж» [305, с. 35].

У деяких країнах чисельність службовців, що працюють в агентствах, що займаються маніпуляцією громадської думки, значно перевершує число журналістів. Гігантський апарат «політичного ринку», що використовує витончену техніку масового маркетингу в ім'я перемоги на виборах, бере на озброєння ідеологію так званого «корпоративного лібералізму». Її сенс полягає в тому, щоб за допомогою брехливих закликів і обіцянок експлуатувати відчуження і незадоволеність позбавлених влади громадян для створення популістської політичної бази [23].

Зрозуміло, що масі, як зазначає А. Самброс, показують те, що вона хоче бачити, кажуть те, що вона хоче почути, і роблять те, чого вона прагне. Універсальне правило «попит породжує пропозицію» тут трохи переосмислюється, адже сам «попит» програмується на основі виділення основних характеристик споживача. Проблема політичної риторики полягає в реальній неможливості вийти за межі простору популізму, адже політик, котрий спробує це зробити, буде сприйматися або як божевільний, або як радикал, що зазіхає на «загальнолюдські цінності». Тільки-но здійснюється

спроба вийти з простору популізму, відразу ж з'являється небезпека потрапляння в «пасок безпеки» сучасного суспільства. Цей «пасок безпеки» – реальні табу на проголошення неканонічних думок на теми расизму, легітимності чинного політичного ладу, рівності статей і різних вікових груп, сексуальності, правопорядку тощо. Безумовно, актуальним сьогодні, є феномен контролю мас, який базується на «застосуванні інформаційного програмування знань, вподобань і дій. Цей ефект, побудований на маркетингових дослідженнях, дозволяє контролювати «бажаність» клієнтів і «спрагу наживи» прокрієторів». Погоджуємося з висновком дослідника, що так «вибудовується досить струнка система стримувань та противаг, у якій, завдяки «масовому продукту», «конвеєру» бажання маси, вдається тримати суспільну систему під контролем. Політичний популізм як один із різновидів «конвеєрного продукту» виконує свою атрибутивну функцію маркера політично значущої мови». Тобто на «місці стандартного популістського тексту про «поліпшення життя вже сьогодні» або «боротьбу зі злочинною владою» повинен був бути суспільно-значущий спіч, та з огляду на «ефект віддзеркалення» їх виникнення та впровадження повністю блокується» [240].

Прагнучи відповідати запитам «політичного споживача», популізм таким чином блокує еволюцію політичної культури суспільства і породжує феномен стихійного ірраціонального опору існуючій системі чи правлячим політикам. Своєрідним проявом такого опору можна вважати результати британського референдуму за вихід з ЄС (2016 р.), успіх епатажного Д. Трампа на останніх президентських виборах у США, зростання підтримки правих популістів у країнах Європейського Союзу. Таким чином проявляється, зокрема, невдоволення політикою глобалізації, недостатньою, на думку виборця, націєцентричною, державницькою політикою правлячих політичних сил.

Небезпечнішим цей феномен є для суспільств із несформованими чи слабкими демократичними елементами політичної культури. Так, нацисти в Німеччині прийшли до влади в умовах функціонування демократичних процедур, відчувши великий запит суспільства на відновлення «Великої

Німеччини», використавши суперечності тогочасної ліберальної демократії та обіцяючи виконати життєві вимоги населення. У Росії більшовики взяли владу у 1917 р. і втримали її не лише силою зброї, але й популістськими обіцянками негайного закінчення війни та проголошення загального і справедливого миру, самовизначення націй аж до їх відділення, негайної передачі землі селянам, скликання Установчих зборів, відміни смертної кари, введення робітничого контролю на промислових підприємствах тощо в умовах ідеологічного і політичного плюралізму та втоми суспільства від недолугої політики урядів Миколи II й Тимчасового уряду після повалення монархії у лютому 1917 р. Більшовики однаково успішно експлуатували вікову темноту і неучтво, чисту віру та ентузіазм мас.

Велику суспільну підтримку сучасного режиму в Російській Федерації можна пояснити також і «ефектом віддзеркалення», коли реваншистське компартійно-чекістське крило російської політичної еліти актуалізувало в політичній свідомості громадян виховані віками стереотипи самотності, виключності та месіанської ролі росіян в історії людської цивілізації, величності та величі їх держави. І це, на нашу думку, зруйнувало ті незрілі демократичні елементи політичної культури російського суспільства, які почали розвиватися у часи «пізньої перебудови» та в 90-і рр. ХХ ст., сприяло встановленню авторитарного політичного режиму В. Путіна, зовнішня політика якого загрожує стабільності усього сформованого після закінчення II Світової війни світопорядку.

Небезпека популізму проявляється також у його аморальності, яка проявляється в тому, що він маніпулює довірою людей, деформує його. Поступ чи навіть елементарне виживання людської цивілізації неможливе без об'єднання зусиль людей, а в політичній сфері реалізація конкретного політичного курсу потребує взаємних зобов'язань – правителів, політиків, з одного боку, і народу, з іншого. Усе це неможливе без взаємної довіри.

Довіра ж – це ставлення до дій іншої особи і до неї самої, яке базується на переконаності в її правоті, вірності, порядності, чесності. Довіра як певне

моральне ставлення, наголошує О. Малько, не є простим результатом реальної взаємозалежності людей. Вона має випереджаючий характер, що виражається, наприклад, в сентенції: «Людині треба довіряти». Передуючи фактичним стосункам людей, воно потім або закріплюється, поглиблюється цими відносинами, або ж, навпаки, руйнується [161].

Суспільна довіра демонструє характер розвитку соціального партнерства як на рівні суспільства, так і окремих його сфер міжособистісної й міжгрупової взаємодій, забезпечуючи узгодженість суспільних відносин при досягненні відповідних цілей, наголошує вітчизняний учений О. Колісник. Довіра бере участь у формуванні продуктивної соціальної структури безпосередньої взаємодії представників конкретного соціального осередку, основою якої є згода діяти згідно із домовленостями, баланс інтересів, співпраця, діалог, розвиток партнерства тощо. Зрозуміло, що «недооцінювання цього аспекту соціальних відносин призводить до неефективності суспільних дій, зростання непередбачуваних соціальних ризиків і, зрештою, до деградаційних процесів у соціумі. Атмосфера довіри між індивідами, соціальними групами й іншими соціальними суб'єктами, які утворюють соціальну взаємодію, визначає її соціальну успішність, що впливає на цілісність суспільства та його розвиток» [141, с. 115].

Як зазначає українська дослідниця О. Волянюк: «нинішнє суспільно-політичне життя вимагає творчої ініціативи, постійного продукування ідей та ефективних рішень, учасницької демократії, швидкого реагування на виклики динамічної та непередбачуваної політики заради захисту визначальних і незмінних прав та свобод людини» [68, с. 101]. Установляючи, часто не без лицемірства, наперед задані фіктивні взаємні зобов'язання (своєрідну угоду, укладену під впливом обману), популізм руйнує довіру людей до політика й політики, знецінюючи цим самим найшляхетніші ідеї та цінності. У цьому полягає головна соціальна шкода популізму, тому що довіра складає той самий необхідний фундамент, який є основою для здійснення продуктивної політики.

В умовах сучасної ситуації в Україні спостерігається незбіг соціального й інституційного рівнів вияву довіри в соціумі, що не є суто українською властивістю, а притаманна, як зазначали Ф. Фукуяма, П. Штомпка [280] й інші дослідники цієї проблеми, більшості країн із посткомуністичним минулим. Українське ж суспільство – напевно, найбільш потерпіле від колоніального й тоталітарного минулого, однією з травм якого є недовіра до інших людей, політиків та інституцій. Історичні поразки українців у спробах побудувати власну державність значною мірою можна пояснити тим, що вони не вміють довіряти, надавати кредит довіри один одному.

У постмайданній Україні, незважаючи на втрачені традиції підтримки суспільства владою, український соціум має високі показники вияву соціальної довіри, приклад чому наразі – рух волонтерства, який є зразком консолідації суб'єктів українського соціуму. Волонтери вагомо підтримують переселенців, армію в умовах гібридної війни, налагоджуючи лінії суспільної взаємодії. Проте цього рівня соціальної довіри замало для потреб часу, який вимагає конкретних поступів до цінностей громадянського суспільства у структурі самої системи. Головна політика формування соціальної довіри, як і загалом побудови ефективного громадянського суспільства, має підтримуватись економічними, політичними, соціальними, культурними інститутами, організаціями й відповідними реформами на державному рівні. Тому, погоджуємося з О. Колісником, лише прихід до влади людей, котрі зацікавленні в сильному українському громадянському суспільстві (а не в його повному знищенні), створить підстави для розквіту соціального капіталу та його подальшого саморозкриття на ґрунті соціальної довіри [141, с. 116].

Наведені узагальнення підтверджуються соціологічними дослідженнями, проведеними спеціальними українськими інституціями. У липні 2015 р. в Україні за рівнем недовіри лідирували усі правоохоронні органи, причому недовіра до них за п'ять останніх років істотно зросла: суди (-67 % у 2015 р., - 72 % у 2014 р., - 45 % у 2010 р.), прокуратура (- 67 % у 2015 р., - 48 % у 2010 р.), міліція (- 57 % у 2015 р., - 37 % у 2010 р.). Довіра до Верховної Ради

та до Президента змінювалася: найвищою вона була одразу після виборів і далі різко пішла на спад. Президент П. Порошенко у грудні 2014 р. мав баланс довіри у +5 %, а у липні 2015 р. вона впала до - 33 %; Верховна Рада у грудні 2014 р. мала баланс довіри у - 26 %, а у липні 2015 р. - 63 % [104].

Встановлено низький рівень довіри до усіх ключових інститутів та політичних гравців. Владні інститути (Уряд та Верховна Рада України) викликали найменше довіри у населення та мали дуже низький баланс довіри/недовіри. Це пов'язано з високим рівнем корупції, яка не сприяє формуванню взаємної довіри. Населення вважає 40,7 % усіх основних сфер та інституцій України надто корумпованими [246].

За результатами зазначених вище досліджень, у ході подій Майдану 2013-2014 рр. та військових дій на Сході в українському суспільстві сформувались певні осередки довіри. Вони корелюються зі результатами грудневого дослідження 2015 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології – переважна більшість громадян сьогодні довіряє церкві та волонтерам (більше половини українців довіряють волонтерам). Значно менший, та все ж позитивний баланс довіри, мають громадські організації, укріплюючи свої позиції порівняно з минулими роками. Більше того, довіра виражається у конкретних фізичних діях – матеріальній підтримці та участі у спільних справах [119]. Дослідження, проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова у липні 2015 р. [104], продемонструвало такі ж основні тенденції щодо зміни як міжособистісної довіри/недовіри, так і довіри/недовіри до основних соціальних інститутів. Лідерами суспільної довіри у 2015 р. стали волонтери (довіряють 67 %, не довіряють – 23 %, баланс довіри/недовіри становить +44 %) та церква (+34 %). Переважає довіра над недовірою у ставленні населення до Збройних сил України (+18 %) та до добровольчих батальйонів, причому ця довіра майже однакова (+18 % та +16 %). Позитивним є також баланс довіри/недовіри до громадських організацій (+13 %), і довіра до них зростає (від - 9 % у 2010 р. і до +13 % у 2015 р.). У цьому випадку довіра сприяє відтворенню соціального

капіталу – особливого феномену, який формується завдяки функціонуванню мереж взаємозв'язків між людьми на основі відчуття спільності, єдності, норм взаємності, солідарності, та є основою побудови подальших суспільних відносин. Таким чином, українське суспільство характеризується, з одного боку, розтратою довіри до влади, а з іншого – зростанням довіри до структур, що створюють самі люди для задоволення власних духовних, соціальних, психологічних та інших потреб [278, с. 392].

Однією із причин повільного поступу демократичної трансформації, встановлення кланово-олігархічної моделі економічного й політичного владарювання в Україні є інфантильність населення, яке не бажає брати на себе відповідальність і за вкоріненою у радянські часи звичкою перекладає вирішення не лише загальнодержавних, а своїх власних проблем на політиків. Популістські пропозиції політиків, таким чином, відповідають запитам значної частини українського суспільства – «покупцеві» (виборцю) пропонують те, що він хоче «придбати» (політика чи політичну силу, яка зробить життя людини легшим). Багато виборців, повіривши у передвиборні обіцянки кандидата, свою політичну участь вбачають лише в тому, щоб підтримати його на виборах. До здійснення постійного контролю за діяльністю обраної особи у владних структурах більшість громадян не готові. Невиконання обранцем своїх обіцянок пояснюється протидією його опонентів (депутатами, президентом, урядом чи іншими владними структурами), чим активно займається популіст, працюючи зі своїм електоратом і зберігаючи таким чином свою тверду базу підтримки. Або ж виборець, розчарувавшись в одному популісті з таким же ентузіастом починає вірити в невиправдані обіцянки іншого.

Проте, саме влада в перехідному пострадянському суспільстві, коли демократичні засади політичної культури лише формуються після десятиліть радянського патерналізму, мала б не нав'язувати популізм, укорінюючи його в політичній свідомості нації, а створити умови для формування засад громадянської політичної культури. Насамперед має бути створена відповідна законодавча база, яка, по-перше, забезпечить умови для формування сильного

середнього класу (зокрема дерегуляція, яка спростить ведення бізнесу в країні), здатного брати відповідальність не лише за себе та свою справу, а й за ситуацію в громаді, державі; по-друге, врегулює механізми впливу громадянського суспільства на представницькі органи влади (відкликання депутатів різних рівнів, імпічмент президента, незалежні ЗМІ, принципи фінансування політичних партій, діяльності органів правосуддя тощо); по-третє, відкритість функціонування всіх владних структур. Однак, українська владна еліта продовжує послуговуватися популізмом, переслідуючи власну мету збереження існуючої системи, коли влада є засобом збагачення її представників, деформуючи цим самим незміцнілі паростки демократичних рис в політичній культурі суспільства, викликаючи розчарування, апатію та зневіру громадян у перспективах власних і своєї країни.

Українські науковці В. Горбатенко та І. Горбатенко, звертаючись до відповідних досліджень у західній і вітчизняній політології, акцентують увагу на деструктивній поведінці еліти та її впливові на формування політичної культури суспільства. Зазначається, що це є «особливо важливим для України, де еліта і лідери сформувалися з радянської бюрократії, а тому виявились неспроможними системно вирішувати загальнодержавні завдання» [91, с. 15]. Як засвідчує світовий досвід, «поведінка еліти є одним із ключових якісних показників суспільства, що модернізується. Остання для населення є критерієм, за яким воно оцінює соціальну спрямованість реформ. Особливістю розвитку України є те, що тут спостерігається невпевненість еліти у результатах своїх реформ. Це виражається, зокрема, у прагненні навчати своїх дітей за кордоном, їздити на машинах іноземного виробництва, зберігати гроші в західних банках і т. ін.» [90, с. 321-322].

Усе це вимагає уважного вивчення стандартів поведінки правлячої еліти в демократичних країнах. Останні засвідчують, що еліта та лідери мають виважено ставитись до політичних змін; пам'ятати про те, що суспільний інститут, який не створився історично, а був механічно перенесений з інших держав може не принести користі для розвитку держави; запроваджуючи

інновації, вони повинні обов'язково враховувати ментальність суспільства, звички і традиції людей [91, с. 15]. Небезпечною хворобою у процесі становлення демократичного лідерства на пострадянському просторі виявив себе популізм. «Популізм може бути виправданим лише за умови, якщо він ґрунтується на національній згоді. Без цього він вироджується у примітивну демагогію» [123, с. 318]. Як наголошує В. Горбатенко, при дослідженні популізму варто звертати особливу увагу на наступне: «розвиток цього небезпечного явища в умовах слабкої держави; прикриття популізмом олігархізації влади; утвердження примітивного романтизму в стилі Руссо; антиінтелектуальний і симуляційний характер ідеології, зверненої до «малої» людини; вихід популістичних лідерів за межі представницьких інститутів» [89, с. 15].

Почасти складається парадоксальна політична ситуація – у ряді країн, попри всі формальні ознаки демократії, реальна влада належить бюрократичній системі, яка сама встановлює правила політичної гри, поведінки своїх громадян, у тому числі в галузі політичної участі. Усе більше посилюється відчуження громадян від державної влади і державної влади від громадян, що призводить до зростаючої пасивності громадян при проведенні виборів. У цих умовах популізм використовується політиками як одна із форм прикриття цього відчуження, а також як набір своєрідних правил діяльності самої політичної еліти. Саме у популізмі суб'єктів політичної діяльності й полягає одна з причин політичних криз: політики не вирішують реальних проблем, тому, що громадяни не мають можливості їх змусити це зробити, а популізм дозволяє політикам залишатися при владі та перемагати на чергових виборах. Цей шлях без реального подолання відчуження влади і громадян веде до соціального вибуху [222, с. 67].

Сьогодні гегемонія популізму чинить виразно негативний вплив на суспільні та політичні процеси у важкий і відповідальний для України період. З одного боку, популізм впевнено поширився за межі власне політики на інші дискурси – медійні, експертні, наукові, юридичні, дипломатичні тощо. Власне,

саме звертання до «боротьби з популізмом» відбувається в межах і за канонами самого популістичного дискурсу. З іншого боку, як наголошують українські фахівці, «масштаби і сила популізму зворотно пропорційні ефективності політики. Безвідповідальність, демагогія, низька ефективність, дисфункціональність сучасного українського політикуму значною мірою є наслідком панування популістських стратегій. Нинішній рівень популізму суттєво ускладнює (якщо не блокує) всі спроби структурних реформ в економіці, політиці та соціальній сфері» [7].

Особливо небезпечний популізм в умовах політичної нестабільності, коли популістська діяльність стає характерною не лише для окремих політиків, партій, рухів, а й для органів виконавчої й законодавчої влади. Тоді можна спостерігати як обидві гілки влади для самоствердження намагаються залучити на свій бік якомога більше населення. Така ситуація не тільки продукує політичні конфлікти, а й може призвести до соціального вибуху. Виборці очікують від обранців реальних кроків, спрямованих на підвищення якості життя: збільшення зарплати, покращення бізнесклімату, медичного обслуговування, доступу до освіти, гарантій суспільної безпеки, справедливих пенсій тощо.

Коли можливості держави недостатні для задоволення потреб населення, виникає конфліктна ситуація. Її суть у тому, що в суспільстві, сприйнятливому для популізму, виборці вимагають від своїх представників в органах влади (президента, депутата) виконання передвиборних обіцянок, які, зазвичай, давались ними без урахування реальних соціально-економічних можливостей країни чи регіону. За таких умов між виконавчою і законодавчою владою починається змагання за спрямування народного невдоволення на того, хто винен в ігноруванні даних обіцянок. Таке гостре протистояння спостерігалось в Україні, коли Президент В. Ющенко і Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко намагалися перетягувати владні повноваження, звинувачуючи один одного в погіршенні соціально-економічної ситуації в країні. Результатом взаємопоборення лідерів Помаранчевого майдану, які увійшли у владу, стала

перемога на чергових президентських виборах 2010 р. їх політичного опонента В. Януковича, авторитарно-олігархічний режим якого спровокував гострий соціальний конфлікт, з численними людськими жертвами (Революція Гідності 2013-2014 рр.). Проте, сьогодні українські політики не враховують помилок минулого і в умовах зовнішньої агресії, різкого погіршення соціально-економічного становища продовжують пошук винуватців невиконання ні сподівань Майдану, ні власних обіцянок, даних у трагічні дні розстрілу Небесної сотні.

Таким чином, діяльність народних обранців в органах як виконавчої, так і законодавчої влади підпорядковується цілям й інтересам, які незрозумілі й навіть чужі виборцям. Наслідком таких дій є падіння довіри до інституту представницької влади, що призводить до розчарування громадян в демократичних цінностях. Проте, нинішній етап становлення демократичної політичної культури українського суспільства характеризується позитивними тенденціями. Майдан 2013-2014 рр. і війна змусили людей чітко визначитися з відповіддю на питання, що таке країна, патріотизм, національна держава. Відбувся своєрідний тектонічний зсув – змінилося сприйняття себе, власної відповідальності. Події останніх років показали, що інфантильних і аморфних стало набагато менше, чисельність небайдужих явно більша, ніж бачилося в 2013 р. Можна констатувати, що сьогодні в Україні політична культура суспільства вища, ніж рівень політичної культури владної еліти. І це є передумовою того, що політикам буде все складніше завойовувати прихильність виборців популістськими методами.

3.3 Механізм забезпечення демократичного суспільства від негативних проявів політичного популізму: систематизація електорального досвіду

Механізми представницької демократії фактично виключають пряме втручання громадян у прийняття державних рішень, для реалізації

індивідуальних і групових інтересів використовуються інші форми політичної участі: створення політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, груп за інтересами, структур громадянського суспільства. Одним із найбільш ефективних способів перетворення суверенітету народу в народне представництво, яке легітимізує владу, є вибори. Саме тому одна з базових цінностей сучасної демократії – це вільні, рівні, прямі, таємні та загальні вибори.

Вибори є найбільш демократичним механізмом формування органів державної влади. Зрілість демократії визначається також і за тим, наскільки вибори відповідають демократичним стандартам, задовольняють інтереси і потреби суспільства по формуванню якісної влади (рекрутують кращих представників суспільства з високим рівнем інтелекту, професіоналізму, необхідними морально-етичними рисами). Наявність виборчої системи ще не дає уявлення про рівень демократизації суспільства й держави. Вибори можуть бути безальтернативними, як при тоталітарних режимах; неконкурентними при відсутності рівних умов для учасників. Вибори можуть бути не забезпечені незалежними джерелами інформації; на них може бути відсутній рівний доступ претендентів до ЗМІ; від участі у виборах можуть бути усунуті найсильніші конкуренти. Велике значення мають відмінності між юридично проголошеними і фактичними способами висунення кандидатів чи партій; широке використання «брудних», маніпулятивних технологій. Окрім організації процедури виборів, важливу роль у їх ефективності відіграють характеристики виборців: інтелектуальний і освітній рівень; досвід електоральної участі громадян; особливості політичної культури. Незрілість чи нерозвиненість цих характеристик можуть забезпечити перемогу кандидату, який не поскупиться на обіцянки або/і подарунки. Таким чином владу одержують ті, хто зацікавлений не у задоволенні потреб народу, а у власному благополуччі.

Сили, які стоять на позиціях популізму, сьогодні набирають усе більше політичного впливу після кожних виборів у багатьох європейських країнах. Окрім постійних криз, що потрясають Європу останнім часом, такому стану

речей сприяє також відсутність ефективної реакції центристів і лібералів. Вони наче не сприйняли серйозно цю тенденцію, а тим часом загроза здобуття популістами вагомого політичного голосу перетворилася з маргінальної на реальну. Тепер же мейнстримні партії мають справу з популістами нового зразка, які орієнтуються не так на ідеологію (тоді з ними можна сперечатися як відвертими супротивниками), а поєднують у риториці різні компоненти, на які є суспільний запит. Це дає їм змогу гнучко грати на невдоволенні виборців і водночас звучати як цілком демократичні сили з легким відтінком правизни чи лівизни. Популізм легко трансформується, видозмінюється, пластично підлаштовуючись під запропоновані умови.

Нині у країнах Заходу популізм лівого спрямування яскраво не проявляється і нічим особливим не дивує. Ультраправі сили здавна критикують провідні лівацькі партії за надмірну спрямованість на ринок і готовність обслуговувати інтереси великого бізнесу. Американський політичний аналітик Ф. Закарія зазначає, що на тлі «холодної війни» лівоцентристські партії змістились суттєво ближче до центрizmu – Б. Клінтон в США, Т. Блер у Великобританії. У результаті утворилась прогалина, яку і заповнили популісти, особливо після фінансової кризи 2007-2008 рр. Економічне падіння, спричинене фінансовою кризою, призвело до значних збитків американських домогосподарств та спровокувало зростання рівня безробіття до 20 % (і навіть вище) у таких країнах, як Греція й Іспанія (цей показник залишається незмінно високим і донині). Тому поживлення лівих популістів після найтяжчої з часів Великої депресії кризи є цілком закономірним [125].

Видозміни популістських смислів можна прослідкувати на прикладі Франції. Під час виборчих кампаній 2012 р. (президентської й парламентської) спостерігалось відродження лівацького популізму, носіями якого частково є колишні комуністичні сили, частково гошисти з «Лівого фронту» з Жан-Люком Меланшоном на чолі. Цей популізм поєднує в собі різні смисли, і жоден не є домінуючим: ні антикапіталістичний, ні антиєвропейський, ні соціальний, ні новіший, екологічний [64].

Поряд із цим у Франції є інший різновид популізму, який належить до мобілізуючих чинників «Національного фронту». Це націонал-популізм, оновлений зусиллями Національного фронту (позиціонуючи себе як ультраправа сила, він не сповідує антисемітизм і клерикалізм), свої дії мотивує відстоюванням універсальних цінностей. Боротьбу проти ісламу він обґрунтовує відстоюванням принципу рівності жінок і чоловіків, на відміну від націонал-популізму в класичному варіанті, він не використовує патріархальну й релігійну ідеологію, тобто є світським і республіканським. Водночас політична сила М. Ле Пен намагається зайняти місце комуністів і стати виразником інтересів робітників, але не середнього класу. Такі, достатньо нові для політичного простору Франції, сенси дозволяють Національному фронту розширювати свою електоральну базу.

Закономірним є, як стверджує Ф. Закарія, що програми нових лівих у багатьох європейських країнах нині суттєво ближчі до центрizmu, ніж у попередні десятиліття. До прикладу грецька «СІРІЗА» не настільки близька до соціалізму, як головна партія грецьких соціалістів PASOK в 70-80-і рр. ХХ ст. Перебуваючи при владі, партія займається проведенням ринкових реформ в умовах жорсткої бюджетної економії: її програма не дуже відрізняється від дій попередньої правлячої партії. І напевно, якби близька за риторикою до «СІРІЗИ» іспанська партія Podemos змогла прийти до влади (на останніх виборах вона набрала лише 20 % голосів), їй би довелося здійснювати таку саму політику [125].

Як свідчення кризи на лівого фланзі європейського політикуму, дослідники відмічають його розкол. У кількох країнах, де ліві довгий час були при владі, вони розкололися на фракції, які постійно сперечаються. Даний аспект європейської політики характеризує на конкретних прикладах британський аналітик М. Бініон. Він відмічає, що у Великобританії опозиційні лейбористи втрачають будь-яку єдність чи політичний авторитет, бо різко повернули ліворуч на чолі з неефективним новим лідером Д. Корбіном. На довиборах у Лондоні восени 2016 р. кандидат від лейбористів здобув так мало

голосів, що втратив унесену заставу: такого приниження партія не зазнавала роками. У Франції жалюгідний рейтинг президента Ф. Олланда на рівні 4 % переконав його не балотуватися знову від Соціалістичної партії. Ф. Олланд втратив авторитет у значній мірі через непослідовність своєї політики. У своїх передвиборчих обіцянках він не уникнув популістської риторики: обіцяв боротися з безробіттям, уникати жорстких заходів економії і скорочення державних витрат, оживити економіку. У реальній політиці спробував ввести 75 %-ий податок для багатих, зменшив пенсійний вік. Проте, від деяких заходів невдовзі довелося відмовитися, дефіцит бюджету закривали підвищенням податків. Зростання безробіття, зменшення інвестицій змусили Ф. Олланда змінити курс зліва направо. Внесені зміни до трудового кодексу, які спрощували процедуру звільнення працівників, щоб дати бізнесу можливість наймати більше людей, викликали масові страйки від профспілок і розкол в лавах соціалістів. Криза біженців і теракти остаточно підірвали позиції і Ф. Олланда і Соціалістичної партії [40].

З іншого боку, праві популістські партії нарощують свій успіх майже в усіх країнах Європи. Міграційна криза суттєво вплинула на погляди європейців, а непопулярна «політика відкритих дверей» підштовхнула праві сили до розгортання нової боротьби за владу. Цьому сприяли як анти-іммігрантський інформаційний дискурс в Європі, так і падіння рейтингу соціал-демократів та консерваторів.

Національний фронт Франції вийшов у другий тур парламентських виборів 2017 р. й одержав 8 мандатів у Національні збори. У підйомі популярності партії М. Ле Пен зіграли свою роль, в першу чергу, терористичні атаки на Париж і Брюссель. Вони призвели до того, що питання про імміграцію та безпеку знову стали найбільш обговорюваними, і саме ці теми піднімали праві під час передвиборної кампанії. Другим, не менш важливим, фактором зростання авторитету Національного фронту є постать її лідера – одіозної, скандальної і безумовно епатажної М. Ле Пен на тлі якої президент Франції Ф. Олланд виглядає в очах багатьох французів слабкодушним, нерішучим,

«боягузливим». Вона прагне об'єднати навколо себе протестний електорат, «забутий» елітою і невдоволений наслідками глобалізації – тому виступає за соціальну економіку. У зовнішній політиці вона відкрито орієнтується на Росію. Саме завдяки їй Національний фронт вийшов на перше місце за підсумками виборів до Європейського парламенту, потім на виборах на рівні департаментів Франції, а згодом і на регіональних виборах. Це величезне досягнення для партії, яка ще недавно вважалася політичним ізгоєм.

Експерти констатують, що навіть у політично стабільній Австрії президентська виборча кампанія 2016 р. поламала майже 70-ти річну традицію домінування центристських партій – Народної партії та Соціал-демократичної партії, їх кандидати навіть не увійшли до числа фаворитів перегонів. У другий тур вперше вийшов кандидат від ультраправої «Партії свободи» Н. Хофер. На темі мігрантів та відносин із Росією Н. Хоферу, як і всім популістам, було дуже легко спекулювати. Емоційна забарвленість обох питань та «дражливість» питання зв'язків Австрії та Росії грали йому лише на руку. За інтенсивністю маніпуляцій та потужністю впливу на почуття людей ці теми були тим самим, що й для українців – тема тарифів. У 2015 р. Австрія отримала 90 тис. лише офіційних заявок на отримання притулку. Це – друга за популярністю країна серед біженців після Німеччини. Не досить охоче приєднавшись до санкцій ЄС проти Російської Федерації через анексію Криму і агресію на сході України, Австрія, тісно пов'язана з РФ в газовому питанні, не уникала критичних зауважень щодо цих санкцій. Програма Н. Хофера ґрунтувалася на ультраправих ідеологічних засадах: вимога обмеження міграції і скасування політики «відкритих дверей»; політика «поваги до старших», підвищення пенсій; підтримка родин і традиційних гендерних ролей; збереження робочих місць для австрійців [154].

На виборах 4 грудня 2016 р. Н. Хофер програв незалежному кандидату (вийшов з Партії зелених), досвідченому австрійському політику А. ван дер Беллену, який виступає за зміцнення Євросоюзу й обмеження «політики відкритих дверей», за збереження зв'язків з РФ в енергетичному

секторі й збереження санкції проти Росії. А. ван дер Беллену вдалося набрати 2 472 892 голоси, що в процентному вираженні означає 53,79 % голосів виборців. За Н. Хофера проголосував 2 124 661 виборець, або 46,21 % [56]. Такі результати свідчать, що підтримка правих популістів в Австрії достатньо серйозна і програш Н. Хофера в президентських перегонах ще не можна вважати їх поразкою. Посада президента в Австрії є суто представницькою, засади внутрішньої й зовнішньої політики визначають уряд і парламент, вибори до якого і визначають реальний рейтинг правих популістів.

Зсуви в політико-ідеологічному просторі не оминули й Швецію. Під впливом мігрантів у Швеції також почала набирати популярність націоналістична, соціально-консервативна партія «Шведські демократи», яка основні акценти у своїй програмі ставить на зміцненні шведської ідентичності («шведськість» як національний характер, або розуміння шведських традицій) та позбавленні від іноземного засилля, особливо, мусульманського. На парламентських виборах партія вперше одержала своє представництво в рикстазі (20 місць), набравши 5,7 % голосів. А на останніх виборах, які пройшли в 2014 р., «Шведські демократи» отримали вже 49 місць з 349 можливих, а ще двох депутатів привели в Європарламент [172].

На відміну від своїх сусідів, Німеччина уникала піднесення популізму достатньо довго, очевидно, з різних історичних і економічних причин. Поява та зростання руху «Пегіда», яка заявляє про себе як «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу» має багато спільного з іншими правими популістськими партіями в Європі. Як ідеологія, популізм прагне зіштовхнути чистий, однорідний «народ» проти корумпованого істеблішменту і небезпечних «чужих», які спільними зусиллями прагнуть позбавити народ його прав, цінностей, ідентичності й елементарного голосу. За своєю суттю – це чорно-біле бачення світу, яке не визнає компромісів. Як і популістські партії у Великобританії, Франції, Нідерландах, Данії, Швеції, Швейцарії й Австрії, «Пегіда» визначає «народ» як національне співтовариство з етнічними й культурними особливостями [153].

У Німеччині, як і в інших європейських країнах, визначення імміграції як джерела бід суспільства є лише симптомом глибшої соціальної хвороби; скорочення імміграції та примус до інтеграції в суспільство лише здаються «легким» вирішенням проблеми. Однак, вимоги правих не торкаються самої суті проблем. Низькі темпи зростання, зростання рівня соціальної нерівності викликають у європейців почуття невпевненості у стабільності своєї зайнятості, своєї пенсії, власного майбутнього та майбутнього своїх дітей. Певне зниження соціальних стандартів, а ще більше страх за їх збереження у майбутньому викликає зростання недовіри до політиків, які не демонструють здатності забезпечити процвітання і безпеку.

Проте, крім економічних побоювань, як відмічають дослідники, «Пегіда» суттєво живиться культурними: занадто багато культурної різноманітності, дуже сильний вплив ісламу, і це породжує соціальні проблеми. Очевидно, саме тому підтримку руху надають саме високоосвічені чоловіки, з доходами вище середнього рівня. Соціальна база цього руху схожа на соціальну базу Швейцарської Народної партії, Австрійської «Партії свободи» і Данської Народної партії, які виникли в країнах, де економіка працює достатньо добре, в яких відносно низький рівень майнової нерівності. Для деяких прихильників цих партій, імміграція стала «більше символом руйнування місцевих громад, розмивання національної ідентичності та зникнення почуття приналежності до своєї країни, ніж економічною небезпекою як такою» [153].

Не всі європейські держави піддалися спокусам популізму. Іспанія, яка пережила диктатуру правих у сучасній історії, не демонструє особливих симпатій до партій відповідного спрямування. Однак, у Німеччині – країні, яка прагне, більше від інших, назавжди порвати з екстремізмом, активно набирає сили права популістська партія «Альтернатива для Німеччини».

У лідери розповсюдження популізму потрапила і така благополучна європейська держава як Швейцарія. Така її позиція пояснюється тим, що за результатами парламентських виборів (жовтень 2015 р.) до уряду потрапили два представники правоконсервативної Швейцарської народної партії (SVP).

Автор доповіді «Огляд авторитарно-популістських тенденцій «Timbro» за 2016 р.» А. Й. Хейно відзначає, що Швейцарія й Австрія є тими країнами, у яких праві й правоконсервативні політики змогли ще в 1990-і рр. пробитися в національні уряди. У результаті революційних змін в Європі на рубежі 1980-1990-х рр. Швейцарська народна партія повністю змінила свій профіль і дійсно стала проводити національно-консервативний курс, який суттєво посилювався й зміцнів після виборів жовтня 2015 р. [261].

Правий популізм найбільшого поширення набуває в країнах колишнього «соціалістичного табору». В Угорщині вже шість років перебуває при владі харизматичний популіст В. Орбан, лідер правоконсервативної партії «Фідес». Він прагне поєднати консервативну ідеологію та популістську практику. Між тим на тлі міграційної кризи набирає популярності в угорському суспільстві ультраправа націоналістична партія «Йоббік», яка демонструє неприязнь до національних меншин (євреїв, циган тощо), займає антиукраїнську позицію (прагне до створення русинсько-угорської автономії на території українського Закарпаття, її представники були присутні як спостерігачі на псевдореферендумі в Республіці Крим 16 березня 2014 р. та на незаконних виборах в терористичних організаціях ЛНР і ДНР). Лідер партії Г. Вона заявив, що націоналісти більше не хочуть виходу Угорщини з ЄС, оскільки «міграційна криза дає популістським партіям шанс «перетворити ЄС». Згідно опитувань громадської думки (2016 р.) «Йоббік» є другою за популярністю партією в Угорщині (20 %), уступаючи лише правлячій партії «Фідес» (40 %) [188].

У Польщі наприкінці 2015 р. на виборах перемогла консервативна партія «Право і справедливість», яка використовує гасло «соціальної Польщі» проти Польщі еліт. Об'єднуючи націоналізм, католицький клерикалізм і соціальний популізм, партія використовує деградацію лівоцентристських сил в країні та проблеми, викликані процесами пострадянської трансформації країни (зростання безробіття, трудова міграція молоді у багатші країни ЄС, недофінансування невеликих містечок тощо). Не випадково найбільше голосів партія збирає серед промислових робітників, пенсіонерів, безробітних, жителів

невеликих містечок і сіл східної та північної Польщі. Своєрідне розуміння демократичного процесу польськими консерваторами відображається у тому, що «Право і справедливість» має імідж партії з незмінним авторитарним лідером (Я. Качинський), незгідні з яким, як правило, виходять з партії [71]. Процес відкликання суддів Конституційного трибуналу польським Сеймом, у якому більшість після виборів у жовтні 2015 р. має «Право і справедливість», не зовсім відповідає демократичним стандартам, на чому наголосили в Європарламенті. Він викликав загострення політичного протистояння між партією «Право і справедливість» та її прихильниками й опонентами, які об'єдналися в Комітет захисту демократії [82].

На парламентських виборах 2016 р. у Словаччині ліва соціал-консервативна партія «Курс – соціальна демократія», яку очолює Р. Фіцо, набрала 28,3 % голосів (на попередніх виборах 2012 р. мала 44,4 % і могла сформувати свій уряд). Проте, зниження рейтингу правлячої партії, зазначають аналітики, може свідчити лише про певне розчарування політикою уряду, але не про зменшення запиту на популістську політику у суспільстві – окрім партії Р. Фіцо до парламенту пройшли праворадикальна націоналістична партія «Народна партія – Наша Словаччина» (8 %) під проводом М. Котлеби та нова партія з антимигрантськими гаслами під керівництвом бізнесмена Б. Коллара «Ми – родина» (6,6 %) [117].

У Болгарії досить популярною є ультранаціоналістична партія «АТАКА», феномен якої викликаний багато в чому протестом проти ліберальних реформ і того становища, в якому в їх результаті опинилася країна. Свою популістську риторичку партійні пропагандисти ілюструють конкретними цифрами, зокрема, рівнем заробітних плат в Болгарії й інших країнах ЄС, порівнянням структури економіки до реформ і після їх упровадження, наголошуючи на «нав'язаному світовими монополіями колоніальному становищі країни». «АТАКА» вважає, що майбутнє Болгарії можливе лише при збереженні національної гідності, справжнього суверенітету нації й національної економіки, повернення до національних традицій і цінностей, захисті власної історії від фальсифікацій,

протистояння «убивчій» для національної ідентичності глобалізації [193]. Лідер «Атаки» В. Сідеров визнав Крим російською територією, закликав до відновлення проекту «Південний потік». Націоналісти з 2005 р. показують досить стабільні результати на загальнонаціональних виборах (біля 8 %), на позачергових виборах 2013 р. до Народних зборів Болгарії «АТАКА» набрала 7,3 % голосів, отримавши 23 місця (з 240-ка) в парламенті [245].

У Румунії радикальні націонал-популістські політичні сили виявилися на маргінесі політичного життя, зокрема партія «Велика Румунія» ще в 2008 р. не пройшла до парламенту і з того часу лише втрачає свій електорат. Водночас мейнстрімні політичні партії активно послуговуються соціальним популізмом, що особливо актуально в умовах низького життєвого рівня населення, політичної корупції (Румунія має образ найбільш бідної й найкорумпованішої країни ЄС), нечіткого ідеологічного розмежування правлячих політичних партій. На президентських виборах 2014 р. і лідер Соціал-демократичної партії В. Понта, і висуванець націонал-лібералів К. Йоханнес обіцяли підвищити соціальні стандарти, боротися з корупцією, забезпечити законність, відстоювати національні інтереси Румунії, активно використовуючи критику діяльності попереднього президента Т. Бесеску [228, с. 23].

На парламентських виборах (квітень 2016 р.) сербські ультранаціоналісти, які послідовно й різко виступають проти євроінтеграції, одержали третій результат (8,04 %, 22 мандати із 250). Серед них найорганізованішою є Сербська радикальна партія В. Шешеля, який після оправдального вироку Гаазького трибуналу зумів консолидувати свій електорат. Коаліція Демократичної партії Сербії С. Рашкович-Івіч і руху «Двері» Б. Обрадовича (DSS-Dveri), яка сповідує соціальний консерватизм, антиглобалізм і націоналізм набрала 5 % голосів і теж пройшла до парламенту (13 мандатів). У своїй більшості серби проголосували за євроінтеграцію Сербії, віддавши 48,28 % за правлячу Сербську прогресивну партію, лідером якої є А. Вучич, що офіційно підтримує рух Сербії до членства в ЄС, хоч раніше був антиєвропейським націоналістом [178].

Зовсім несподіваними виявилися результати опитування белградського НПО «Інститут європейських досліджень», згідно з якими сербська молодь негативно ставиться до Євросоюзу. За його даними, 51 % сербів віком 18-29 років хотіли б, щоб їх країна, офіційний кандидат на вступ до ЄС, призупинила інтеграційний процес, коли серед старшого покоління таких виявилось лише третина. Такий парадоксальний результат аналітики пояснюють тим, що нинішня сербська молодь виросла на обіцянках різних політичних еліт, що відразу після вступу в ЄС настане «золота ера». При цьому євроінтеграційний процес виявився затяжним і неефективним (труднощі торкнулися насамперед молодих людей – 43 % з них не мають роботи), оскільки сербські уряди так і не спромоглися на проведення реальних дієвих реформ, не забезпечили належного інформаційного поля, в зовнішній політиці, до того ж, балансує між Заходом і Росією [242].

За даними шведського дослідницького інституту «Timbro», в 2016 р. Угорщина, Греція і Польща стали лідерами серед європейських країн, уряди яких прийняли рішення зробити ставку на популістський курс як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Четверте і п'яте місця у цьому списку зайняли відповідно Італія і Швейцарія. Наразі популістські партії й політичні діячі не мають вагомій електоральної підтримки лише в трьох країнах – в Ісландії, на Мальті, в Чорногорії. За результатами дослідження зазначається, що «у середньому зараз у Європі практично кожен п'ятий виборець голосує за популістську партію правого чи лівого спрямування. Ніколи раніше такі партії не мали такої великої підтримки по всій Європі» і наголошується, що «такий розвиток подій несе серйозну загрозу для ліберальної демократії» [306].

Наростання хвилі популізму викликає занепокоєння і з огляду на аналіз перспектив розвитку світової економіки. Останній огляд Світового банку про економічну ситуацію в регіоні Європи і Центральної Азії (ЄЦА) має назву «Поляризація і популізм». У ньому, зокрема зазначається, що вихід Великобританії з ЄС, геополітичні тертя, низка терористичних атак, невдалий переворот в Туреччині, триваюча криза біженців – усе це викликає

занепокоєння у людей, стосовно їх економічних перспектив. З цим пов'язане піднесення популярності партій і рухів популістського спрямування, які закликають до ізоляціонізму і пропонують оманливі прості рішення для вирішення складних завдань відновлення економічного зростання і піднесення рівня життя. Ці партії та рухи стають привабливими для населення, розчарованого в традиційних підходах «євроінтеграції» в Єврозоні, а з іншого боку – в демократичних перетвореннях – у східному регіоні Європи та Центральної Азії [210].

У вказаній доповіді підкреслюється, що згідно опитувань, проведених глобальним дослідженням World Values Survey, яке охоплює понад 100 країн, задоволеність життям знизилася у більшості країн Європи і Центральної Азії у період між 2010 і 2015 рр., так само як і зросла недовіра по відношенню до більшості інститутів. Опитування підтверджують, що стійко низькі темпи економічного зростання, що зберігаються в останні роки в Європі, дають людям менше шансів для зростання мобільності (кар'єрних ліфтів). Люди відчують нестабільність, меншу включеність у процес росту. Крім того, є деякі докази того, що нерівність можливостей, тобто нерівність в силу обставин, що не залежать від людини, структурно зростає [210]. Саме на тлі економічної й фінансової кризи, яка спричинює розчарування населення у традиційних ліберальних владних інститутах, відбувається зазвичай зростання націоналізму та популізму.

Перемога на президентських виборах у США восени 2016 р. популіста Д. Трампа для багатьох політиків, аналітиків стала несподіванкою. Не зважаючи на впевненість багатьох американців у тому, що мільярдер – лише одиничне явище, яке не є впливовою чи великою силою, факти говорять про інше. Політолог Д. Гест адаптував до місцевих реалій базову програму ультраправої Британської національної партії і поставив білим американцям питання – чи готові вони підтримати політичну силу, яка твердо збирається «зупинити потік масової міграції, створити в Америці робочі місця для американців, зберегти культурну християнську спадщину країни і відвернути

загрозу ісламу». Д. Гест вважає, що «трампізм» переживе самого Д. Трампа [125].

Прихильники Д. Трампа, як і прихильники Brexit, переконані, що правлячі еліти занадто довго ігнорували їх невдоволення імміграцією та економічною нерівністю. Вони відповіли на це багатостороннім повстанням проти статус-кво, яке вперше за покоління відкрило доступ на політичну арену несподіваним, радикально налаштованим кандидатам.

Голосування за Brexit вивільнило сили націоналізму, ксенофобії та ізоляціонізму, що довгий час бачились у британській політиці маргінальними. Перемога Д. Трампа на президентських виборах у США легітимізувала й заохотила в Європі гнів тих, хто почувається відкинутим, маргіналізованим або «насилу зводить кінці з кінцями» (так їх охарактеризувала британська прем'єрка Т. Мей). «Мейнстрімні партії намагаються прислухатися до таких настроїв. Зокрема, Т. Мей визнала в першій промові після вступу на посаду, що мільйони тих, хто голосував проти ЄС, зробили це зі злості на дистанційованих політиків у Лондоні, а також через спричинене глобалізацією відчуття маргіналізованості й страх перед масовою імміграцією. Очільниця правлячого кабінету пообіцяла слухати цих людей і реагувати на те, що їх непокоїть» [40].

Популізмом як виборчою стратегією послуговуються насамперед політичні сили, аморфні за своєю структурою, у яких відсутні чіткі ідеологічні пріоритети. Популізм часто апелює до прямої участі народу в управлінні державою, так званої «прямої демократії»; висловлює недовіру до представницьких державних інститутів, політичного істеблішменту, який відірвався від народу та його запитів; критикує корупцію, бюрократію тощо. Популіст не розраховує на стратегію: він не думає ні про наслідки, ні про свої можливі дії у разі приходу до влади, головне для нього – одержати в даний момент якнайбільше голосів. Працюючи на електоральному полі популіст заграє з виборцем, зваблює його, розраховуючи на популістську свідомість, яка потребує сильної особистості, харизматичного лідера, який показує, що він керується сподіваннями «простої людини», розуміє її потреби, часто навіть

говорить, послуговуючись тією ж лексикою. У країнах Південно-Східної Європи, в Україні в тому числі, соціальний популізм є невід'ємним елементом патерналістської концепції відносин влади і суспільства.

Соціал-популізм в пострадянській Україні – явище не випадкове, а цілком закономірне. Живильним середовищем для його розвитку є глибоко вкорінені з часів СРСР (засобами комуністичної пропаганди, а то й фізичної селекції населення) у політичну свідомість соціуму антиіндивідуалізм, патерналізм, егалітаризм. У той же час люмпенізація та складні умови життя значної частини громадян, свідома відмова еліт від проведення системних реформ, гальмування й половинчастість навіть здійснюваних реформ та спричинене ними уповільнене соціальне структурування в сучасній Україні не сприяють формуванню раціоналізму у політичній поведінці українців та відповідальності у прийнятті політичних рішень.

В Україні ще не завершився процес зміни поколінь – активне життя чи світоглядне становлення значної частини політично активного населення припало на період існування СРСР та його руйнування (народжені у 30-х – 60-х рр. ХХ ст.). Далеко не всі з них розуміли логіку зміни соціально-економічних відносин при переході до ринку. Навіть серед тих, хто більш чи менш активно підтримував процес Перебудови, йшлося про принади демократії, а не виклики ринкових відносин (насамперед соціальної нерівності), про прагнення до західних стандартів (заробітки та інші зовнішні ознаки), і аж ніяк не принципи життя (відповідальність, законослухняність тощо). У той же час відсутність ефективного реформування пострадянської системи звужує простір для формування демократичних рис політичної культури суспільства.

Видання Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за 2014-й свідчать: лише 9 % громадян, старших за 55 років (тобто народжених у 1959-му й раніше), вважали, що люди мають самі створювати собі умови життя, а не покладатися на уряд. Проте й серед молоді до 30 років (що народилася від 1984-го і сформувалась уже в незалежній Україні) таких було лише 24 %, а серед людей середнього віку – 17,3 %.

Натомість захист населення від економічних труднощів вважали завданням держави 76,8 % громадян, що не працюють, 73,4 % – зайнятих у державному й навіть 71,7 % – у приватному секторі. Найбільш патерналістськи налаштовані жителі малих та середніх міст, де найвищою є роль бюджетної сфери та державного сектору загалом (лише 12,7 % серед них вважають, що люди самі мають створювати собі умови для життя). Найменш патерналістичні жителі села (18,1 %) та кияни (18,9 %). Однак навіть у двох останніх випадках ідеться про вкрай малу частку тих, хто покладається передусім на себе [146, с. 16].

Соціальна структура українського суспільства також надзвичайно сприятлива для соціал-популізму. Добробут значної частки виборців пов'язаний із централізованим перерозподілом національного продукту через бюджет, пенсійний чи інші соціальні фонди. За даними Пенсійного фонду України, в країні, станом на 1 липня 2016 р., проживає 11 964 635 осіб, які отримують пенсійні виплати [57] та ще не менше 5,2 млн тих, які отримують заробітну плату з бюджетів різного рівня [271]. Ці категорії громадян одні з найбільш піддатливих до соціал-популізму й разом становлять близько 17 млн осіб. Більшість із них мають право голосу й найактивніше ним користуються.

Утім, і молодше покоління, як справедливо відмічає О. Крамар, особливо та його частина, свідомість якої формувалася в порівняно «ситих» 2000-х із претензіями на європейські стандарти життя «тут і зараз» (як даності, а не результату десятилітніх зусиль), теж схильне до популізму. Як, до речі, і його численні однолітки в країнах сучасного ЄС, воно претендує на високий рівень життя й воліє вимагати (чи максимум виборювати його на масових акціях), а не досягати рутинними поступовими зусиллями [146, с. 17].

Згідно з даними Міністерства фінансів України у II кварталі 2016 р. в країні налічувалося 1690,2 тис. осіб безробітних, з них офіційно зареєстровані 462,5 тис. [259]. Економічно неактивне населення (зайняті в домогосподарствах або перебувають на утриманні) на початку 2016 р. становило біля 2400 тис. осіб [271]. У більшості своїй усі ці громадян надзвичайно піддатливі до популізму через умови життя й непостійність заробітків. Водночас офіційно зайнятих на

середніх підприємствах 2700 тис. осіб і 2600 тис. на дрібних і приватних [271]. Проте, й чимало представників найдрібнішого бізнесу схильні до соціал-популізму.

При цьому в Україні постійно збільшується кількість громадян, що не здатні самі платити за комунальні послуги та беруть субсидію. У 2016-2017 опалювальному сезоні енергосубсидії отримали 5,5 млн українських домогосподарств, що становить 36 % від їх загального числа [254]. Це означає, що біля 12 млн осіб визнає себе нездатними самостійно забезпечити найнеохіднішим. Як зауважує Є. Головаха, таким чином «в Україні постійно зростає кількість соціальних утриманців, які ненавидять свого благодійника. Вони фактично добровільно визнають, що не здатні забезпечити себе й родину. Гроші ці люди візьмуть, але, посилюючи потенціал несамостійності й заздрості, держава творить прошарок тих, від кого не варто очікувати активних дій. Небезпека в тому, що створюється широченний прошарок вічних утриманців із відповідною психологією, які приймуть будь-що й будь-кого, хто гарантуватиме їм продовження дармівщини» [86]. Значна частина цих людей ніколи не визнає своєї відповідальності за державу і завжди будуть звинувачувати її у своїх проблемах. З їх точки зору, скільки б держава не давала, які б не створювала умови, вона завжди буде їм винна. Прошарок утриманців з усталеною патерналістською свідомістю є дуже сприятливим ґрунтом для популізму, насамперед соціального.

Отже, в Україні стійка до популізму соціальна верства є нечисленною і відзначається повільним темпом зростання. При цьому політики, громадські авторитети й лідери думок не докладають необхідних зусиль для вироблення імунітету до популізму, переважно експлуатують його з власною метою. Вони часто переконують людей, що проблема, власне, не в цьому явищі, а лише в невиконанні тими чи іншими лідерами й політичними силами гасел та обіцянок, яких насправді вони не могли й не планували виконувати.

Українські політики у своїх інтересах цинічно експлуатують схильність до соціал-популізму значної частини громадян, які мало цікавляться

справжніми намірами політиків, їх готовністю і можливостями виконати обіцянки. Політпроекти, які не виконали свої обіцянки прийшовши до влади, на чергових виборах замінюються «новими», часто підготовленими завчасно. У результаті ми спостерігаємо: а) кругообіг безвідповідальної політичної еліти, яка переймається більше тим, як найефективніше використати час перебування при владі для власного збагачення, а не для вирішення проблем суспільства та держави; б) політиків, які за роки політичного плюралізму в країні побували членами кількох партій, намагаючись зберегти своє становище в правлячому класі.

Усе це гальмує процеси політичної структуризації в Україні – поділу на прихильників правоцентристського та лівоцентристського курсу. У країнах зі сталими демократіями політичні сили відповідного спрямування обіцяють і, принаймні, намагаються реалізувати політику в інтересах своїх прихильників, а зазнавши політичної поразки, уступають владу опонентам, які, у свою чергу, намагаються продемонструвати переваги свого курсу.

Ще одна проблема України до останнього часу була в електоральному розломі за геополітично-цивілізаційною ознакою, внаслідок чого виникала постійна потреба мобілізувати свій табір. Часто, декларуючи правоцентризм, вітчизняні політичні сили активно використовували соціал-популістську риторіку, роздаючи взаємовиключні обіцянки, котрі неможливо було виконати. Замість орієнтуватися на інтереси певних соціальних груп вони обіцяли все всім: збільшити витрати на соціальні потреби і зменшити податки; надати чи зберегти фіскальні преференції традиційно усталеним галузям економіки і при цьому стимулювати розвиток нових сфер; зберігати чи запроваджувати пільги у сплаті податків та соціальних відрахувань для багатьох категорій зайнятих і водночас зберігати безоплатну медицину та освіту, дбати про захист соціально незахищених верств населення.

Нездатність реалізувати обіцянки і дедалі частіша відсутність намірів це робити, ідеологічна розмитість партійних програм викликає невдоволення суспільства нинішньою партійною системою. Громадяни небезпідставно

вважають, що політсили не дотримуються програм і цілей, заявлених під час виборів; відстоюють інтереси не електорату, а лише своїх лідерів та фінансово-олігархічних груп.

Певні спроби виконання бодай частини різноспрямованих, суперечливих обіцянок підривали економіку, заганяли країну в боргову яму, руйнуючи мотивацію до виробництва, заощаджень, праці, підвищення кваліфікації й зосереджуючи увагу та енергію найактивнішої частини суспільства на нових неадекватних вимогах, запиті ще більшого популізму. Панування популізму в політиці супроводжується щораз помітнішим економічним відставанням України не лише від розвинених країн, а й від дедалі більшої кількості азійських та африканських. Реальний ВВП України у 2015 р. був на 6,5 % меншим, аніж у 2004-му, тоді як у Франції за той самий час він зріс на 10,1 %, у Німеччині – на 15,8 %, у США – на 18,9 %. За даними останніх міжнародних економічних зіставлень на основі обсягу ВВП за паритетом купівельної спроможності на особу, які регулярно публікує МВФ, Україна безнадійно відстає від сусідніх країн Південно-Східної Європи. Якщо у 2004 р. ВВП за ПКС на особу в Україні становив \$6,3 тис., у Польщі – \$14,1 тис., Румунії – \$11,5 тис., то 2015 р. в Україні – \$8 тис., у Польщі – \$26,4 тис., а в Румунії – \$20,7 тис. [147].

Через засилля популістів та фокусування суспільно-політичного життя на питанні доходів і соціальних стандартів, а не економічного зростання Україна нині сильно відстала уже й від тих країн, які зовсім нещодавно не лише вважались, а й справді були набагато біднішими. Зокрема, зараз ми помітно поступилися Індонезії (\$11,1 тис.), Намібії (\$11,2 тис.), Єгипту (\$11,3 тис.), Перу (\$12,1 тис.), Південній Африці (\$13,2 тис.), Колумбії (\$13,8 тис.), Алжиру (\$14,2 тис.), Китаю (\$14,2 тис.). Хоча не лише на час здобуття незалежності, а навіть у 2000 р., на момент завершення пов'язаного з пострадянською трансформацією обвалу 1990-х рр., більшість із них нам усе ще значно поступалися [147].

Продовження цієї тенденції загрожує дальшим зменшенням залишків національного багатства, які можна було б перерозподіляти, ставить під загрозу перспективи поживлення економічного життя і виходу з економічної кризи. А країна гостро потребує правди, суспільство – порядної, професійної та відкритої політики й стратегічної програми творення.

Зміни лідерів, партій, урядів фактично недоторканою залишають при владі в Україні корупційно-олігархічну систему. У політичній площині ці настрої діставали продовження в різких коливаннях рівня підтримки окремих політиків та очолюваних ними партій. Масштабні кредити довіри стрімко піднімають рейтинги, а потім змінюються глибоким розчаруванням і навіть ненавистю. Для політика-популіста є, можливо, єдиний шанс уникнути цього – це не встигнути прийти до влади й продовжувати паразитування на безвідповідальній риториці, адже, одержавши владу, він ніколи не зможе втілити в життя явні й приховані різноспрямовані очікування.

Такі висновки підтверджується аналізом результатів виборчих кампаній в Україні. Так, рівень підтримки блоку «Наша Україна» (23,6 %) на виборах до Верховної Ради 2002 р. та В. Ющенко (39,9 %) у першому турі президентських 2004-го різко обвалився вже під час парламентських перегонів 2006-го: до НУ виявилися прихильними менш ніж 14 % електорату. Потім він ледь втримався на старій позначці під час електоральної кампанії 2007-го (попри об'єднання з «Народною самообороною» Ю. Луценка, що мала кілька відсотків власного рейтингу), на момент обрання глави держави у 2010-му знизився до 5,5 %, а відтак становив 1,1 % під час парламентських перегонів 2012 р. Результати Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) на виборах депутатів парламенту зросли від 7,3 % у 2002 р. до 22,3 % у 2006-му та 30,7 % у 2007-му. Утім, після того як вона майже два з половиною роки керувала урядом (грудень 2007-го – березень 2010-го), рівень її підтримки знизився до 25,1 % у першому турі президентських перегонів у 2010-му (хоча саме цій кандидатці тоді сприяв адмінресурс щонайменше на половині території країни) та 25,5 % голосів, відданих за «Батьківщину» на парламентських виборах 2012-го (хоча цього

разу остання включила до свого складу представників інших популярних політсил: А. Яценюка, А. Гриценка, І. Кириленка). І лише 12,8 % дісталось Ю. Тимошенко на президентських перегонах 2014 р. (попри те що в них не брали участі традиційно неприхильні до неї Донбас та Крим) [148].

Навіть після Революції Гідності український політикум не зменшив рівень популістських обіцянок, змагаючись за голоси виборців у ході виборчої кампанії 2014 р. Згідно анкетного опитування експертів, проведеного у рамках проекту Бюро аналітики «Тектум» «Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р.», підтриманого Міжнародним фондом «Відродження» (1-10 жовтня 2014 р.), було визначено, що найбільш характерним проявом популізму в ході передвиборної кампанії була трансляція заздалегідь невиконуваних або нереалістичних обіцянок – 58 %. 40 % експертів схильні вважати демагогію одним з головних проявів популізму. Також експерти відзначили, що популізм проявляється у творенні образу ворогів з політичних опонентів (32 %), розходженні публічних декларацій та реальних інтересів (28 %), намаганні подати власну точку зору як позицію, висловлену від імені всього народу (24 %) [187].

Найпоширенішими видами популізму учасники опитування назвали: антиолігархічний (56 %), соціальний (50 %), безпековий (44 %), військовий (34 %), національний (28 %), пацифістський (22 %), проєвропейський (20 %), релігійний (12 %), проросійський (2 %). Ще 12 % вказали інші варіанти відповіді, серед яких, зокрема, присутні такі: антибюрократичний, люстраційний, економічний. Серед передвиборчих ініціатив, висловлених учасниками кампанії, найбільшим виражений популістський характер відзначено за обіцянками «Надання безкоштовного житла для малозабезпечених» (38 %), «референдуму щодо вступу України в НАТО» (36 %) та «повернення в державну власність приватизованих підприємств» (36 %) [187].

У пострадянській Україні соціальний популізм має достатньо глибоку логіку, яка ґрунтується на тому, що важко визнається факт стрімкого

соціального розшарування, коли люди, які вийшли з одного соціального середовища (в СРСР), в умовах становлення «дикого» капіталізму опинилися в різних економічних, соціальних і політичних умовах і, як результат, – з різними можливостями. Це дуже болісно сприймається, бо ж «виросли на одній вулиці» («ходили в одну школу», «навчались в одному інституті» і т. д.) і «чим він від мене кращий». Оскільки розшарування лише глибокає, чисельність невдоволених своїм становищем зростає, така логіка має руйнівну природу й мету. Згідно з таким мисленням, перерозподіл національного доходу повинен відбутися не природним чином (заробити в результаті згоди сторін), а протиприродним (перерозподілити через ту чи ту форму примусу). Оприлюднення е-декларацій українських чиновників у вересні 2016 р. лише популяризують гасла «відібрати та поділити».

Популістська свідомість має схильна вбачати найкращим шляхом до поліпшення власного становища отримання бажаного від правильного політика, президента, уряду чи держави, а не власні продуктивні зусилля та відповідальне ставлення до громадянських обов'язків. Але, оскільки перерозподіл не вимагає конструктивних зусиль на створення чогось, а, навпаки, включає демотивуючу відсутність упевненості в користуванні плодами своїх зусиль, він блокує розвиток країни. У людини може бути мотивація заробляти й заощаджувати для себе та близьких, та аж ніяк не для держави, суспільства, адже немає розуміння, що суспільний добробут є запорукою добробуту кожного громадянина. Актуалізує та гіпертрофує такі настрої політика та поведінка української правлячої еліти, яка не тільки не створює умови для можливості заробити усім бажаним поважати себе, а й сама приховує свої доходи, не інвестує активи у вітчизняну економіку, а при першій-ліпшій нагоді виводить їх за кордон чи зберігає готівкою, демонструючи тим самим невіру в майбутнє держави, якою вони ж управляють. Більше того, громадяни після чергових заміन політико-олігархічних еліт у правлячій верхівці спостерігають перерозподіл фінансових потоків, державних активів та контролю над ними, часто під прикриттям популістської риторики

про боротьбу з корупцією, непрозорою приватизацією, фінансовими махінаціями тощо.

Принизлива та значною мірою штучно організована політичним класом бідність в Україні робить популізм важливим, а інколи й вирішальним чинником політичного життя. Завищені очікування, змагання в популізмі та демагогії лише погіршують ситуацію в країні, знижують реальний рівень життя й ведуть (чи вже привели) до деградації систем життєзабезпечення: від освіти й медицини до державного управління, адміністративних послуг, правоохоронної та судової систем, ЖКГ й екології.

В сучасній Україні, особливо після Революції Гідності проблема не стільки в запиті суспільства на безвідповідальний популізм (від якого воно вже стомилося), а більше в безвідповідальності політичних еліт, лідерів думок. Замість продовжувати гру на популістських настроях вони мали б відкрито пояснити громадянам справжню вартість розданих обіцянок, сформулювати й доступно артикулювати прагматичні альтернативи на основі об'єктивної оцінки сучасної ситуації та можливих варіантів майбутнього розвитку подій і процесів, реальної ціни вирішення накопичених проблем. Насамперед саме політикам треба навчитися називати речі своїми іменами, бо це відкриває можливість адекватно розуміти їх суть і, отже, адекватно вибудовувати стратегію подальшої поведінки. Революція Гідності сформувала величезний запит українського суспільства на порядну, відкриту, взаємодовірливу комунікацію правлячої еліти з громадянами. І це, поза сумнівом, є великим шансом для створення в Україні нових принципів функціонування системи, які відповідають засадам ліберальної демократії.

За роки незалежності в Україні вже з'явилося нове покоління, яке розуміє, що безальтернативною основою довгострокового підвищення рівня життя може бути лише небайдужість до суспільних інтересів, самовдосконалення, здобуття нових знань, умінь та кваліфікацій, зростання продуктивності праці, здатність конструктивно відстоювати свої інтереси перед представниками інших соціальних груп, роботодавцями чи органами влади.

Соціальна база, сформована на основі громадян, що позбавлені зайвих ілюзій та завищених оцінок, є необхідною умовою для проведення прагматичної державної політики та реального реформування країни.

Вирішити проблему зловживання популістичними обіцянками переважна більшість (82 %) українських експертів (опитування проведене в жовтні 2014 р. Бюро аналітики «Тектум») вважають забезпечення дієвого суспільного контролю за виконанням політиками передвиборних обіцянок. 54 % опитаних фахівців висловили сподівання, що позитивну роль можуть зіграти спеціальні «антипопулістські» інформаційні / медійні компанії [7].

Подолання популізму навряд чи можливе без реальної самоорганізації громадян у партії знизу і їх фінансування на основі членських внесків та масових добровільних пожертв членів або прихильників, зокрема з представників малого та середнього бізнесу. Здобуття ними влади спочатку на місцевому, а потім і на регіональному та загальнодержавному рівнях навчать їх членів та прихильників відрізняти дешевий популізм та обіцянки «вирішити всі проблеми за вас» від реальних програм, завдяки яким справді можна змінювати ситуацію в країні. Люди, підготовлені на різних рівнях державного управління дозволять подолати кадровий голод в системі управління та створять необхідний кадровий резерв для зміни наявної політичної та бюрократичної систем. Це один із найважливіших шляхів формування в країні якісно нових політиків, які орієнтуватимуться не на наступні вибори, а на наступні покоління. Нова політична еліта буде відчувати відповідальність за визначення стратегічного розвитку держави, забезпечення національних інтересів на міжнародному рівні. Поряд з патріотизмом і відданістю інтересам України незаперечними й обов'язковими для правлячої еліти мають бути професіоналізм, компетентність і конструктивізм. Населення ж країни вже чутливо реагує не лише на популізм, а й на реалістичність та доцільність пропонуваніх політиками рішень. Ця чутливість й електоральний досвід можуть стати вирішальним фактором у процесі зміни політичної еліти.

Демократичність виборів визначається наявністю певних характеристик електорального процесу. Перше – це організаційно-правові механізми виборів, які включають специфіку організації й проведення голосування та їх нормативно-правову базу. Друге – це якісні характеристики конкуренції, рівень її чесності й справедливості. І третє, те без чого вибори втрачають будь-який сенс, – це якісні характеристики виборців, готові чи не готові, здатні чи не здатні приймати відповідальні рішення та нести за них моральну відповідальність. Адже «ніде і нікому не вдалося утвердити демократію без необхідної чисельності громадян, здатних мислити демократично». Від рівня освіченості громадян, інтелектуального розвитку, електорального досвіду, умов життя і конкретно-історичних подій, зрештою, залежить цінність і функціональність інституту виборів [98, с. 50].

У світі сьогодні зростає запит на національний прагматизм. Значна частина громадян ЄС розчаровані європейським проектом, невдоволена брюссельською бюрократією (яка не змогла ефективно вирішити економічні проблеми в бідних країнах Південно-Східної Європи, спіткнулась на питанні імміграції, мало зробила для подолання безробіття, не може запропонувати привабливі проекти майбутнього для молодого і часто невлаштованого покоління), не бажає глибшої політичної інтеграції та вимагає повернення національного суверенітету і навіть виходу з єврозони.

Ці настрої чутливо вловили популісти й актуалізували їх у своїй риторичній та діяльній. У цьому сенсі, напевне можна відмітити позитивну роль популістів – намагаючись підіграти народним настроям, вони загострюють увагу на реальних проблемах не лише ЄС, а й ліберальної демократії загалом на сучасному етапі її функціонування, тим самим спонукаючи політиків, аналітиків шукати шляхи виходу з системної кризи, формувати нові механізми взаємодії громадянського суспільства і політичних структур, співвідношення національних і регіональних, глобальних інтересів, відновлення рівноваги балансу політичної влади між народом і елітами, щоб зняти невдоволення з боку суспільства й відновити довіру до політичної системи.

Наскільки адекватно відреагує політична наука й правляча політична еліта на сьогоднішні виклики функціонування демократичної системи буде залежати подальша доля і напрямок розвитку західної (і не лише, враховуючи процеси глобалізації) цивілізації – або вона порине, як у першій половині ХХ ст., в хаос суспільного й міждержавного протистояння, авторитарних (тоталітарних) режимів, або ж будуть віднайдені ефективні принципи й механізми трансформації демократії, які відповідали б запитам сучасного суспільства та забезпечували дотримання фундаментальних прав людини.

Представницька демократія передбачає змагальність політичних сил на шляху до влади. Боротьба між ними відбувається на електоральному полі, де політики і політичні партії намагаються привабити виборця, спонукати його віддати свій голос саме за потрібну політичну силу. Прагнучи сподобатись громадянам, політики намагаються вловити настрої населення, відштовхуючись від яких формулюють свої передвиборчі програми.

У прагненні отримати якнайбільше голосів виборців політики часто жертвують правдою і раціоналізмом, закладаючи у свої програми обіцянки, які виконати об'єктивно неможливо. Чим складніша соціально-економічна ситуація у країні й у населення з'являється більше претензій до влади, яка зобов'язана дбати про людей, тим більше простору для популізму. Популізм одночасно є невід'ємним хоч і неорганічним атрибутом представницької демократії. Демократія, при всіх її заслугах і завоюваннях у функціонуванні суспільно-політичного організму усе ж не є ідеалом (уся історія розвитку сучасної ліберальної демократії є свідченням її постійних трансформацій, реформування, удосконалень, національних варіантів). Популізм можна розглядати як тривожний сигнал в системі демократії, який повинен спонукати її до швидкої реакції на нові виклики, розробки програм і заходів для відновлення її ефективного функціонування.

Висновки до третього розділу

Представницька демократія передбачає змагальність політичних сил на шляху до влади. Боротьба між ними відбувається на електоральному полі, де політики і політичні партії намагаються привабити виборця, спонукати його віддати свій голос саме за потрібну політичну силу. Популізм з'являється на історичній арені разом з демократичними інститутами. Тільки там, де є виборче право, рівноправність громадян, плюралізм, де маси як виборці є учасниками політичного процесу, апеляція до настроїв населення, спроби підлаштуватися під масову свідомість можуть стати засобом завоювання влади. Багато перемог на виборах спираються на мобілізацію електорату. Нині важко уявити демократичний політичний режим без широкого залучення громадян до політичної участі. Вона проявляється в електоральній поведінці, партійній діяльності, участі в мітингах, демонстраціях, акціях протесту тощо. Водночас таким же природно-історичним явищем є неучасть, ухилення громадян від голосування і навіть їх аполітичність.

У сучасному світі абсентеїзм як певна модель поведінки відображає прагнення простих людей відсторонитися від державних справ. Здебільшого воно обумовлене зневірою людей у можливості впливати на прийняття політичних рішень, оскільки вони спостерігають постійне амбітне та марнославне змагання у владних структурах, які борються за свої егоїстичні, групові інтереси, ніяк не пов'язані з потребами населення. У пострадянських країнах абсентеїзм також пов'язаний з психологією конформізму, панування якої привело в сферу державного управління некомпетентних, з низькими моральними якостями політиків, що вплинуло на зниження авторитету представницьких органів і влади загалом. Нереалістичні обіцянки владної еліти викликають утому від політики та прагнення відсторонитися від неї.

В сучасній Україні, з достатньо вкоріненим у політичній культурі суспільства патерналізмом, популізм у поєднанні з абсентеїзмом забезпечує перемогу на виборах (місцевого й загальнодержавного рівнів) політиків, які

переслідують свої власні інтереси, інтереси олігархічних груп, що йде на шкоду успішній демократизації суспільних відносин і, загалом, національним інтересам держави. Збільшення чисельності людей, які з різних мотивів ухиляються від участі в формуванні виборних органів влади, ставить під сумнів легітимність владних структур. Політичний абсентеїзм за будь-яких обставин знижує демократичний потенціал суспільства.

Кампанії з проведення виборів, референдумів та інших політичних заходів супроводжуються активізацією популістів. Це найсприятливіший для них період, бо саме в такий час переоцінки цінностей і загострення політичної боротьби народ найбільш дезорієнтований і сприйнятливий до гіпнозу обіцянок. Популізм пропонує відмову від жорсткого соціального й ідеологічного позиціонування, імітує всенародну підтримку. У виборчому процесі його можна розглядати як специфічну недобросовісну політичну рекламу, яка «прикрашає» реальні здібності й можливості кандидата у виборний орган чи на виборну посаду.

Популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури, апелюючи до емоцій, віри, ірраціонального. У політичних суперечках, намагаючись звернути на себе увагу, популісти актуалізують питання, які вселяють тривогу, породжують внутрішній дискомфорт. Вони загострюють питання суперечностей сучасного світу, в якому швидко руйнуються звичні норми, нове ж часто постає чужим, незвичним, некомфортним і тому неприйнятним. Водночас, популісти пропонують людям конкретні й чіткі відповіді про винуватців і шляхи подолання такої ситуації.

В сучасній Україні популізм руйнує і так слабку довіру громадян до демократії та політичної раціональності, посилює і так достатньо укорінену недовіру між громадянами, підриває суспільний консенсус і робить неможливим розумний, аргументований діалог між представниками різних соціальних, культурних і етнічних груп. Логіка популізму не дозволяє також політичним партіям стати по-справжньому ідеологічними.

ВИСНОВКИ

У висновках відображено ключові результати дослідження, розроблені положення, які збагачують наукові підходи до цілісного розкриття феномену популізму та дозволяють розглянути можливі заходи для мінімізації негативного його впливу на функціонування ліберальної демократії.

1. На основі аналізу значного масиву наукових джерел обґрунтовано, що популізм як політичний феномен має досить широке трактування. У численних словниках, енциклопедіях популізм тлумачать як політичний рух, що акцентує увагу на інтересах, культурних ознаках і спонтанних суспільних переживаннях суспільства; як політичну діяльність, спрямовану на здобуття популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок; як перехідний тип політичної свідомості, що історично склалася; як суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу й сповідують ідею прямої участі народу в управлінні; як низку тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних з апеляцією до народних мас. Важливо, що різноманітність визначень не виключають одне одного, вони характеризують багатоаспектність проявів популізму в різних історичних і суспільно-політичних умовах. Багатоманітність практичних проявів популізму ускладнює розкриття теоретичного змісту поняття.

Визначено, що найбільш доцільним й обґрунтованим є розгляд популізму як єдиного явища у багатоманітності його проявів: ідеології, яка визнає народ головною цінністю на противагу державі, іншим народам, істеблішменту; руху, для якого обов'язковим є наявність лідера, з більшим чи меншим рівнем харизматичності; типу мислення, що проявляється в різних історичних умовах у результаті виникнення певної соціально-політичної ситуації; набору технологій, пріоритетом яких є прості рішення, швидкі й зрозумілі заходи, значущість малих, але конкретних справ, «загравання» з масами. Популізм можна розглядати як окрему політичну концепцію, вивчення якої дозволяє глибше зрозуміти логіку розвитку політичних партій та ідеологій, демократичного процесу загалом.

2. Доведено, що популізм можна охарактеризувати не лише як політичний феномен чи фактор політичної свідомості, але і як стійку особливість політичної культури, яку породжує кожна демократія. Саме популісти ще на поч. ХХ ст. висунули умови розширення демократичних процедур через поєднання представницької та прямої демократії, що втілювалося згодом у проведенні плебісцитів і референдумів, звернули увагу на проблеми гармонійного розвитку особистості та збереження довкілля, сьогодні ж актуалізують проблеми збереження ідентичності та культури. В умовах сучасної ліберальної демократії, популізм є закономірною відповіддю суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління як втілення народовладдя. Популісти підкреслюють роль народу, який трактується як суверенна політична спільнота громадян, що легітимізує політичну владу і якій протиставляється наділена владою еліта. Характерною рисою нинішнього популізму є те, що він із периферії політичного життя став політичним мейнстримом – риторика й політика соціального популізму активно використовують правлячі політичні сили, популістські партії збільшують представництво у владних інституціях, політики-популісти, навіть у країнах зі стабільною демократією, стають реальними претендентами на найвищі виборні посади. Виходячи з того, що активізація популізму завжди пов'язана з модернізаційними кризами демократії, можна стверджувати, що популізм є як наслідком порушення суспільної рівноваги, так і реальною загрозою функціонуванню системи ліберальної демократії. Водночас, він певною мірою окреслює напрямки стабілізації й удосконалення цієї системи.

Опрацьовані матеріали дали змогу виокремити основні різновиди популізму як політико-культурного явища: 1) за ідеологічними ознаками – правий і лівий популізм; 2) за спрямованістю основних вимог – економічний, соціальний, національний; 3) за механізмами прояву – маніпулятивна технологія, форма політичної мобілізації; 4) за впливом на політичну систему – позитивний і негативний, конструктивний і деструктивний.

3. Розкрито природу надзвичайно складного і водночас нерозривного зв'язку популізму й демократії. Вибори як невід'ємний атрибут ліберальної демократії передбачають боротьбу за голоси громадян, а отже, й розробки привабливою передвиборчої програми. Популізм є видовим, хоч і неорганічним компонентом демократії і, виходячи з суперечностей самої демократії, його не можна однозначно оцінити лише негативно.

Головною соціальною небезпекою популізму є його аморальність, те, що він руйнує довіру людей до політиків, політичної системи і політики загалом, знецінюючи демократичні ідеї та цінності. Популізм зумовлює зниження громадянської активності, відчуження людей від влади, деконструює соціальний порядок, провокує економічні та політичні потрясіння, може слугувати знаряддям для зведення політичних рахунків. Найбільша його небезпека в тому, що він реанімує і підживлює авторитарні тенденції в політичній культурі суспільства й відтак несе загрозу базовим цінностям демократії. Водночас, популізм указує на слабкі місця системи і спонукає її до самовдосконалення задля подальшого розвитку. Популізм в умовах демократичної трансформації актуалізує проблеми, які виникають на кожному її етапі та на які не бажає чи не здатна реагувати система діючих політичних інститутів (мейнстрімні партії, бюрократія, алгоритм прийняття рішень), відрефлексована на попередні виклики. У такому сенсі популізм навіть бажаний, занепокоєння ж викликає його надмірна присутність і впливовість на політичному полі.

4. Доведено, що популізм не спроможний висувати послідовні й широкомасштабні програми, спрямовані на вирішення важливих політичних питань. Єдиною загальною ідеологічною особливістю для всіх популістських рухів і партій є визначення демократії як влади народу. При цьому категорія «народ» трактується популістами ситуативно, відповідно до епохи й прошарків невдоволених у поточний момент. Популізм у цьому сенсі є ідеологічно-спекулятивною орієнтацією суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас.

Водночас, популізм як свідчення наявності плюралізму, вільного циркулювання ідей, сенсів не дає політико-ідеологічному простору «застигнути», втратити динаміку, відірватися від актуальних проблем сьогодення та необхідності формування нових стратегій розвитку, корегуючи певним чином традиційні ідеологічні конструкції. Популярними трендами у риторичі сучасних популістів стали ідеї антиглобалізму (євроскептицизму в Європі), відновлення впливовості національних держав, загроз імміграції та пов'язаних з нею проблем зайнятості, погіршення соціальних стандартів, безпеки, національної та культурної ідентичності. Загалом, популізм еkleктично послуговується ідеями, напрацьованими усіма конструктивними ідеологіями (лібералізмом, консерватизмом, націоналізмом, соціалізмом), як політична ідеологія може бути ситуативною варіацією націоналістичних і консервативних політичних сил, його риторика присутня в різних лівоцентристських та ліворадикальних партіях і рухах.

5. З'ясовано, що вступаючи в активну політичну діяльність, популістські лідери, рухи і партії найефективніше використовують для свого успіху ситуацію, коли суспільство перебуває в стані соціальної стурбованості, який характеризується підвищеною збудливістю, тривогою, невпевненістю, агресивністю, сугестивністю людей, що робить їх найсприйнятливішими для маніпулятивних технологій, побудованих на методах психологічного впливу на підсвідомість виборців. Рівень критичності мислення при цьому суттєво знижений. Популісти пропонують прості рішення складних проблем, апелюючи насамперед до емоцій, а не розуму. Досить часто базовими принципами політичних технологій популізму є національні, етнічні особливості громадян, особистісні якості окремих людей, такі як надмірна довірливість, схильність до драматизації явищ і подій, їх фетишизація. При цьому популісти визначають винних у виникненні кризової ситуації, спрямовуючи гнів і невдоволення людей на інститути влади та правлячі еліти. Ефективність впливу подібної технології посилюється харизматичністю політичного лідера-популіста, який простими лексичними конструкціями лестить натовпу, експлуатує його

інстинкти та забобони, дає неправдиві й безвідповідальні обіцянки, апелює до широких верств суспільства. Відзначається, що сучасні інформаційні технології створили додаткові ресурси для поширення популізму – в умовах безперервного потоку інформації через друковані видання, теле- й радіо-ефіри, спеціалізовані комп'ютерні (інтернет-мережеві) та соціальні ресурси маніпулятивний вплив ЗМІ сьогодні став майже тотальним.

Зазначається, що особливістю перехідних суспільств є ситуація, коли при владі дуже часто перебувають політики-популісти, які використовують адміністративний ресурс (зокрема, підвищують різноманітні соціальні виплати із державного бюджету без відповідного економічного обґрунтування, втручаються у ціноутворення тощо) задля зростання власного рейтингу й подальшого збереження владного становища.

6. Визначено роль популізму як засобу політичної мобілізації електорату та детермінанти політико-культурного простору. Якщо розглядати вибори як своєрідний «продаж» конкретного політика виборцям, то популізм у виборчому процесі постає як специфічна недобросовісна політична реклама, яка перебільшує реальні здібності й можливості кандидата. Популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури, апелюючи до емоцій, віри, ірраціонального, провокує конфлікти, підриває авторитет демократичних політичних інститутів, пропонуючи уявну альтернативу простого розв'язання складних проблем. Прагнучи відповідати запитам «політичного споживача», популізм таким чином блокує еволюцію політичної культури суспільства і породжує феномен стихійного ірраціонального опору існуючій системі чи правлячим політикам.

Сьогодні, коли західні демократії потрапили у зону внутрішньої турбулентності, популісти (як праві, так і ліві) можуть зовнішньою яскравістю, нетривіальністю, часто епатажністю чи простотою мобілізувати частину абсентеїстів, що є досить ризикованим з точки зору стабільності системи чи принаймні конкретних партій і рухів.

7. Доведено, що популізм не є тимчасовим політичним явищем. Такими можуть бути лише конкретні ідеологічні відтінки популізму, які активізуються на певний період, відгукуючись на актуальні проблеми, викликані тими чи іншими кризовими явищами. Загалом же популізм постійно присутній у системі ліберальної демократії, насамперед, як засіб мобілізації електорату. Популізм змінює набір ідей, гасел, обіцянок залежно від історичного часу, конкретних національних, економічних, соціально-політичних умов, проте існує завжди, щоправда з різною інтенсивністю на політичному полі.

Наголошується, що убезпечити чи, принаймні, зменшити негативний вплив популізму на демократичне суспільство можуть такі механізми та чинники: 1) законодавчі норми, що забезпечують прозорість виборчого процесу, урегульовують методи і засоби застосування виборчих технологій; 2) готовність політичної еліти до відкритої розмови зі суспільством як у період виконання владних повноважень, так і під час виборчих кампаній; 3) прозорість і відповідальність прийняття політичних рішень, які мають бути зрозумілі для суспільства, насамперед, щодо очікуваних наслідків; 4) раціоналізація політичної свідомості виборця, формування його громадянської компетенції через актуалізацію й поширення політичної освіти, залучення громадян до активної суспільно-політичної діяльності; 5) щодо пострадянських суспільств, то – це ще й формування моральної й соціальної відповідальності за якість політичної влади, подолання патерналізму в політичній культурі; 6) активна просвітницька й виховна діяльність політиків, громадських авторитетів і лідерів думок із цільовими групами, суспільством загалом щодо несприйняття популізму; 7) забезпечення умов для функціонування вільних ЗМІ як прямого втілення свободи слова, важливого інструменту формування й артикуляції політичних думок, методу демократичного контролю, каналу суспільної комунікації, політичного інформування й освіти. Важливим чинником зменшення простору для популізму є усвідомлення громадянами й політиками при прийнятті політичних рішень своїх соціальних інтересів і власної системи соціально-політичних цінностей.

У глобальному масштабі сьогодні політичним елітам і науковцям слід усебічно осмислити перспективи розвитку демократичних інститутів, проаналізувати їх витоки й внутрішні суперечності, причини невдач і криз, оцінити наслідки успіхів демократичних перетворень, дослідити внутрішній глибинний зв'язок між модернізацією і демократією, спробувати зрозуміти перспективи світового процесу демократизації та вибудувати принципи ставлення демократій до недемократичних режимів. Лише довгостроковий проект конструктивного реагування на зовнішні та внутрішні виклики здатен забезпечити перспективи розвитку представницької демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсентеизм. Політологічний енциклопедичний словник. Уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2015. – 816 с URL: <http://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/143/1-32.pdf> (дата обращения 27.11.2016)
2. Аверин Ю. П., Солохин В. А. Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методологический анализ. Вестник Московского университета. Серия: «Социология и политология».1998. Вып. 1. С. 70-87.
3. Автор книги «Конец истории» Фрэнсис Фукуяма о популярности Путина и Трампа, и о вызове, на который должна ответить демократия. «Информационное агентство «Инше.ТВ» URL: <http://inshe.tv/politics/2016-03-26/> (дата обращения 4.01.2017).
4. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. Москва: Наука, 1996. 336 с.
5. Алмонд Г, Верба С. Гражданская культура : политические установки и демократия в пяти странах. Пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
6. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Пер. с нем. С. В. Базарновой. Москва: Изд. центр РГГУ, 2000. 366 с.
7. Аналітичний звіт. Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р. ГО «Бюро аналітики Тектум». URL: <http://www.tectum.org.ua> (дата звернення 26.12.16).
8. Анатомия популизма: Почему Трампу он нужен, а Путину нет. Би-би-си, Москва. URL: <http://www.bbc.com/russian/features> (дата обращения 27.12.2016).
9. Андрухович Ю. Про популістів, інтелігенцію та народ. Репортер на порталі Збруб URL: <http://www.report.if.ua> (дата звернення 17.08.2016).
10. Андрущенко Т. В. Політичні маніпуляції у технологіях тоталітарної пропаганди і сучасність. Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ:

ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 80. С. 325-328.

11. Анисимова О. В. Социально-психологический анализ проблемы абсентеизма Ученые записки Педагогического института Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского. Серия: Психология. Педагогика. 2009. Том 2. № 1 (5). С. 41-46.

12. Анника Стрём М. Марин Ле Пен хочет устроить политическое землетрясение. Dagens nyheter. URL: <https://www.dn.se/> (дата обращения 6.02.2017).

13. Аринина К. И. Абсентеизм в политике: причины и последствия / Учёные записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2014. Том 156, кн.1. С. 214-220.

14. Арістотель. Політика. Переклад з давньогрецької та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.

15. Арістотель. Природа людини і форми державного устрою. Демократія: Антологія. Упорядник О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 220-230.

16. Ахиезер А. О. Россия: критика исторического опыта. Том 2 (социокультурный словарь). URL: <http://4plus5.ru/ist/ahies.html> (дата обращения 23.02.2017).

17. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Журнал Верховної Ради України «Віче» № 13, 2007. URL: <http://www.viche.info/journal/628/> (дата звернення 23.01.2017).

18. Баранов Н. А. К вопросу о современном популизме. Персональный сайт Николая Баранова. URL: <http://nicbar.narod.ru/statia2.htm>. (дата обращения 13.03.2016).

19. Баранов Н. А. Национальные аспекты популизма как метода политической борьбы : дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02. Персональный сайт Николая Баранова. URL: <http://nicbar.ru/populism.htm> (дата обращения 13.03.2016). 186 с.

20. Баранов Н. А. Национальный популизм как источник конфликтов на

постсоветском пространстве. Форум 2004. Нация и мир: ежегодник Института сравнительной политологии РАН. Москва: Мысль, 2004. С. 363-382.

21. Баранов Н. А. Популизм и демагогия. Человек, культура, общество: межвуз. сб. науч. тр. Отв. ред. Н. В. Дулина, И. А. Небыков. Волгоград. гос. техн. ун-т. Волгоград, 2005. Вып. 3. С.100-108.

22. Баранов Н. А. Популизм как глобальное явление. Гуманизм, глобализм и будущее России: материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 15 ноября 2002 г.). Санкт-Петербург: БГТУ, 2002. С. 213-214.

23. Баранов Н. А. Популизм как политическая деятельность. СПб. : Изд-во СЗАГС, 2002. 44 с.

24. Баранов Н. Исторические корни и мировоззрение популизма. Персональный сайт Николая Баранова. URL: <http://nicbar.ru/home/nauchnye-raboty/447-baranov-n-a-evolyutsiya-vzglyadov-na-populizm-v-sovremennoj-politicheskoj-nauke-nauchnoe-izdanie> (дата обращения 29.12.2016).

25. Баранов Н. А. Возрождение популизма: Европейский опыт и российские практики. Вестник СПбГУ. Сер. 6. 2015. Вып. 3. С. 25-36.

26. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии: Учебное пособие Балт. гос. техн. ун-т. СПб., 2006. 215 с.

27. Баранов Н. А. Эволюция взглядов на популизм в современной политической науке. Санкт-Петербург : Изд-во СЗАГС, 2001. 534 с.

28. Бауман З. Индивидуализированное общество Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2005. 390 с.

29. Бауман З. Соціальні мережі – це пастка. Щоденна всеукраїнська газета «День». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/top-net/zygmunt-bauman-socialni-merezhi-se-pastka> (дата звернення 25.01.2017).

30. Бауман З. Тож буде війна? Портал Збруч URL: <http://zbruc.eu/node/61131> (дата звернення 25.01.2017).

31. Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века. Под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Европа, 2010. С. 55–72

32. Бебик В. М. К проблеме коммуникации и ее функции в обществе. Персонал. 2004. № 3. С. 28-33.
33. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі. Київ: Основи, 1993. 214 с.
34. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия; Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. Москва: Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. 464 с.
35. Белл Д. Демократия и правда: великая дилемма нашего времени Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века. Москва: Идея-Пресс, 2010. С. 12-26.
36. Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо четвертое. О нации. URL: http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1918_20_01.html (дата обращения 15.12.2016).
37. Биденко А. НЛП от управления к манипулированию. BUSINESS communication. 2003. № 11-12. С. 37–45.
38. Бистрицький Є. Громадянське суспільство – рушій демократичних перетворень. Громадянське суспільство. 2010. № 1 (12). С. 2-7
39. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти. Розбудова держави. 1993. №3. С. 58-65.
40. Бініон М. На хвилі гніву. Український тиждень. 2016. № 49 URL: <http://tyzhden.ua/World/180366> (дата звернення 19.12.2016).
41. Близько 80 % кандидатів йдуть на місцеві вибори без конкретних програм. КВУ Новини УНІАН. 09.10.2015. URL: <http://www.unian.ua/politics/1148280> (дата звернення 30.11.2016).
42. Боббіо Н. Майбутнє демократії Демократія: антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 105-119.
43. Бобик О. Чому саме популізм є політикою сучасного уряду?

Українська правда. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/> (дата звернення: 23.01.17).

44.Бовдунов А. Л. Восточноевропейский национал-популизм и концепции многополярного мира. К альтернативам геополитической организации Восточной Европы. Геополитика и Международные Отношения. Т. 1 – Москва: Евразийское Движение, 2012. С. 628-642

45.Богуш Д. Віртуальний популізм. Українська правда. 2009. 05.11. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/> (дата звернення: 13.03.2016).

46.Богуш Д. У віртуальному популізмі немає місця для національних інтересів. Діалог. 2009. 30.10. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page16675.html> (дата звернення: 13.03.2016).

47.Бозоки А. Популизм как дискурс венгерских элит. Сравнительная политика. 2012. № 3 (9). С. 162-184. URL: <http://www.cyberleninka.ru> (дата обращения 18.08.2016).

48.Брифінг на тему: «Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року». ГО «Бюро аналітики Тектум». URL: <http://www.tectum.org.ua/> (дата звернення 20.12.2016).

49.Бугайські Я. Вразливі до тиску. Дестабілізація в країнах Центрально-Східної Європи грає на руку Москві. Український тиждень. 2013. № 15 (283). С. 32-34.

50.Бульбенюк С. С. Місце та роль молоді у становленні громадянського суспільства України (євроінтеграційний аспект). Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. МОН України; ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»; Інститут історії українського суспільства. 2016. № 2 (6). С. 14-21.

51.Бум ультраправых сил в Европе. Портал «Geostrategy». URL: <http://geostrategy.ua/node/370> (дата обращения 20.01.2017).

52.Бурдяк В. Популізм – складова діяльності українських політичних партій. Україна-Європа-Світ. Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 130-138. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2012_10_14.pdf (дата звернення: 13.03.2016).

53.Бурума Я. Популізм для багатих. Щоденна всеукраїнська газета «День». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-dyskusiyi/> (дата звернення 18.04.2017).

54.Бутенко А. Сравнительная политология в терминах и понятиях. Учебное пособие. Москва: НОУ, 1998. 411 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/But/index.php (дата обращения 20.01.2017).

55.Бутусов Ю. Чемпіонат обіцянок Дзеркало тижня. 2010. № 4 (784). 5 – 12 лют.

56.В Австрії офіційно оголосили підсумки виборів президента. Независимое информационное аналитическое издание «Ура-Информ». URL: <http://ura-inform.com/uk/politics/2016/12/06/> (дата звернення 22.12.2016).

57.В Україні за півроку суттєво скоротилася кількість пенсіонерів. Телеканал «ZIK». URL: <http://zik.ua/news/2016/07/21/> (дата звернення 9.12.2016).

58.Валевський О. Популізм як форма політичної практики URL: <http://www.yekhanurov.com/ua/works/politic/id442/?printver=1> (дата звернення 13.03.2016).

59.Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. Київ: Всесвіт, 1999. 510 с.

60.Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Київ: ФАДА, ЛТД, 2003. Кн. 1: Держава і народ етнос у політологічному дискурсі. 592 с.

61.Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі технології Київ: Ельга Ніка-Центр, 2003. 400 с.

62.Васютинський В. Масова політична свідомість як простір для популістських маніпуляцій Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. Спецвипуск: Політичні технології. С. 55-63.

63.Ващенко К. О. Політичні технології як чинник демократичного

розвитку суспільства [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка Київ: 1999. 184 л.

64.Вівьорка М. Популізм та його різновиди. URL: Український тиждень. 2012. № 33. С. 36-37.

65.Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

66.Войтович Н. Інформаційні війни та політична реклама в ЗМІ Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідом. сьомої Всеукр. науково-теор. конф. / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С. 457-469.

67.Волкова И. В. Популизм и консерватизм: к истории американской политической мысли конца XIX века. Москва : Изд-во МГТУ, 1992. –164 с.

68.Волянчук О. Роль міжнародної спільноти у збереженні політико-культурних цінностей. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. № 3-4 (83-84) С. 97-108.

69.Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сб. науч. трудов / Редколл. : Игрицкий Ю. И. (отв. ред.), Шаншиева Л. Н. (отв. ред.) и др. Москва: ИНИОН РАН, 2010. 198 с.

70.Всемирная история: В 24 т. Т. 22. Канун II мировой войны. А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск : Литература, 1997 528 с.

71.Выборы в Польше: кандидат Качиньского против Коморовского. URL: <http://www.news.liga.net/> (дата обращения 16.08.2016).

72.Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. Київ: Философская и социологическая мысль, 1991. 128 с.

73.Выдрин Д. И. Технология популизма. Диалог. 1990. № 3. С. 36-46.

74.Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция. Київ: Либідь, 2001. 432 с.

75.Выдрин Л. В. Политические явления как предмет общесоциологического изучения. Методологические проблемы социального

познання : межвуз. сб. науч. трудов. Киев, 1987. С. 79-89.

76. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури у контексті демократизації українського суспільства : Автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.03; НПУ ім. М. П. Драгоманова. К. 2015. 21 с.

77. Гаєк Ф. Істинний смисл демократичного ідеалу. Демократія : Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 432-434.

78. Гантінгтон С. Три хвили демократизації. Демократія : Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 574-582.

79. Гартон Еш Т. 1989 год и перспективы «бархатных революций». Pro et Contra. Москва, 2009. № 5-6. С. 116-136. URL: <http://carnegieendowment.org/> (дата обращения 19.08.2016).

80. Гелд Д. Демократія і глобальний порядок Демократія : Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 985-1024.

81. Геллнер Э. Нации и национализм / пер. с англ. Т. В. Бердиковой, М. К. Тюнькиной; ред. и послесл. И. И. Крупника. Москва: Прогресс, 1991. 320 с.

82. Глава Європарламенту: Події в Польщі нагадують державний переворот. Українська служба Польського радіо. URL: <http://www.polradio.pl/> (дата звернення 13.08.2016).

83. Гозман Л. Я, Шестопап Е. Б. Политическая психология, Ростов на Дону : Феникс, 1996. 448 с.

84. Головатий М. Мистецтво здобувати владу Політичний менеджмент. 2003. № 1. С. 49-58.

85. Головатий М. Ф. Професія – політик. Київ: Парламентське вид-во, 2000. 87 с.

86. Головаха Є. Масові субсидії породжуватимуть покоління утриманців Український тиждень. 2016. № 13. С. 32-33.

87. Головною причиною зростання популізму в Європі є острах перед глобалізацією. Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінфо». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2131108.html> (дата звернення

21.01.2017).

88. Гончаров Д. В. Теория политического участия Москва : Наука, 1997. 325 с.

89. Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників Політичний менеджмент. Спецвипуск / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. 2006. С. 48-63.

90. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика Київ: Генеза, 2006. 400 с.

91. Горбатенко І. А. Політична культура як об'єкт порівняльно-політологічних досліджень. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2010. Вип. 3. С. 12-17.

92. Горбунова М. А. Вызовы и перспективы развития современной демократии. URL: <http://old.pglu.ru/science/researches/nii-panin/vestnik/v3/> (дата обращения 3.01.2017).

93. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама. Москва: Аспект Пресс, 2005. 317 с.

94. Гриценко О. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні: дод. до «Нарисів української популярної культури. Український центр культурних досліджень, Інститут культурної політики. – Київ: [б.в.], 1998. 183 с.

95. Грушин Б. А. Массовое сознание. Политиздат, 1987. 368 с.

96. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград: Гидрометеиздат, 1990. 528 с.

97. Гутман Е. Ідентичність за демократії. Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 545-562.

98. Давыборец Е. Н. Выборы в России: институт демократии или атрибут автократии? Социологические исследования. 2015. № 10, с. 49-56.

99. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 882-942.

100. Даймонд Л. Три парадокси демократії. Демократія: Антологія /

упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 92-104.

101. Даль Р. Демократичні трансформації. Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 563-573.

102. Даль Р. Дилеми плюралістичної демократії. Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 533-544.

103. Дацюк С. Чи загрожує Україні популізм? URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/57c91f20023c9/> (дата звернення 16.09.2016).

104. Два роки поспіль українці найбільше не довіряють російським ЗМІ – дослідження Фонду «Демократичні ініціативи». Портал «Детектор медіа». URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/> (дата звернення 9.12.2016).

105. Дейвикс К. Популізм. URL: <http://gefter.ru/archive/6800> (дата звернення 20.01.2017)

106. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. Людини і політика. 2001. № 1(13). с. 93-100.

107. Дем'яненко М. М. Морально-етичний аспект популізму. Парадигма пізнання: гуманітарні питання. 2015. № 3 (6). С. 44-55.

108. Дем'яненко М. М. Популізм в демократичному суспільстві: особливості використання і сприйняття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія, 2013. Вип. 3. С. 93-96.

109. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.02 Київський національний торговельно-економічний ун-т. Київ, 2015. 177 л.

110. Дем'яненко М. М. Популізм як соціально-політичний феномен Політологічний вісник: зб. наук. праць. Київ: ІНТАС, 2012. Вип. 67. С. 215-226.

111. Дем'яненко М. М. Популізм: засоби маніпулятивного впливу на електорат. Політичний менеджмент. 2011. № 2. С. 94-102.

112. Дем'янчук О. П. Піраміда Маслоу як методологія пояснення

політичної участі. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2012. Т. 134. С. 12-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAP_2012_134_5. (дата звернення 22.01.2017).

113. Денисюк С. Г. Популізм як прояв мімікрії в контексті сучасної політичної прaxeології. Науковий огляд : міжнародний науковий журнал. Київ: ТК Меганом, 2014. Вип. 2 (№ 1). С. 192-196.

114. Джандубаева З. З. Абсентеизм как феномен современной российской практики : дис... канд. социол. наук : 22.00.04. Московский гуманитарный университет. М., 2005. 134 л. URL: <http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/220319.html> (дата обращения 24.11.2016).

115. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Пер. с англ. А. А. Калинина (предисл., гл. I-IV), Н. В. Эдельмана (гл. V, заключ.), М. А. Юсима (предисл. к рус. изд.). Москва: Издат. дом Гос. ун-та Высшей шк. экономики, 2010. 320 с.

116. До 15-ї річниці Всеукраїнського референдуму. Документи з фондів ЦДАВО України. URL: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11 (дата звернення 28.11.2016).

117. До парламенту Словаччини проходять вісім партій, лідирує правляча сила. Портал «Deutsche Welle». URL: <http://www.dw.com/uk/> (дата звернення 18.08.2016).

118. Довгий Я. Популізм як сенс існування. Український вибір. 2009. 10.12. Режим доступу: <http://uv.ukranews.com/p10/> (дата звернення 10.03.2015).

119. Довіра до соціальних інституцій та груп. Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології. URL: <http://kiis.com.ua/> (дата звернення 8. 03. 2016).

120. Дроздов О. Популізм – наш рятівник Інформаційно-аналитический проект «Однако». URL: <http://www.odnako.org/blogs/populizm-nash-ryativnik/> (дата звернення 13.03.2016).

121. Дубина О. Що таке популізм? Політика і час (Зовнішні справи). – 1992. – № 3. – С. 67-71.

122. Ера «пост-правди»: брехня популістів може позбавити сенсу всю політичну систему – The Economist URL: http://dt.ua/WORLD/-218363_.html (дата звернення 3.12.2016).
123. Желтов В. В. Сравнительная политология: учебное пособие для вузов / В. В. Желтов. – М. : Академический Проект : Фонд «Мир», 2008. 648 с.
124. Заздравнова О. И. Популизм как технология политических лидеров. Четверті Харківські політологічні читання «Політична влада еліти лідерство»: матеріали доповідей та виступів. Харків, 1996. С. 24-25.
125. Закария Ф. Популизм на марше: почему проблемы возникли именно у Запада. URL: <http://www.2000.ua> (дата обращения 11.12.2016).
126. Запасник С. Ложь в политике. Философские науки. 1991. № 8. С. 94-107.
127. Зарубежная политология: Словарь-справочник / под ред. Миронова А. В., Цыганкова П. А. Москва: Социально-политический журнал, 1998. 360 с.
128. Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні. Юридична Україна. 2008. № 9(69). С. 4-8.
129. Зведена інформація про кількість виборців, які отримали бюлетені на виборчих дільницях. Станом на 26. 10. 2015 09:55. URL: http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/yavka_po_reg_vm_2015.pdf. (дата звернення 30.11.2016).
130. Зимичев А. М. Психология политической борьбы / 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Санта, 1993. 160 с.
131. История становления и развития американской журналистики. URL: <http://evartist.narod.ru/text6/034.htm> (дата обращения 20.02.2015).
132. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналіт. доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
133. Історія: пізнати світ і змінити його. URL: <http://um.co.ua/9/9-3/9->

34756.html (дата звернення 20.01.2017).

134. Казимирський С. Праві партії в Європі стають все популярнішими. URL: <http://uapress.info/uk/news/show/9736> (дата звернення 20.01.2017).

135. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва: Изд-во : Эксмо, 2005. 832 с.

136. Кейтеб Дж. Против популизма: Шесть тезисов о популизме и его опасностях. URL: <http://gefter.ru/archive/9370> (дата обращения 13.02.2016).

137. Кеннет Р. Популизм против прав человека: глобальное противостояние. URL: <https://www.hrw.org/ru/world-report/country-chapters/298821> (дата обращения 15.02. 2017).

138. Кіршенблат С. Популізм і ліберальна демократія в державах Центрально-Східної Європи. Український науковий журнал "Освіта регіону. 2008. № 1-2. С. 109-114. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/> (дата звернення 19.08.2016)

139. Кіянка І. Б. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: Монографія [Текст] / Ірина Богданівна Кіянка. Львів : Видавництво «Простір», 2016. 387 с.

140. Кіянка І. Популізм в контексті розвитку Європи регіонів. EUROPA REGIONW. Redakcja Michael Golos, Agnieszka Kasinska-Metryka. Torun, 2011. 88-95 pp.

141. Колісник О. В. Контент суспільної довіри в сучасному соціумі. Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. Вип. 5. Одеса, 2015. С. 114-116.

142. Конституція України: чинне законодавство станом на 2017 р.: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2017. 80 с.

143. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера проблеми формування та практичної реалізації [Текст] : монографія ВНТУ: «Універсум» Вінниця, 2009. 146 с.

144. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна й А. Макмілана / пер. англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005.

289 с.

145. Костюк Т. О. Застосування лінгвістичних прийомів у сучасних політичних технологіях. Наукові праці МАУП. Вип. 3(34). 2012. С. 224-227. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Npmaup/2012_3/pdf (дата звернення 11.01.2017).

146. Крамар О. Вирватись із порочного кола. Український тиждень. 2016. № 3. С. 16-19.

147. Крамар О. Зупинити відставання. Український тиждень. 2015. № 51-52. С. 16-18.

148. Крамар О. Організуватися чи знову розчаруватися Український тиждень. 2014. № 23. С. 22-24.

149. Крауч К. Постдемократия / Пер. с англ. Н. В. Эдельмана. Москва: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 192 с.

150. Крос К. Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / пер. з англ. Р. Ткачук / Київ: Основи, 2000. 142 с.

151. Круглий стіл на тему: «Популізм на парламентських виборах-2014: форми, ефекти, загрози». ГО «Бюро аналітики Тектум». URL: <http://www.tectum.org.ua/> (дата звернення: 13.03.2017).

152. Кузнецова І. Популізм в українській політиці. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2126311.html> (дата звернення: 13.03.2016).

153. Куперус Р. Ящик Пандоры европейского популизма. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/> (дата обращения 9.08.2016).

154. Куса Ілія. Битва за Європу: що значать результати виборів в Австрії? URL: <http://hvylyu.net/analytics/geopolitics/> (дата звернення 1.12.2016).

155. Лаклау Э. О популизме. Вестник Московского университета. Сер. : 12. Политические науки. 2009. № 3. С. 54-68.

156. Латигіна Н. А. Суперечності та парадокси-виклики демократії. Наукові записки. Том 57, Політичні науки / Національний університет «Києво-

- Могилянська академія». Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. С. 48-53.
157. Лещенко А. URL: <http://lb.ua/news/2016/08/10/342294> (дата звернення 24.12.2016).
158. Лісничук О. В. Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену. Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. Вип. 4 (78). С. 63-73.
159. Макдоннел Д. Вирус популизма. Презрение, безразличие, ненависть. URL: <http://www.russ.ru/layout/set/print/Mirovaya-povestka/Virus-populizma> (дата звернення 28.07.2016).
160. Макміллан М. Що таке популізм. URL: <http://nv.ua/ukr/opinion/> (дата звернення 25.01.2017).
161. Малько А. Популизм как тормоз демократии URL: <http://ecsosman.hse.ru/> (дата звернення 23.12.2016).
162. Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы. Москвв: Юристъ, 2000. С. 205-206.
163. Марин Ле Пен восхищается Путиным и готова стать премьером Франции. URL: <http://www.pravda.ru/news/world/europe/european/06-09-2014/1225023-marin-0/> (дата звернення 20.01.2017р.).
164. Марко Д'Эрамо. Популизм и новая олигархия. Часть 1. URL: <http://gefter.ru/archive/10434> (дата звернення 24.11.2016).
165. Мелин А. С. Марин Ле Пен хочет устроить политическое землетрясение. URL: <http://inosmi.ru/politic/20161130/238306807.html> (дата звернення 12.01.2017).
166. Мигаль С. М. Популизм в политической жизни общества [Текст]: дис... канд. полит. наук: 23.00.02 Ровенский педагогический ин-т Ровно, 1994. 153 л.
167. Мигаль С. М. Популізм в політичному житті суспільства: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Одеський університет ім. І. І. Мечникова Одеса, 1995. 14 с.
168. Мигаль С. М. Популізм і національна ідея в Україні. Проблеми

філософії. З історії філософії на Україні. Вип. 94. 1992. С. 26-32.

169. Мілль Дж.-С. Про свободу та інші есе. / Пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2001. 463 с.

170. Мусихин Г. И. Популизм: структурная характеристика политики или «ущербная идеология»? Полития. 2009. № 4 (55). С. 40-53.

171. На замітку Москві: Проект Міжмор'я поступово стає реальністю. Портал «Патріоти України». URL: <http://www.patrioty.org.ua/> (дата звернення 13.08.2016).

172. Набі Е. Путін, «Трампізм» і «парад референдумів»: хто працює над розвалом ЄС. URL: <http://ipress.ua/articles/html> (дата звернення 25.01.17).

173. Национализм и популизм в Восточной Европе: сб. науч. тр./ Рос. акад. наук, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам, [Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регион. проблем, Отд. Вост. Европы; редкол.: Ю. И. Игрицкий (отв. ред.) и др.]. Москва: ИНИОН, 2007. 174 с.

174. Новакова О. В. Тренд популізму у сучасному політичному процесі. Вісник Дніпропетровського університету. Серія Філософія, Соціологія, Політологія : збірник наукових праць. 2017. № 1 (35). С. 137-145.

175. Новічков Г. В. Популізм у дзеркалі часу URL: <http://pandia.ru/text/79/504/58674.php> (дата звернення: 13.03.2016).

176. Новічков Г. В. Популізм у контексті сучасних українських політичних реалій. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Сер. : «Гуманітарні науки». Вип. 3(51), 2010. С. 56-61.

177. Новічков Г. В. Популізм в історичному розвитку. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 15, 2009. URL: <http://www.nbu.gov.ua/old> (дата звернення 9.02.2017).

178. Обнародованы результаты выборов 2016 в Сербии. Портал «Senicf». URL: <http://www.senica.ru/> (дата обращения 17.08.2016).

179. Оверчук О. В. Абсентеїзм як чинник виборчого процесу в сучасній Україні. Збірник наукових праць «Слов'янський вісник». Вип. 11. Рівне : РІС

КСУ, 2011. С. 208-213.

180. Олийнык А. В. Ожидании диктатора. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2016/07/26/> (дата обращения 14. 03. 2017).

181. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Учебное пособие для вузов. Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 496 с.

182. Опока Ю. Війна українських популізмів. URL: <http://journalism.usu.edu.ua/program-highlights/1897/> (дата звернення 22. 07. 2016).

183. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Вопросы философии. 1989. № 3. С. 120-121.

184. Основні принципи популізму. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/politolog/15697/> (дата звернення 20.01.2016р.).

185. Остапенко М. А. Інформаційне суспільство: епоха політики образів. Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. Випуск 1 (57). Київ, 2012. С. 320-330.

186. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии Москва: РОССПЭН, 1997. 640 с.

187. Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р. Бюро аналітики «ТЕКТУМ». URL: <http://www.tectum.org.ua/> (дата звернення 26. 12. 16).

188. Партія "Йоббік" більше не хоче виходу Угорщини з ЄС. Портал «Європейська правда». URL: <http://www.eurointegration.com.ua/> (дата звернення 16.08.2016).

189. Пастухов В. Б. Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине. Полис. 2005. № 1. С. 25-35.

190. Петров С. В. Популизм в политической системе США в оценке отечественной и зарубежной историографии. URL: www.gramota.net/materials/3/2010/1/31.html (дата обращения 10. 02. 2017).

191. Петров С. В. Правый популизм во внутренней политике США на

примере политической деятельности Хью Лонга.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. URL: <http://www.dissercat.com/content/> (дата обращения 9.02.2017).

192. Після правди. Чому в сучасному світі брехня політиків не має значення. Аналітичний центр. Агенція журналістики даних «Texty». URL: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/69410> (дата звернення 20.01.2017).

193. Планът «Сидеров» нов път за България. Резюме на програмата на партия АТАКА. URL: <http://www.ataka.bg/> (дата звернення 16. 08. 2016).

194. Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е. И. Темнова. Москва:Мысль, 1998. 798 с.

195. Побочий І. А. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Pobochuj.pdf (дата звернення 23.07.2016).

196. Погорелова А. І. Розвиток культури парламентаризму в Україні. Київ : Парламентське видавництво, 2012. 248 с.

197. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе. Мировая экономика и междунар. отношения. 2004. № 3. С. 51-63.

198. Поддубняк С. Выборы в Европарламент: радикальные партии в тренде. URL: <http://blog.liga.net/user/spoddubnyak/article/14592.aspx> (дата звернення 20.01.2017).

199. Политика. Толковый словарь / за ред. Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, и др. Общая редакция : д. э. н. Осадчая И. М. Москва: «ИНФРА-М», Издательство "Весь Мир", 2001. 636 с.

200. Политическая наука: Словарь-справочник. сост. проф пол. наук Санжаревский И.И. Москва: Политология, РГУ, 2010. 745 с.

201. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 858 с.

202. Політична енциклопедія / [Редкол.: Ю. Левенець (голова),

Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.] Київ: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.

203. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни / За ред. Кухти Б., Романюк А. та ін. Львів: Кальварія, 2003 498 с.

204. Політичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка] Київ: МАУП, 2005. 792 с.

205. Політичні проблеми сучасної України: аналіт. доповіді Інституту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с.

206. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

207. Політологія: Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. 584 с.

208. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : «Новий Світ - 2000», 2014. 779 с.

209. Популізм в українській політиці. Портал «Радіо Свобода». URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/2126311.html> (дата звернення 21.01.2017).

210. Популізм і економіка – як вони взаємопов'язані URL: <http://mishagate.org/2016/11/28/> (дата звернення 20.12.2016).

211. Популізм як форма політичної практики URL: <http://www.yekhanurov.info/ua/politinfo/id441> (дата звернення 13.03.2014).

212. Популістам не потрібна влада, щоб впливати на політику. The Economist. URL: <http://mishagate.org/2016/12/01/> (дата звернення 2.12.2013)

213. Пресса во время и после Гражданской войны. URL: http://reffer.at.ua/news/46_pressa_vo_vremja_i_posle_grazhdanskoj_vojny/2013 (дата обращения 3.02.2014).

214. Про політичне (дуже) несвідоме. Михайло Мінаков: «Мислити, пам'ятати і запобігати шкоді з боку недобросовісного політика – ось що може зробити громадянин для себе та свого народу». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/> (дата звернення 21.01.2017)

215. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. 405 с.

216. Протестное политическое поведение. Персональний сайт Николая Баранова. URL: <http://nicbar.ru/protest.htm> (дата обращения 24.11.2016).

217. Прядко Т. П. Актуалізація популізму як один із проявів зростання психологічної тривожності суспільства в умовах глобалізації. Науковий журнал «Молодий вчений» № 9.1 (49.1). Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 137-142.

218. Прядко Т. П. Внутрішні суперечності представницької демократії як передумови формування популізму. «Сучасні проблеми політичної системи України» зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції, 2016 р., М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т. імені Григорія Сковороди [та ін.] – Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) : Домбровська Я. М., 2016. С. 156-164.

219. Прядко Т. П. Зародження та розвиток популізму у США та Латинській Америці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально- політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Випуск 14: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 15-20.

220. Прядко Т. П. Національний популізм як засіб політичної боротьби. Науковий журнал «Парадигма пізнання: гуманітарні питання» №3(6). Київ: «ТК Меганом», 2015. С. 56-68.

221. Прядко Т. П. Особливості популізму в українському суспільстві. Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 травня 2017 р.; М-во освіти і науки України,

Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди [та ін.] Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М., 2017. С. 163-164.

222. Прядко Т. П. Політичний популізм: деякі аспекти теоретичного дискурсу. Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 року): у 5-х частинах. Ч. 3. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. С. 65-68.

223. Прядко Т. П. Популістський рух в США. Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. Ч.2. Дніпропетровськ: Видавництво «Іновація», 2015. С. 199-202

224. Прядко Т. П. Популістські методи політичної діяльності. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – Випуск 7: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 62-65.

225. Прядко Т. П. Соціальні риси політичного популізму. Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадського суспільства: матеріали Міжнародної наукової конференції, 10-11 жовтня 2012 року / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусин [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 360-362.

226. Прядко Т. П. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму. Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 74 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 14-24.

227. Прядко Т. П. Сучасний популізм західноєвропейських правих партій. Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – Випуск 76. – Київ: ВАДЕКС, 2014. С. 359-368.

228. Прядко Т. П. Сучасний популізм Центрально-Східної Європи. Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, IV(16). I.:95, 2016 Pg. 20-26.

229. Пугач В. Г. Еволюційні ризики сучасної демократії. Наукові праці МАУП. Політичні науки. 2015. Вип. 44. С. 39-43.
230. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. / Под ред. проф. Бажанова В. А. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 320 с.
231. Радь Т. Генезис феномену популізму: екскурс в історію проблеми Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 44-48.
232. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціального політичного явища. Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. Львів: ЛНУ, 2010. С. 25-30. URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/metod_polit_nauky_tezy.pdf (дата звернення 19. 01. 2017).
233. Радь Т. Популізм як продукт політичної комунікації Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. 2012. Вип. 15. С. 287-296.
234. Радь Т. Теоретичні засади популізму. URL: <http://www.academia.edu/9639276/> (дата звернення 19.02.2017).
235. Растой Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі. Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 583-604.
236. Роговик О., Семеген І. Чи можна діагностувати тотальне «отруєння» України популізмом? URL: <http://hvylyu.net/analytics/politics/> (дата звернення 21.12.2017).
237. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень. Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : навч. посіб.; Львів. нац. університет ім. Івана Франка. Київ: Знання, 2011. URL: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10365/1/> (дата звернення 12.12.2015).
238. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн

Західної Європи. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 286 с.

239. Рябов С. Громадянська культура та участь громадян [Рукопис]. Київ: Інститут громадянської освіти, 2007. 19 с.

240. Самброс А. С. «Ефект відзеркалення» як теоретична концепція. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». 2012. Вип. 22. с. 24-30. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/VKhIPP_2012_1031_22_6.pdf (дата звернення 9. 12. 2016).

241. Северова И. Лех Валенса: «Популізм может разъединить Европу. URL: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/> (дата обращения 11.12.2016).

242. Скепсис и разочарование: в Сербии молодежь выступила за разрыв с ЕС. Портал «Обозреватель». 15 августа 2016. URL: <http://www.obozrevatel.com/> (дата обращения 18.08.2016).

243. Словарь по политологии / Под ред. проф. В. Н. Коновалова. Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2001. 285 с.

244. Словаччина почала головування у Раді ЄС із критики Брюсселя. Портал «Deutsche Welle». URL: <http://www.dw.com/uk/> (дата звернення 16.08.2016).

245. Соціалісти та турки обрали прем'єра й уряд за процедурної допомоги ультраправих. «Укаинские вести». URL: <http://www.ukrpressbg.com/bol-Vybory-NZ-2013.html> (дата звернення 19.08.2016).

246. Стан корупції в Україні. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602> (дата звернення 9.12.2016).

247. Стельмашов А. Гріхи маніпуляції-12. Популізм. URL: <http://politiko.ua/blogpost47974> (дата звернення 9.02.2017).

248. Телешун С. О. Український популізм і виборчі реалії. URL: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2009/12/blog-post.html> (дата звернення 4.01.2017).

249. Тимонькін Б. Основний ризик для економіки – це популізм. Дзеркало тижня. 2007. № 14 (643), 14-20 квітня. С. 5-6.

250. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. / З фр. пер. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
251. Томин Л. В. В замкнутом круге перемен. Идеология популизма на постсоветском пространстве URL: <http://imhoclub.by/ru/material/> (дата обращения 10.01.2017).
252. Трансперенсі Інтернешнл: корупція стимулює популізм. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-korupsiyi> (дата звернення 14.03.2017).
253. Трейсман Д. Отворачивается ли мир от демократии URL: <http://www.rbc.ru/newspaper/2016/11/03/> (дата обращения 27.12.2016).
254. У Мінсоцполітики розповіли, скільки українців отримують субсидії. Український Тиждень. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/04/25/novyna/ekonomika/> (дата звернення 9.12.2016).
255. У Німеччині почався конгрес правих партій «вільної Європи». «Український простір». URL: <http://prostir.co.ua/u-nimechchyni-pochavsya-kongres-pravyh-partij-vilnoyi-uevropy-21332/> (дата звернення 21.01.2017).
256. Українці плутають реформи з популізмом політиків – опитування. Міжнародний суспільно-політичний тижневик «Дзеркало тижня». URL: https://dt.ua/ECONOMICS/ukrayinci-plutayut-reformi-z-populizmom-politikiv-opituvannya-160351_.html (дата звернення 25.01.2017).
257. Ультраправі популісти Заходу закликали проводити референдуми про вихід з ЄС по всій Європі. Міжнародний суспільно-політичний тижневик «Дзеркало тижня». URL: http://dt.ua/WORLD/-212036_.html (дата звернення 3.12.2016).
258. Ультраправые партии показали высокий результат на выборах в Европарламент. URL: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2014/05/26/977714.html> (дата обращения 20.01.2017).
259. Уровень безработицы в Украине. Портал Мінфін України. URL: <http://index.minfin.com.ua/> (дата обращения 11.12.2016).
260. Фернандес-Арместо Ф. Що стоїть за «феноменом Трампа». Портал

«Збруч». URL: <http://zbruc.eu/node/50997> (дата звернення 25.01.2017).

261. Фенацци С. Швейцария в пятерке популистских стран Европы. URL: <http://www.swissinfo.ch/> (дата обращения 1.12.2016).

262. Феномен популізму в пострадянському просторі : матеріали укр.-білорус. семінару (Київ, січень 1999 р.) / ред. О. Гриценко ; Український центр культурних досліджень, Інститут культурної політики. Київ : [б. в.], 1999. 80 с.

263. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. Москва: Ренессанс, 1992. 293 с.

264. Фромм Э. Бегство от свободы. Die Furcht vor der Freiheit (1941) / Перевод Г. Ф. Швейника. Москва: Аст, 2011. 288 с.

265. Характер Сербской народной радикальной партии по письмам Николы Пашича. URL: <http://www.srpska.ru/> (дата обращения 16.08.2016).

266. Хорос В. Г. О популистских течениях в развивающихся странах. Вопросы философии. 1978. № 1. С. 108-120.

267. Хорос В. Г. Популистское видение культуры. Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980. С. 193-206.

268. Центральна виборча комісія. URL: <http://cvk.gov.ua/> (дата звернення 28.11.2016).

269. Цицерон. Громадянські чесноти і республіка. Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 231-236.

270. Чичерин Б. Н. Собственность и государство. СПб. : Изд-во РХГА, 2005. 824 с.

271. Чому в Україні не вистачає податків. Газета «Юридичний вісник України». URL: http://yurincom.com/ua/legal_news/CHomu-v-Ukrain--ne-vistachaie-podatk-v-publication/ (дата звернення 9.12.2016).

272. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: автореф. дис... докт. політ. наук : 23.00.01; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2009. 19 с.

273. Шайгородський Ю. Прояви політичної деструкції в умовах демократії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних

досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. № 3-4 (83-84) С. 241-255.

274. Шайгородський Ю. Роль міфологічної свідомості у розумінні політики Політичний менеджмент. Спецвипуск. 2007. С. 79-87.

275. Шестопап Е. Б. Политическая психология: Учебник для вузов Москва: ИНФРА-М, 2002. 448 с.

276. Шеховцов А. «В Україні існує велика проблема з популізмом». URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27612403.html>. (дата звернення 2.12.2016).

277. Шимов Я. Бессилие сильных. Политика без меритократии: что происходит с элитами и без них. URL: <http://gefter.ru/archive/19865> (дата обращения 15.02.2017).

278. Школяр М. В. Роль соціальної довіри у трансформаційних процесах сучасного суспільства. Науковий вісник НЛТУ України. Львів: РВВ НЛТУ України. 2016. Вип. 26.5. С. 389-395.

279. Шміттер Ф. К. Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 207-214.

280. Штомпка П. Социология. Анализ общества. Москва: Изд-во «Науч. мысль», 2005. 664 с.

281. Щенников В. П. Популизм как общественный феномен. URL: http://tomb-raider6.narod.ru/lib/mm/mezhdunarodnyj_den_filosofii_june/ (дата обращения 15.08.2016).

282. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ Москва: Эксмо, 2007. 592 с.

283. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту» Контекст. 2002. № 2. С. 21-25.

284. Abedi A. Anti-political Establishment Parties: A Comparative Analysis. Psychology Press, 2004. 204 p. URL: <https://books.google.com.ua/books/> (Date of appeal: 10.02.2017).

285. Almond G. A., Verba S. The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Boston : Little, Brown and Co, 1965. 380 p.

286. Bell J. Populism and Elitism: Politics In the Age of Equality. URL:

<http://bookscil.fukuokafishingadventures.com/> (Date of appeal: 10.02.2017).

287. Berlin I., Hofstadter R., MacRae D. To define populism. *Government and Opposition*. 1968. Vol. 3, Issue 2. P. 137-180. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-7053.1968.tb01332.x/pdf> (Date of appeal: 13.03.2016).

288. Betz H.-G. Immerfall S. Introduction. *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*. 1998. P. 4.

289. Canovan M. «People», Politicians and Populism. *Government and Opposition*. 1984. № 19. URL: <https://www.cambridge.org/> (Date of appeal: 14.01.2017).

290. Canovan M. Trust the People! Populism and The Two Faces of Democracy. *Political Studies*. Vol.47, № 1. 1999. P. 3-12. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9248.00184/abstract> (Date of appeal: 20.01.2017).

291. Canovan M. *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji. Demokracja w obliczu populizmu / red. Yves Mény, Yves Surel; przy współpr. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec; red. nauk. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2007. 339 s.*

292. Canovan M. Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In *Democracies and the Populist Challenge*, edited by Y. Mény and Y. Surel. New York : Palgrave, 2002. P. 25-44.

293. Canovan M. *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 351 p.

294. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44, № 2. P. 209-214.

295. Crozier M. Friedberg E. *Actors and Systems. The Politics of Collective Action*. Chicago : University of Chicago Press, 1980. VII, 333 p.

296. Dahrendorf R. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto & Windus, 1990.

297. *Demokracja w obliczu populizmu / red. Yves Mény, Yves Surel ; przy współpr. Clare Tame i Luisa de Sousa ; przekł. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec; red.*

nauk. Jerzy Szacki. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2007. 339 s.

298. Diamond Larry Jay. Three Paradoxes of Democracy. *Journal of Democracy*, Volume 1, Number 3, Summer 1990, pp. 48-60 (Article). URL: https://s3.amazonaws.com/accredible_card_attachments/attachments/31724/original/ (Date of appeal: 4.01.2017).

299. Eatwell R. Ten theories of the extreme right. *Right-Wing Extremism in the Twenty-first Century*. In: P. Merkl and L. Weinberg. 2003. London, U. K.: Frank Cass. p. 45-70.

300. Freedman M. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. URL: <http://www.oxfordscholarship.com/> (Date of appeal: 14.01.2017).

301. Fukuyama F. American Political Decay or Renewal? The Meaning of the 2016 Election. *Foreign Affairs*, July/August 2016. URL: <https://www.foreignaffairs.com/> (Date of appeal: 12.01.2017).

302. Germani G. *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1978. 292 p.

303. Gerring J. *Party Ideologies in America, 1828-1996*. N. Y. : Cambridge University Press, 1998. 337 P.

304. Godwin L. *The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America*. New York, 1978. 287 p.

305. Greider W. *Who Will Tell the People? The Betrayal of American Democracy*. N.Y., 1992. – 464 p. URL: <https://books.google.com.ua/> (Date of appeal: 14.02.2017).

306. Heinö A. J. Timbro authoritarian populism index. URL: <http://timbro.se/sites> (Date of appeal: 19.12.2016).

307. Hicks J. D. *The Populist Revolt: A History of the Farmers Alliance and the People's Party*. Minneapolis, 1931. 510 p.

308. Hofstadter R. *The Age of Reform. From Bryan to FDR*. New York, 1955. 61 p.

309. Ignazi P. *The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in*

Western Europe / edit. by M. Schain, A. Zolberg & P.Hossay. New York : Palgrave Macmillan UK, 2002. P. 17-35.

310. Ionescu G., Gellner E. Introduction. In Populism. Its Meanings and National Characteristics. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 263 p.

311. Ionescu G., E. Gellner Populism: Its Meaning and National Characteristics. Technology and Culture. 1970. Vol. 11, № 2 (April). P. 327-329.

312. Johnson Michael . Nineteenth-Century Agrarian Populism and Twentieth-Century Communitarianism: Points of Contact and Contrast Peabody. Journal of Education. 1995. № 4. pp. 86-104. URL: <https://www.jstor.org/stable/> (Date of appeal: 18.12.2016).

313. Kazin M. The Populist Persuasion: An American History. Cornell University Press, 1998. 387 p. URL: <http://www.cornellpress.cornell.edu/book/?GCOI=80140100525110> (Date of appeal: 17.12.2016).

314. Knight A. Populism and Neo-Populism in Latin America, especially Mexico. Journal of Latin American Studies. 1998. Vol. 30, № 2. P. 231-248. URL: <https://www.jstor.org/stable/> (Date of appeal: 11.12.2016).

315. Kraus S., Davis D. The Effects of Mass Communication on Political Behavior Pennsylvania State University Press, 1976. 308 p.

316. Laclau E. On Populist Reason. London: Verso, 2005. 276 p. URL: <https://books.google.com.ua/books> (Date of appeal: 17.03.2017).

317. Lazarus S. The Genteel Populists. N.Y., Holt, Rinehart and Winston, 1974. 303 p.

318. Lutz D. S. Review of Populism by Margaret Canovan. The Journal of Politics. 1982. Vol. 44, Issue 03 (August). P. 893-895. URL: <http://journals.cambridge.org/action/> (Date of appeal: 13.03.2016).

319. MacRae D. Populism as an Ideology. In Populism: Its Meaning and National Characteristics, edited by G. Ionescu and E. Gellner. London : Weidenfeld and Nicolson, 1969. pp. 153-179.

320. Mair P. Populist Democracy Vs Party Democracy. Democracies and the

Populist Challenge / edited by Yves Mény and Yves Surel. New York: Palgrave, 2002. p. 81-98.

321. Measuring Populism in Comparative Research. Two Content Analysis Methods Compared. URL: <https://soc.kuleuven.be/web/files/11/72/W07-11.pdf> (Date of appeal: 14.10.2017).

322. Mény Y., Surel Y. Zasadnicza dwuznaczność. Demokracja w obliczu populizmu / red. Yves Mény, Yves Surel ; przy współpr. Clare Tame i Luisa de Sousa; przekł. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec ; red. nauk. Jerzy Szacki. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2007. 339 s.

323. Mény Y., Surel Y. Democracies and the Populist Challenge. Palgrave Macmillan, 2002. 272 p.

324. Mudde C. Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge University Press, 2007. 385 p. URL: https://www.tcd.ie/Political_Science/undergraduate/module-outlines/ss/political-parties/ (Date of appeal: 12.02.2017).

325. Mudde C. The Populist Zeitgeist. Government and Opposition Ltd. 2004. pp. 541-563. URL: <http://www.nccr-democracy.uzh.ch/> (Date of appeal: 14.01.2017).

326. Mudde C. Populism. The Oxford Handbook of Political Ideologies. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com/> (Date of appeal: 1.02.2017).

327. Munro A. Populism: Political program or movement. Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com> (Date of appeal: 30.01.2017).

328. Nugent Walter T. K. The Tolerant Populists: Kansas populism and Nativism / Walter T. K. Nugent. Chicago: University of Chicago Press, 1963. 256 p.

329. Panizza F. Introduction. Populism and the Mirror of Democracy. Populism and the Mirror of Democracy edited by F. Panizza. London, New York: Verso, 2005. P. 1-31.

330. Panizza F. Miorelli R. Taking Discourse Seriously: Discursive Institutionalism and Post-structuralist Discourse Theory. Political Studies. 2012. Vol. 61. Issue 2. P. 301-318.

331. Papadopoulos Y. Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia

demokracji. *Demokracja w obliczu populizmu* / red. Yves Mény, Yves Surel; przy współpr. Clare Tame i Luisa de Sousy ; przekł. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec ; red. nauk. Jerzy Szacki. – Warszawa : Oficyna Naukowa, 2007. S. 83-195.

332. Papadopoulos Y. *Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. Democracies and the Populist Challenge* / edited by Yves Mény and Yves Surel. New York: Palgrave, 2002. Pp. 45-61.

333. Plattner Marc F. *Populism, pluralism, and liberal democracy. Journal of Democracy* Volume. № 21. 2010. 1 January. URL: <http://www.journalofdemocracy.org/> (Date of appeal: 30.01.2017).

334. *Populism. Its Meanings and National Characteristics* / ed. by G. Jonsescu, E. L. Gellner. London: Macmillan, 1969. 263 p.

335. *Populism: Reaction or Reform?* Ed. by Saloutos / T. Huntington. N.Y., 1978. 168 p.

336. *Réclamez la fin de l'union européenne! Le site officiel du front national* URL: <http://www.frontnational.com/> (Date of appeal: 11.01.2017).

337. Reston M., Collinson S. *How Donald Trump won. CNN.* URL: <http://edition.cnn.com/2016/11/09/politics/donald-trump-wins-election-2016/index.html> (Date of appeal: 23.11.2016).

338. Shils E. *The Torment of Secrecy: The Background And Consequences of American Security Policies* London : Heinemann, 1956. 259 p.

339. Sims A., Buncombe A. *Who voted for Donald Trump? Mostly white men and women, voting data reveals. The Independent.* URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-elections/> (Date of appeal: 23.11.2016).

340. Stavrakakis Y. *Religion and Populism in Contemporary. Populism and the Mirror of Democracy* edited by F. Panizza. London, New York : Verso, 2005. P. 224-249.

341. Taggart P. *Populism and the Pathology of Representative Politics.* Eds / Meny Y. *Democracies and the Populist Challenge* / Y. Meny, Y. Surel. New York: Palgrave Macmillan UK, 2002. P. 62-80.

342. Taggart P. Populism. Open University Press, 2000. 128 p.
343. Taggart P. Populizm i patologie polityki przedstawicielskiej. Demokracja w obliczu populizmu / red. Yves Mény, Yves Surel ; przy współpr. Clare Tame i Luisa de Sousa; przekł. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec ; red. nauk. Jerzy Szacki. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2007. 339 s.
344. Torcuato S. Di Tella, «Populism», in Seymour Martin Lipset, ed., The Encyclopedia of Democracy. Washington, D.C. : Congressional Quarterly Books, 1995. P. 985-989.
345. US Elections 2016. Results. BBC News. URL: <http://www.bbc.com/news/election/us2016/results> (Date of appeal: 23.11.2016).
346. Wiles P. A Syndrome, Not a Doctrine: Some Elementary Theses on populism. Populism. Its Meanings and National Characteristics / ed. by G. Jonsescu, E. L. Gellner. London: Macmillan, 1969. P. 166-179.
347. Wortman R. The Crisis of Russian Populism. Cambridge, 1967. 211 p.
348. Zizek S. Against the Populist Temptation. URL: <http://www.lacan.com/zizpopulism.htm> (Date of appeal: 11.01.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України:

1. Прядко Т. П. Популістські методи політичної діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 7: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 62 – 65.

2. Прядко Т. П. Зародження та розвиток популізму у США та Латинській Америці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 14: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 15 – 20.

3. Прядко Т. П. Сучасний популізм західноєвропейських правих партій. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. Випуск 76. Київ: ВАДЕКС, 2014. С. 359 – 368.

Стаття у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз:

4. Прядко Т. П. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*. Випуск 74. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 14 – 24.

Стаття у зарубіжному науковому виданні з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

5. Прядко Т. П. Сучасний популізм Центрально-Східної Європи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV(16). I.:95, 2016. Pg. 20 – 26.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Прядко Т. П. Національний популізм як засіб політичної боротьби. *Науковий журнал «Парадигма пізнання: гуманітарні питання»* №3(6). Київ: «ТК Меганом», 2015. С. 56-68.

12. Прядко Т. П. Актуалізація популізму як один із проявів зростання психологічної тривожності суспільства в умовах глобалізації. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. №9.1 (49.1). Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 137 – 142.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

- Міжнародній науковій конференції Восьмі юридичні читання «Правові проблеми взаємодії влади і громадського суспільства» (Київ, 10-11 жовтня 2012 року; форма участі – заочна);

- V Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 21 березня 2015 року; форма участі – заочна);

- IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній інтернет конференції «Сучасні проблеми політичної системи України» (Переяслав-Хмельницький, 4-5 лютого 2016 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (Переяслав-Хмельницький, 18-19 травня 2017 року; форма участі – усна доповідь).